

KS. STANISŁAW LIBROWSKI

MATERIAŁY DO DZIEJÓW
DIECEZJI WŁOCŁAWSKIEJ
CZASU WOJNY 1939—1945

SERIA 1 — OGÓLNA

LUBLIN 1979

PRZEDMOWA

Nie piszę jeszcze — co należałoby najprędzej uczynić — historii swojej diecezji w latach wojny 1939—1945, ale na razie podaję materiały do jej dziejów. Żeby bowiem opracować takie dzieje, trzeba mieć do nich źródła i literaturę przedmiotu, a takich Diecezja Włocławska nie posiada. Nie ma ona przede wszystkim archiwaliów, albowiem w czasie okupacji właściwie nie fungowała — nie miała stałych urzędów, zwłaszcza centralnych, które z kolei nie mogły wytworzyć akt. Literatury drukowanej przedmiotu, rozumie się późniejszej niż wypadki wojenne, posiada także mało. Zresztą są to przeważnie opracowania marginesowe, a nie istotne, które by dotyczyły np. organizacji diecezji i jakiegoś jej działania.

Nie posiadając współczesnych (wojnie) źródeł właściwych, aktowych, mogła przecież ta diecezja stworzyć sobie później materiały zastępcze, powstałe np. drogą przeprowadzania ankiet i gromadzenia relacji świadków. Co prawda obszerną ankietę przeprowadziłem już na przełomie 1946/47 roku, ale właściwie dopiero teraz ją wykorzystuję. Relacji zaś prawie wcale nie zebrano, a świadkowie wojny — mowa głównie o kapłanach, którzy ją przeżyli, do dzisiaj w większości wymarli. Za brak owych relacji przede wszystkim sam jestem odpowiedzialny, że jako archiwista i powojenny historyk diecezji nie skompletowałem ich. Pozostali księża tego biskupstwa, zajęci przeważnie duszpasterstwem oraz innymi kłopotami, nie widzieli większej potrzeby tych rzeczy, a jeszcze mniej posiadali na to czasu. Pewnie za dużo ufałem swojej ankiecie, chociaż później jej nie uzupełniłem, a nawet z czasem odszedłem od niej i rzeczy wojennych, zwracając się do dawniejszych. Mogę jednak sądzić, iż nie wszystko stracone i że jakieś dane uda mi się jeszcze uzyskać od kapłanów pozostałych przy życiu.

Tak więc w oparciu o wspomnianą ankietę, wspomaganą przez również bogaty materiał zebrany do zredagowania *Rocznika* diecezjalnego na r. 1949, a także okrucy akt z czasów okupacji i archiwalia powojenne, przedstawiam poniżej materiały do dziejów tej diecezji w znaczeniu danych historycznych. Albowiem tego, co tu dostarczam — w sumie ogrom wiadomości — nie mogę nazwać monografią o dziejach okupacyjnych niniejszego biskupstwa, lecz dopiero opracowaniem materiałów do tych dziejów. Po serii ogólnej zamierzam dostarczyć materiały historyczne seriami szczegółowymi. Dopiero po tym wszystkim pokuszę się o właści-

wą historię wojenną tej diecezji, objętościowo o wiele węższą od obszer-nych i z konieczności miejscami powtarzających się materiałów.

Następnie pewna uwaga. Kiedy zaczynałem gromadzić źródła zastępcze, przede wszystkim zaś ankietę, przygotowałem ją jako ankietę „strat wojennych”. W ślad za tym część pierwszą materiałów, odnoszących się do instytucji ogólnodiecezjalnych (A), drukowanych w 38 tomie ABMK, nazwałem (pospiesznie) „stratami Diecezji Włocławskiej w latach wojny 1939—1945”. Dopiero przy opracowywaniu materiałów do instytucji partykularnych diecezji, o wiele obszerniejszych (B) — parafie i klasztory (domy zakonne) poprzez dekanaty — zauważyłem, że nagłówek „straty” jest za wąski w stosunku do danych, które przynoszą. Doszedłem bowiem do przekonania, że omawiana diecezja posiada w swej wojennej przeszłości ok. 3/4 strat w ludziach (duchowieństwie), materiale i kulturze (a więc wszelkiej pasji) i ok. 1/4 części aktywnej działalności (akcji ludzi oraz przetrwania rzeczy). W następstwie tego zamieniłem w korekcie węższy tytuł „straty” na ogólniejszy „materiały do dziejów”, obejmujący w sobie zarówno pasję, jak też akcję wojenną diecezji. Tytuł udało się łatwo wymienić, ale przy korekcie treści cz. A nie mogłem zastępować więcej razy użytych tam zwrotów „straty diecezji” czy „straty wojenne” na „materiały do dziejów”. Dlatego przy korzystaniu łaskawy odbiorca sam zechce — w miarę potrzeby — czytać „straty” jako „materiały”.

Ze względów techniki drukarskiej w tytule użyłem słów „czasu wojny”, a nie „w latach wojny”. Ponieważ oba zwroty oznaczają to samo, w pracy niniejszej używam ich zamiennie. Posługuję się również trzecim synonimem — „w okresie okupacji”, który jednak zawiera w sobie treść węższą od tamtych. Okupacja bowiem odnosi się ściśle do ziem polskich, gdy tymczasem w latach wojny nasi kapłani i wierni działali także (jakkolwiek w małej liczbie) poza granicami kraju, nie podlegając okupantowi niemieckiemu.

WSTĘP

I. POTRZEBA OPRACOWANIA I BAZA ŹRÓDŁOWA

1. ŹRÓDŁA ZASADNICZE

a. ANKIETA STRAT WOJENNYCH¹ ŹRÓDŁEM PRYMARNYM

Zamiar zgromadzenia źródeł historycznych na temat strat wojennych 1939—1945 Diecezji Włocławskiej powziąłem w połowie r. 1946, rychło po swoim powrocie — via Francja — z niemieckich więzień i obozów koncentracyjnych. Planom mym w tym względzie towarzyszył doping naukowy, albowiem 1 października 1946 r. rozpocząłem na Uniwersytecie Warszawskim (spóźnione) studia z historii Kościoła, a główny mój profesor (na Wydziale Teologii Katolickiej) ks. dr Józef Umiński podzielał ze mną myśl opracowania (jako rozprawy doktorskiej) dziejów wojennych wspomnianej diecezji.

Pomimo obciążenia (poza studiami) innymi funkcjami i robotami na terenie diecezji, obydwie zamiary, mianowicie gromadzenia danych i pisanie pracy, zaczęły dość szybko przyjmować realne kształty. Sprzyjał temu wszystkiemu fakt, że wśród duchowieństwa krajowego, zajmującego się utrwaleniem w druku minionej przeszłości i martyrologii, znalazłem się od razu chyba na czwartym miejscu (po ks. S. Biskupskim, ks. L. Bujaczu i o. A. Urbańskim). Dlatego też stosunkowo prędko przygotowałem do publikacji styczną do tematu rozprawy doktorskiej pracę *Ofiary zbrodni niemieckiej spośród duchowieństwa Diecezji Włocławskiej [w latach] 1939—1945* (Włocławek 1947).

Pytania do ankiety, jedne dla parafii, drugie dla klasztorów i domów zakonnych, zredagowałem w 2 połowie października 1946 r. i rozesłałem, dokąd należało, w ciągu listopada. Instrukcję wysyłałem w imieniu Kurii Diecezjalnej, w której od września tr. byłem archiwistą, czy raczej osobiście pod jej firmą. Zdawałem sobie sprawę, że jako homo novus w diecezji własną powagą nie zbiorę źródeł od starszych i napływowych z innych ośrodków kapłanów i nie osiągnę celu. Formularze ankietowe, z prośbą o sumienne wypełnienie, otrzymali rządcy wszystkich parafii oraz przełożeni klasztorów i domów zakonnych, męskich i żeńskich. Adre-

---

¹ S. Librowski: *Ankieta strat wojennych (1939—1945) Diecezji Włocławskiej*, „Arch. Bibl. Muz.”, t. 36: 1978, s. 387—404.

sy ankietowanych brano przeważnie z *Rocznika Diecezji Włocławskiej [na rok] 1939*. Do grona respondentów weszło 247 proboszczów lub administratorów parafii, 21 przełożonych klasztorów albo domów zakonnych męskich oraz 54 przełożone domów zak. żeńskich.

Nie ankietowano biskupów (ordynariusza i sufragana), prałatów i kanoników Kapituły Katedralnej Włocławskiej i Kolegiackiej w Kaliszu, familiaresów papieskich. Niektórych nie chciano molestować, zresztą większość z nich miała jakiś związek z duszpasterstwem, więc planowano uchwycić ich przy parafiach, jako że zasadniczy punkt ciężkości widziano w rozbudowanych pytaniach charakteru rzeczowego (kierowanych do parafii i klasztorów). Opuszczono również chwilowo Kurię Diecezjalną z jej dykasteriami i Sąd Biskupi, Seminarium Duchowne Wyższe i Niższe oraz Katolickie Gimnazjum im. Długosza we Włocławku. Tu powód zamechania był inny. Przeprowadzający ankietę mieszkał od czerwca 1946 r. w Seminarium i planował osobiście dać odpowiedzi na pytania, które dopiero należało ułożyć poza zasadniczymi dwoma schematami. Wreszcie ankietą nie objęto małej parafii Michelin k. Włocławka, erygowanej wprawdzie 15 VIII 1939, ale usamodzielnionej (od Krużyna) gdzieś od jesieni 1945 r. W zebranych materiałach nie ma również danych o katedrze włocławskiej, która stała się ośrodkiem parafialnym w r. 1947. Informacje o instytucjach wymienionych w tym aspekcie miałem zebrać w późniejszym terminie. Atoli zeszło z tą sprawą aż dotąd, a obecnie nie ma już kogo zapytać. Stąd wypadło odtwarzać według własnej tylko pamięci, która nie przechowała wszystkich szczegółów. W następstwie tego opisy odnoszące się do instytucji ogólnodiecezjalnych, a więc najważniejszych, nie otrzymały już ani jednolitości w schemacie, ani równomierności w treści.

Odpowiedzi na zapytania rozesłanej ankiety miano dostarczyć Kurii Diecezjalnej do 15 stycznia 1947 r. O tym obowiązku przypomniała Kuria zainteresowanym w swym organie urzędowym na początku grudnia 1946 r.² Kiedy już dawno minął czas przysłania odpowiedzi, pewnie w czerwcu 1947 r. skierowano powtórnie formularze ankietowe do zalegających parafii oraz klasztorów i domów zakonnych. W przypomnieniu naznaczono 25 sierpnia 1947 r. jako ostateczny termin doręczenia wypełnionych kwestionariuszy. Pomimo tego także wtenczas nie nadesłały odpowiedzi następujące parafie: Brzeziny, Burzenin, Byczyna, Chodecz (gdzie proboszczem był poprzedni kanclerz Kurii), Giewartów, Kikół, Konin (parafia dziekańska), Kościelna Wieś (Kujawska), Niemysłów, Nowogród, Śpicmierz, Sumino, Świnice, Wilamów, Wilczyn, Włocławek — par. św. Stanisława (w której proboszczował dziekan) i Włocław-

² „Kron. Diec. Włoc.”, r. 40· 1946, s. 177 6. *Ankieta dotycząca strat parafii w czasie wojny.*

wiek — par. Serca Jezusowego, łącznie 17 parafii czyli 6,8%. Spośród 18 klasztorów i domów zakonnych kleryckich nie przysłali odpowiedzi: Bernardyni z Koła i Warty, Franciszkanie Konwentualni z Kalisza, Kamilianie z Włocławka (którzy w czasie okupacji usadowili się w Lipnie), Misjonarze Św Rodziny z Kazimierza Biskupiego, Orionści z Kalisza i Włocławka, Reformaci z Włocławka, Salezianie z Aleksandrowa Kujawskiego — razem 9 miejsc czyli 50%. W r. 1939 na obszarze diecezji znajdowały się 3 laickie męskie domy zakonne. Po wojnie został z nich tylko jeden, ale i on nie dostarczył odpowiedzi. Z 54 domów zakonnych żeńskich wypełniła owe formularze mniejszość, zresztą po r. 1945 niektóre z nich nie odliczyły się w diecezji. W każdym razie po raz trzeci nie zwracałem się do ankietowanych. Znaczny niedobór odpowiedzi w moim materiale świadczy o tym, że już w r. 1945 zmalała u duchowieństwa powaga władzy kościelnej i że władza ta (Kuria Diecezjalna) nie odwołała się do sankcji.

Zasygnalizowane tu braki w materiale uzupełniałem na własną rękę. Ilościowy niedobór danych został też zrekompensowany zaletami jakościowymi odpowiedzi, które w wielu wypadkach były bardzo dobre i często przynosiły więcej, aniżeli proszono.

Zebrany przy wielkim nakładzie sił i pomocy usłużnych ludzi materiał, liczący 830 kart przeważnie jednostronnie zapisanych formularzy, podzieliłem i oparłem w 2 tomy, ułożone alfabetycznie dekanatami, a w nich w ten sam sposób parafiami według *Rocznika Diecezji Włocławskiej 1939*. Tom I, posiadający 390 kart, obejmuje 8 dekanatów: stołeczny włocławski, brzeski, czernikowski, izbicki, kaliski północny, kaliski południowy, kolski i koniński. Tom II, mający 440 kart, zawiera 11 dekanatów: lipnowski, nieszawski, radziejowski, sieradzki, słupecki, szadkowski, tuliszkowski, turecki, uniejowski, zagórowski i złoczewski. Tytuły tomów, wypisane na naklejkach opraw, brzmią. *Ankieta strat wojennych (1939—1945) Diecezji Włocławskiej, przeprowadzona przez ks. (archiwariusza) Stanisława Librowskiego na przełomie lat 1946/47. Tom I* [i podobnie] *Tom II*. Alfabet. spis parafii, występujących w obydwu tomach, wklejono na początku t. I.

Po dokładnym zapoznaniu się ze zgromadzonym materiałem opisowo-statystycznym, jak z jednej strony widziałem, że jest on zupełnie wystarczający, ażeby się stać najpoważniejszą częścią składową bazy źródłowej na temat dziejów Diecezji Włocławskiej czasu ostatniej wojny, tak z drugiej nasuwały mi się wątpliwości, czy tak świeże problemy nadają się już obecnie jako przedmiot rozprawy naukowej. W dłuższej rozmowie z promotorem (wtedy już ks. prof. drem Zdzisławem Obertyńskim) uradziliśmy, aby źródła te odleżały się nieco i nabrały patyny hi-

storycznej, natomiast za temat pracy doktorskiej wziąłem pontyfikat Hieronima Rozrażewskiego † 1600.

Moje materiały wojenne rzeczywiście długo się odlegiwały, bo przez z górą 30 lat (jakkolwiek w międzyczasie nie próżnowałem). Ja, który jako jeden z pierwszych w kraju przystąpiłem do opracowania tematyki kościelnej związanej z czasami okupacji, teraz prawie jeden z ostatnich — równo w 40 rocznicę wybuchu wojny i własnego aresztowania — powracam do owych problemów, zamierzając gruntownie wykorzystać objaśniane tu dane, których tylko sporadycznie uczczyłem przed kilku laty ks. drowi K. Śmigłowi³ i p. drowi J. Szilingowi⁴ do prac szerszych, a ks. mgrowi F. Grusemu⁵ do niewielkiego artykułu. Ostatnie to już dzwony biją na tę robotę. Opóźnienie to na szczęście ratuje woła społeczeństw wielu narodów, wypowiadająca się za nieprzedawnianiem zbrodni hitlerowskich.

Można w końcu dodać, iż z przygotowanej przeze mnie instrukcji ankietowej korzystali na świeżo w jakiś sposób zainteresowani podobną tematyką przedstawiciele diecezji chełmińskiej⁶ i łomżyńskiej⁷, a może jeszcze innych.

³ K. Śmigiel: *Kościół Katolicki w tzw. Okręgu Warty 1939—1945*, Lublin 1979.

⁴ J. Sziling: *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła Katolickiego 1939—1945. Tzw. okręgi Rzeszy: Gdańsk—Prusy Zachodnie, Kraj Warty i Regencja Katowicka*, Poznań 1970.

⁵ F. Gruse: *Straty księży w czasie wojny na terenie dekanatu mieszańskiego i radziejowskiego*, „Kron. Diec. Włoc.”, t. 48, 1965, s. 271—276.

⁶ Ks. dr Antoni Liedtke, Seminarium Duchowne, Pelplin, l.dz. 83/XII/46. Pelplin, dnia 14 grudnia 1946.— Do Prześwietnej Kurii Biskupiej w Włocławku. Tutejsza Kuria Biskupia poleciła mi opracowanie monografii, poświęconej pamięci pomordowanych w czasie wojny księży naszej diecezji. Rozpocząłem więc zbieranie materiałów, dotyczących bliższych okoliczności ich aresztowania, wywiezienia, męczenia i śmierci oraz wszystkich danych, odtwarzających duchową sylwetkę męczenników. Od ks. prof. dra J. Umińskiego z Warszawy otrzymałem wiadomość, że Prześwietna Kuria Biskupia Włocławska wydała dobrze przemyślaną ankietę w tej samej sprawie na terenie tamtej diecezji. Byłbym niezmiernie wdzięczny, gdyby Prześwietna Kuria zechciała nadesłać mi jeden egzemplarz owej ankiety celem bliższego zapoznania się z nią. Będzie mi ona na pewno wielkim ułatwieniem w moich pracach. Dziękując z góry za łaskawą przysługę, łączę wyrazy najgłębszej czci — ks. Liedtke.

Kuria Diecezjalna we Włocławku, nr 3556/46. Włocławek, 20 XII 1946.— Przew. Ks. Dr Antoni Liedtke, Prof. Seminarium Duch. w Pelplinie. W załączeniu przesyłamy kwestionariusz ankiet w sprawie strat wojennych w naszej diecezji. Kancelarz Kurii ks. J. Graynert. Zał. 1.

⁷ Łomża, dn. 18 IV 1947 r.— Wielce Czcigodny Księżu Profesorze! Przystępuję do opracowania *Historii Diecezji Łomżyńskiej w okresie drugiej wojny światowej*. Wiem, że Ksiądz Profesor opracowuje analogiczny temat dla swojej diecezji i w swej pracy jest już znacznie zaawansowany. Rzecz jasna, że materiał do takiej pracy zdobywać trzeba, m.in. sposobami, przy pomocy ankiety. Wiem również, że

b. MATERIAŁ DO ROCZNIKA 1949 ŹRÓDŁEM UZUPEŁNIAJĄCYM

Na przełomie lat 1948/49 zebrałem, również za pośrednictwem Kurii Diecezjalnej, obszerny materiał do planowanego na r. 1949 *Rocznika Diecezji Włocławskiej*. Kwerendę poprzedziło ułożenie 13 pytań i wydrukowanie ich w październikowym numerze organu diecezjalnego⁸. Były one następujące:

1. Miejscowość (miasto, osada, wieś; poczta, gmina, powiat; najbliższa stacja kolejowa, autobusowa).
2. Parafia: patron parafii, data erekcji, granice, miejscowości wchodzące w jej skład; odległości poszczególnych miejscowości od kościoła parafialnego.
3. Liczba katolików; inne wyznania i sekty (ilość członków).
4. Kościół parafialny (murowany, drewniany, w jakim stylu; tytuł kościoła (wezwanie, data budowy, poświęcenia lub konsekracji i przez kogo); odpusty: jakie i kiedy przypadają, w jakie dni są obchodzone, przywileje odpustowe (uprasza się o odpisy dokumentów związanych ze wszystkimi pytaniami); stan budowli, zniszczenia wojenne, naprawy.
5. Kościoły pomocnicze, filialne, zakonne, kaplice publiczne i półpubliczne według szczegółowych pytań spod 4.
6. Krzyże, kapliczki i figury świętych poza kościołami i kaplicami, wśród nich zabytkowe.
7. Dom katolicki, plebana, wikariatka, organistówka, ich stan.
8. Bractwa i stowarzyszenia religijne: nazwa, ilość członków, data powstania, przywileje, majątek.
9. Jakie są szkoły w parafii i w których miejscowościach; ośrodki miłosierdzia chrześcijańskiego.
10. Personalia osób duchownych: imię, nazwisko, szczegółowa data i miejsce urodzenia, także święceń kapłańskich i ostatniej nominacji, tytuł naukowy, odznaczenia kościelne i cywilne, aktualne stanowisko (proboszcz, administrator, wikariusz, prefekt, kapelan, rezydent, emeryt).
11. Klasztory i domy zakonne na terenie parafii ze spisem osób zakonnych.

Ksiądz Profesor taką ankietę w swojej diecezji urządził. Uprzejmie przeto proszę o łaskawe przysłanie mi schematu rozesłanej ankiety; a jeśli była ankietą dwukrotną, to proszę o schematy obydwu ankiet. Nie mam zamiaru kopiować ankiety włocławskiej, bo to byłoby i niepoważne i niecelowe, gdyż warunki, w jakich znajdowała się diecezja nasza były znacznie odmienne niż Diecezji Włocławskiej. Chodzi mi o ogólną orientację. Za wyświadczoną uprzejmość, o którą ośmielałam się prosić, już z góry serdecznie dziękuję. Z wyrazami głębokiego szacunku oddany w Panu ks. *Wincenty Krajewski*, Łomża, Seminarium Duch.

⁸ „Kron. Diec. Włoc.”, r. 42: 1948, s. 287—288. 2. *Dane dotyczące parafii*.

12. Beneficjum parafialne: ilość ziemi kościelnej i dzierzawionej, budynki gospodarskie, ich stan.
13. Szczegółowy wykaz inwentarza kościelnego i beneficjalnego.

Na dostarczenie wyczerpujących odpowiedzi wprawdzie wyznaczono rządom parafii tylko 2 tygodnie czasu, ale głównie w tym celu, żeby ich zdopingować. Kiedy bowiem gorliwsi nadsyłałi je na przestrzeni listopada r. 1948, to inni zwlekali z nimi aż do stycznia 1949. Odpowiedziały wszystkie parafie w imieniu swoim oraz za klasztory i domy zakonne (męskie i żeńskie) znajdujące się na ich terenie (za wyjątkiem par. Niemysłów, której proboszcz przekroczył 82 lata). Z otrzymanych materiałów (1171 kart) utworzyłem również 2 tomy. Pierwszy, posiadający 468 kart, obejmuje 9 dekanatów — od włocławskiego do konińskiego (przybył tu bowiem dek. kleczewski, eryg. w r. 1946), drugi, mający 503 karty, zawiera ich 11 — od lipnowskiego do złoczewskiego. Dekanaty a w nich parafie ułożone alfabetycznie. Tytuły tomów, wypisane na naklejkach opraw, brzmią: *Materiał do Rocznika Diecezji Włocławskiej na rok 1949, zebrany na przelomie lat 1948/49 przez ks. archiwariusza Stanisława Librowskiego. Tom I* [i tak samo] *Tom II*. Alfabetyczny spis parafii, znajdujących się w obydwu tomach, wklejono na początku t. I.

Zgromadzony materiał tylko ogólnie wykorzystałem do wspomnianego *Rocznika*. Poza zamierzonymi opuszczeniami szczegółów, brak w nim nie z winy autora np. statystyki katolików i innowierców po parafiach.

Obszerne odpowiedzi proboszczów, zawarte w rękopisach i maszynopisach obu tomów, dopiero teraz zostają w pełni wykorzystane (za wyjątkiem punktu 13 — inwentarzy, które nadal muszą czekać na łaskawego badacza) jako bogate uzupełnienie i wzbogacenie danych, znajdujących się w opisanej powyżej *Ankiecie strat wojennych*. I to nie tylko odnośnie do parafii, klasztorów i domów zakonnych, których tam brakuje, lecz także do wszystkich instytucji. Niemal z każdego punktu odpowiedzi udało się coś wybrać do niniejszego dzieła, a zwłaszcza z p. 3 — o parafianach, najczęściej, że ich ubyło na skutek wojny; z p. 4 — o kościołach parafialnym oraz z p. 5 — o kościołach pomocniczych i kaplicach, iż poniosły one straty; z p. 6 — o krzyżach, kapliczkach i figurach przydrożnych: gdzie mianowicie wystawiono nowe na miejsce zniszczonych; z p. 8 — o bractwach i stowarzyszeniach religijnych: które wskrzeszono po wojnie. Najwięcej danych przynosi jednak p. 13 — inwentarze, w których notuje się powojenne przybytki z reguły na miejsce rzeczy zabranych, zniszczonych i rozproszonych w czasie okupacji.

2. ŹRÓDŁA POMOCNICZE

Do źródeł pomocniczych tej pracy zaliczyłem 4 *Roczniki Diecezjalne* najbliższe wydarzeniom wojennym, jakby je okalające. Wprawdzie rocz-

niki, dawniej także katalogi, ostatnio zaś powszechnie nazywane przez nas schematyzmami należą do opracowań, jednak ze względu na ich wybitnie charakter źródłowy, dozwala się zamieszczać je w wykazach bibliograficznych w grupie źródeł drukowanych. Są to: *Rocznik Diecezji Włocławskiej [na rok] 1938*, Włocławek Kuria Diecezjalna [1938], ss. 304; *Rocznik Diecezji Włocławskiej [na rok] 1939*, Włocławek Kuria Diec. [1939], ss. 213 — obydwie przypuszczalnie w redakcji archiwisty ks. dra Stanisława Maternowskiego; *Spis kapłanów Diecezji Włocławskiej (stan z dnia 1 grudnia 1945 r.)*, Włocławek Kuria Biskupia 1946 (odb. z „Kron. Diec. Włoc.”, r. 39: 1945, nr 2 — grudzień, s. 78—88), ss. 12, autorstwa pewnie ks. kanclerza mgra Bolesława Kunki; *Rocznik Diecezji Włocławskiej [na rok] 1949 (pierwszy⁹ od r. 1939)*, Włocławek Kuria Diec. [1949], ss. 355, redakcji archiwariusza [ks. mgra Stanisława Librowskiego].

Rocznik 1938, przedstawiający stan rzeczy z przełomu 1937/38 r., interesuje mnie głównie dlatego, że on ostatni sprzed wybuchu wojny posiada wykazy bractw i stowarzyszeń religijnych, istniejących w parafiach a unieszkodliwionych z kolei w okresie okupacji. *Rocznik 1939*, podający stan organizacji diecezjalnej z przeł. lat 1938/39, stanowi urzędowy druk najbliższy początkowi wojny i na niego ciągle się powołuję. *Spis kapłanów 1945*, chociaż zawiera jedynie wykaz parafii i księży poprzez dekanaty, posiada swoją wagę ze względu na datę zakończenia wojny. Jakkolwiek dla *Rocznika 1949* posiadamy szeroką podstawę źródłową, opisaną pod IIb, dobrze się stanie, jeżeli także on będzie figurował w niniejszym zestawie.

Z powodów przedstawionych niżej pod IV3 wykluczyłem z grupy źródeł pomocniczych nekrolog pt. *Śp. Kapłani Diecezji Włocławskiej, którzy oddali swe życie za Kościół Św. i Naród w latach wojny 1939—1945*, ułożony przez ks. kanclerza Kunkę i ks. dra Stefana Wyszynskiego¹⁰, zamieszczony w „Kronice Diec. Włoc.” (r. 39: 1945, nr 2 — grudzień, s. 42—48) posiadający nieścisłości i przedrukowywany w zmienionych wersjach. Ale bywa on obok innej literatury przedmiotu cytowany w przypisach na dole stron.

3. PRZEKROJOWY CHARAKTER OBJAŚNIONYCH ŹRÓDEŁ

Zarówno wymienione źródła zasadnicze (*Ankieta, Materiał*), jak też pomocnicze (schematyzmy) posiadają charakter przekrojowy. Instytucje

⁹ Wprawdzie jesienią 1946 r. Kuria Diecezjalna myślała o pierwszym *Roczniku* powojennym, może na 1947, i nawet rozesłała 10-cio pytańcowy kwestionariusz, ułożony pewnie przez nowego kanclerza, ks. mgra Jana Grajnera („Kron. Diec. Włoc.”, r. 40: 1946, s. 122: *Nowy Rocznik Diecezji*), ale nie napotkałem zgromadzonego materiału w tym przedmiocie.

¹⁰ „Kron. Diec. Włoc.”, t. 52: 1969, s. 164.

schematyczne czyli parafie oraz klasztory i domy zakonne są przedstawiane w nich wszystkich, a urzędy i placówki ogólnodiecezjalne przynajmniej w drukowanych *Rocznikach*. Z tego powodu owe źródła kładę zawsze na początku opisu kolejnych instytucji, w tzw. główce. Kiedy zaś nie odnoszą się one do całości omawianych instytucji, lecz tylko do jednego z punktów, bywają przytaczane w przypisach na dole stron, na sposób zwykłej literatury przedmiotu.

II. CHRONOLOGIA WYDARZEŃ I OPISÓW

Niniejszy rozdział *Wstępu* łączy się w jakimś stopniu z poprzednim, zwłaszcza z jego punktem 3. Jednak treść jego omawiam tutaj osobno, albowiem w rozdziale I musiałbym o tym wyjaśniać we wszystkich trzech punktach.

Dokładne ramy czasowe tej pracy zaczynają się (*terminus a quo*) dniem wybuchu wojny — 1 IX 1939, jakkolwiek zachodnie tereny diecezji były zajmowane przez wroga dopiero w dniach następnych, a sam Włocławek 14 września. Natomiast kończą się (*terminus ad quem*) kapitulacją Niemiec w dn. 9 V 1945, mimo że obszar tegoż biskupstwa uwalniano już na przełomie stycznia/lutego tr., Włocławek zaś 19/20 stycznia.— Wszakże celem lepszego przedstawienia rzeczy wypadło te ramy przesunąć zarówno w kierunku r. 1938, jak też 1946. W niektórych punktach schematów, np. w personalnym, trzeba było pójść w obydwu kierunkach jeszcze dalej.

Źródła i opracowania, wykorzystane w tym dziele, ciągną się od r. 1938 do dni ostatnich. Np. akta personalne duchowieństwa i nekrologi interesują nas do obecnego roku. Inna literatura naukowa wchodzi w grę zawsze, ilekroć jest mowa o latach okupacji na terenie diecezji. Szczególnie dużo opisów znajduje się w czasopismach miejscowych, najbardziej zainteresowanych tą tematyką, a więc w *Kronice Diecezji Włocławskiej* i *Ładzie Bożym* z lat 1945—1950. Zwłaszcza *Ład* zamieszczał wiele drobiazgów z przeszłości wojennej, dotyczącej tak parafii, jak też księży.

III. REDAKCJA I UKŁAD MATERIAŁU

1. REDAKCJA

Książkę tę opracowałem zasadniczo według układu *Rocznika Diec. Włocławskiej [na rok] 1939*, który jako będący datą wybuchu wojny, musi tu dla mnie być zawsze punktem wyjścia do badań nad tym okresem. Stąd według tegoż schematyzmu zebrałem i ułożyłem rękopisy *Ankiety strat wojennych* i *Materiał do Rocznika 1949*; dlatego też strony *Rocznika 1939* cytuję w części ogólnej pracy przed każdą instytucją.

Nie ulega wątpliwości, że instytucje centralne diecezji — poprzedzone osobami biskupów (ordynariusza i sufragana), a więc katedra, obydwie kapituły, Kuria Diecezjalna ze swoimi agendami i dziełami oraz Sąd Biskupi, seminaria i szkoły katolickie, drukarnia z księgarnią i wydawnictwa diecezjalne, wreszcie Bratnia Pomoc Duchowieństwa i Dom Księży Emerytów muszą się znaleźć na początku opracowania.— Nasuwa się dopiero pytanie, jak ująć terytorialne instytucje partykularne, czyli dekanaty a w nich parafie, w obrębie których ponadto znajdują się klasztory i domy zakonne.

2. GEOGRAFICZNO-ALFABETYCZNY UKŁAD OPISÓW SCHEMATYCZNYCH (DEKANATÓW I PARAFII)

Najłatwiej i najpraktyczniej byłoby opracować wspomnianą całość alfabetycznie parafiami, na podobieństwo słowników historycznych czy geograficznych. W wyniku takiego ujęcia każdą parafię odnalazłoby się bez trudu w obszernym materiale i nie musiałyby się sporządzać do niego szczegółowego indeksu. Umieszczanie zaś parafii w dekanatach, a tych znowu w powiatach i województwach (regencjach) może już wystarczająco łączyłoby jednostki parafialne z szerszym terytorium.

Mimo takiego obwarowania przeciwko alfabetycznemu ujmowaniu parafii istnieją poważne zarzuty. Przede wszystkim ujęcie takie posiada charakter mechaniczny i nie tylko nie oddaje stosunków geograficznych, ale nawet bliższych topograficznych. Sąsiadujące bowiem ze sobą w zestawieniu alfabetycznym parafie rzadko kiedy dotykają siebie w przestrzeni geograficznej. Dla dziejów okupacyjnych diecezji spostrzeżenie to posiada duże znaczenie, jako że nasilenie prześladowania Kościoła zależało w wielkiej mierze od terytorium (bo np. w regencji kwidzyńskiej aresztowania księży miały miejsce ok. 23 X 1939; w inowrocławskiej w kilku terminach ok. 21 i 24 X 1939, 7 XI 1939 oraz 26 VIII 1940; w łódzkiej ok. 6 X 1941), chociaż władze lokalne, a nawet cywilna ludność niemiecka dopuszczała się indywidualnych ekscesów tak w stosunku do świątyń, jak i kapłanów.

Musimy jednak pamiętać, że od aspektu alfabetycznego nie uciekniemy i w każdym innym ujęciu opisów będzie on jednym ze składowych elementów układu materiałów.

Z powyższego wynika, że trzeba się opowiedzieć za ujęciem topograficznym. I tu znowu najłatwiej byłoby omawiać cały materiał — na podobieństwo map kartograficznych — wzrokowo, np. idąc od północy ku południowi i dodając równoleżnikowo, według mapy wydłużonego obszaru diecezji, dekanat po dekanacie i parafię po parafii. Ale ten, również czysto mechaniczny sposób postępowania, przekreśliłby organizację tak kościelną, jak też państwową oraz bardzo pomocny do wszy-

stkiego alfabet. Pozostając przeto przy ujęciu terytorialnym, muszę wybrać podział administracyjny okupacji niemieckiej jako obowiązujący w tym okresie dziejów. Jednak obok niego kładę paralelnie (w nawiasach) nomenklaturę terytorialną polską z r. 1939. W obydwu podziałach świeckich i jednocześnie rozleglejszych dają strukturę administracyjną kościelną dekanatami (alfabetycznie w każdym powiecie), a w nich parafiami (również alfabet.).

W zastosowaniu będzie to wyglądało następująco. Całe terytorium Diecezji Włocławskiej wcielono 8 X 1939 do wielkiego obszaru Rzeszy Niemieckiej (Grossdeutsches Reich). Przydzielono je w sposób nierówny do dwóch krajów względnie okręgów — do tzw. Kraju Warty (kolejne nazwy niemieckie: Reichsgau Posen, Warthegau, Wartheland) oraz do Prus Zachodnich (Westpreussen), późniejsza nazwa Okręg Gdańska — Prus Zachodnich (Gau Danzig — Westpreussen). W pierwszym znalazła się stolica biskupstwa i 17 dekanatów, w drugim tylko 2 dekanaty — Kraj Warty dzielił się na 3 obwody regencyjne (Regierungsbezirk): Poznań (Posen), Inowrocław (Hohensalza) i Kalisz (Kalisch) — od stycznia 1941 r. Łódź (Litzmannstadt). Do regencji poznańskiej nie dostała się żadna część naszej diecezji. Podlegała ona regencjom inowrocławskiej i kaliskiej (łódzkiej). Także Okręg Gdańsk — Prusy Zachodnie był podzielony na 3 regencje: Gdańsk (Danzig), Bydgoszcz (Bromberg) i Kwidzyn (Marienwerder). Właśnie w regencji kwidzyńskiej znalazła się za-wślańska część diecezji (Lipnowskie).

Ponieważ centrala diecezjalna i aż 17 dekanatów weszło do Kraju Warty, od niego zaczynam swoje opisy. Atoli samej centrali, oddziałującej na całość biskupstwa, której materiały wynoszą przeszło 100 stron druku, nie umieszczam w jakimkolwiek podziale administracyjnym, lecz wyciągam ją na początek dzieła. Inaczej odcielibyśmy ją od całości terytorium i schematycznych instytucji partykularnych. W zapowiedzianych obramowaniach podziałowych znajdzie się dopiero jako pierwszy (stołeczny) dekanat włocławski.

Stosując paralelne nazwy administracyjne polskie do niemieckich — przy regencjach kładę nasze (mniej więcej odpowiadające im) przedwojenne województwa, a przy powiatach (Kreis) także nasze powiaty, gdyż Niemcy pod tym względem nie zmieniali organizacji terytorialnej i granic, a tylko nazwy miast. Regencje niemieckie poza stołecznymi posiadały równą rangę. Z tego jednak względu, że obwód regencyjny inowrocławski jest alfabet. pierwszym i na jego obszarze znajdowała się centrala diecezjalna, od niego rozpocznę układ dekanatów. I tak w regencji inowrocławskiej — w aspekcie Diecezji Włocławskiej — znalazły się z województwa pomorskiego powiaty Włocławek (Leslau), a w nim dekanaty włocławski i brzeski, oraz Nieszawa, z której przenie-

siono siedzibę do Ciechocinka (Hermannsbad), z dek. nieszawskim i radziejowskim; z woj. poznańskiego powiaty Koło (Warthbrücken) z dek. izbickim i kolskim oraz Konin (bez zmiany nazwy) z dek. konińskim, słupeckim, tuliszowskim i zagórowskim. Do regencji kaliskiej (łódzkiej) wszedł z diecezji — w tym samym odniesieniu — z woj. łódzkiego powiat Sieradz (Schieratz) z dek. sieradzkim, szadkowskim i złoczewskim, a z woj. poznańskiego pow. Kalisz z dek. kaliskim południowym i północnym oraz Turek (nazwa zachowana) z dek. tureckim i uniejowskim. Wreszcie do regencji kwidzyńskiej Okręgu Gdańsk — Prusy Zachodnie wcielono z woj. pomorskiego pow. Lipno (Leipe) z dek. czernikowskim i lipnowskim.

IV. PROBLEMATYKA W OBRĘBIE INSTYTUCJI

1. INSTYTUCJE OGÓLNODIECEZJALNE

Z powodu różnorodności instytucji ogólnych diecezji, posiadających nadto nierówne wymiary ilościowe, trudno tam o znalezienie jednolitego schematu najpierw przy gromadzeniu materiałów — stąd nie zebrano ich od razu na przełomie lat 1946/47, ale dopiero teraz przy pisaniu pracy — a następnie przy redagowaniu. W wyniku tego opisy wspomnianych instytucji są różne w sensie jakościowym i ilościowym, co jest pewnie uzasadnione, a najbardziej w kolejnym przedstawieniu punktów.

2. PROBLEMATYKA W INSTYTUCJACH SCHEMATYCZNYCH

Zebrany obficie materiał opracowuję według instrukcji zredagowanej do *Ankiety strat wojennych*, zmodyfikowanej w wymienionym artykule¹¹ a także obecnie ulepszonej. Modyfikacje formy w niczym nie nadwężają posiadanych przeze mnie danych historycznych a tylko sprawiają, że jedne punkty pytań (planu) teraz jaśniej wynikają z drugich (poprzednich). Zasadniczymi są oczywiście punkty opisów odnoszące się do pionu diecezjalnego, a więc do parafii oraz instytucji im podległych, bo one tworzą główny zrąb organizacji i życia biskupstwa. Charakteru już nieco drugorzędno są punkty dotyczące klasztorów i domów zakonnych na terenie danych parafii. Instytucje zakonne bowiem o tyle są w tej pracy omawiane, o ile dotyczą diecezji i parafii. Związane są też z nimi w różnym stopniu. Domy zakonne będące na prawie diecezjalnym (i to tego biskupstwa) ściślej, inne luźniej. O klasztorach kleryckich (mających kapłanów) mówi się obszerniej, albowiem one prowadziły duszpasterswo (nieparafialne). Jeżeli kapłani danego domu zakonnego prowadzili w diecezji parafię, naprzód mówi się o tej parafii, a potem o

¹¹ Por. przyp. 1.

klasztorze. Gdzie w moim *Materiale* brak wypowiedzi na jakiś punkt instrukcji (planu), oznacza to, że nie było odnośnie niego akcji, czy raczej nie dotarto do przekazów źródłowych na ów temat. Podana treść opisów w obydwu pionach jest poprzedzona najogólniejszą informacją o parafiach względnie klasztorach lub domach zakonnych, oraz skróconymi wykazami źródeł przekrojowych, czyli tzw. główkami, nie wchodzącymi do właściwych pytań.

a. PUNKTY ODNOSZĄCE SIĘ DO PARAFII

1. Kościół parafialny (zewnątrz i wewnątrz)
  - a. Zakrystia (kościół i jej zawartość)
  - b. Dzwonnica (i dzwony)
  - c. Cmentarz grzebalny
  - d. Dom parafialny
2. Kościoły pomocnicze, filialne i kaplice (z ewentualnymi podpunktami jak pod 1)
3. Krzyże, kapliczki i figury świętych (poza kościołami i kaplicami)
4. Duchowieństwo parafialne
  - a. Plebania (wikariatka, organistówka)
  - b. Beneficjum par. (budynki gospodarskie)
5. Parafianie (i tu ewent. egzekucje na terenie parafii)
6. Duszpasterstwo ogólne (nabożeństwa, życie religijne czyli sakramentalne; tutaj również ewent. zarządzenia przeciwko kultowi)
7. Duszpasterstwo specjalne (bractwa i stowarzyszenia religijne)
8. Duszpasterstwo dozwolone
9. Miłosierdzie chrześcijańskie
10. Oświata pozakościelna i katecheci
11. Zbiory kulturalne (archiwum, biblioteka, muzeum)
12. Klasztory i domy zakonne (w ogólności).

b. PUNKTY DOTYCZĄCE KLASZTORÓW I DOMÓW ZAKONNYCH W PARAFIACH

1. Klasztor względnie dom zakonny (męski lub żeński)
  - a. Zabudowania gospodarskie
  - b. Ogród
2. Skład osobowy
3. Kościół albo kaplica (kaplice)
  - a. Zakrystia (i jej zawartość)
4. Krzyże, kapliczki, figury, Droga Krzyżowa (poza kościołem i kaplicą)
5. Życie religijne i zakonne
6. Pełnione duszpasterstwo lub pomoc w nim
7. Duszpasterstwo specjalne

8. Miłosierdzie chrześcijańskie
9. Oświata pozakościelna (pozakapliczna)
10. Zbiory kulturalne (archiwum, księgozbiór, muzeum)
11. Inne.

c. OBSZERNIEJ O PUNKTACH PERSONALNYM I DUSZPASTERSTWIE
SPECJALNYM

1° W książce pt. *Ofiary zbrodni niemieckiej spośród duchowieństwa Diecezji Włocławskiej [w latach] 1939—1945* (Włocławek 1947) podałem zyciorysy i szczegółowsze opisy cierpień tylko tych kapłanów i kleryków, którzy zginęli w więzieniach i obozach, jakby zenując się (wtedy) zaliczać do tejże kategorii ocalałych tam przy życiu. Późniejsza literatura martyrologiczna, przeważnie schematyczna, uwzględniała już nie tylko pomordowanych w obozach koncentracyjnych, lecz również tych, którzy przeszli przez nie, ale wyszli stamtąd żywi. Obecnie zaś wyrażam opinię, że do wspomnianych ofiar należy także reszta duchowieństwa prześladowanej diecezji, tak ci, którzy w małej liczbie pozostali na jej obszarze i ukrywali się przed wrogiem, jak też usunięci lub zbiegli do Generalnego Gubernatorstwa (skrót GG) względnie za granicę kraju. Oni wszyscy, pozostając na tzw. wolności, zażyli nieraz więcej złego w czasie długiej okupacji, aniżeli niejeden uwięziony na krótszy okres czasu, umieszczany później w spisach martyrologicznych i zaliczany do kombatanów. Bez względu zaś na słuszność czy niesłuszność tego poglądu — w niniejszym opracowaniu muszę omówić wszystkie osoby duchowne biskupstwa (odnośnie świeckich nie jestem w stanie tego uczynić), albowiem wszyscy oni w jakimś aspekcie i stopniu ponieśli straty, a w nich i przez nich (na odcinku personalnym) diecezja. Stąd też w moich *Materiałach do dziejów Diecezji Włocławskiej* po raz pierwszy znaleźli się wszyscy kapłani i klerycy oraz w dużym stopniu zakonnicy, którzy w dn. 1 IX 1939 byli związani z tymże biskupstwem.

Odnośnie osób więzionych podaję wszystkie miejsca ich martyrologii z datą aresztowania oraz zwolnienia lub śmierci, jednak bez chronologii pobytów pośrednich, którą zamieszczają ostatnio licznie ks. W. Jacewicz i J. Woś¹². U pozostających „na wolności” podaję ważniejsze miejsca pobytu i rodzaj wykonywanej pracy (na ile znam). Liczniejsze szczegóły o kapłanach i klerykach jednej i drugiej grupy może przedstawię w przyszłości w pracy posiadającej aspekt tylko personalny pt. *Działalność i martyrologia duchowieństwa włocławskiego w latach wojny 1939—1945*.

¹² W Jacewicz, J. Woś: *Martyrologum polskiego duchowieństwa rzymsko-katolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939—1945*, zes. 4, Warszawa 1978 (s. 405—526 *Diecezja Włocławska*).

Rzadko przy którym księdzu czy kleryku wspominam o jego wycofywaniu się w 1 połowie września 1939 r. przed frontem wojennym. Obecnie już tego nie pamiętam, a wiadomości tych, pełnych przygód, nie było okazji zapisać. W każdym razie znaczny procent spośród duchowieństwa i inteligencji świeckiej uchodził przed atakującą armią niemiecką, i to nawet daleko za Bug. Podczas tej niebezpiecznej ucieczki (której sam byłem uczestnikiem) wiele osób straciło życie, pośród nich także niektórzy księża opisywanej diecezji.— Wreszcie przeważnie nie omawiam losów wojennych kleryków Seminarium Włocławskiego, którzy z różnych powodów nie zostali kapłanami. Po prostu nie znam tych dziejów, nie mam do nich przekazów, a i same osoby wychodzą trochę poza to opracowanie.

Spśród wszystkich punktów obydwu planów (parafialnego i zakonnego) drukowana literatura przedmiotu dotyczy przeważnie p. osobowego. Jeżeli o stratach Kościoła w innych aspektach mało publikowano, to o dziale personalnym już wiele. Mam tu na myśli opracowania statystyczne, przynoszące historiografii mniej pożytku niż prace i artykuły opisowe. Od czasu ukazania się pierwszego wydania książki ks. B. Hoffmanna¹³ aż do druku dzieła ks. Jacewicza — Wośia autorzy kilku czy nawet kilkunastu schematycznych prac z martyrologii podawali nam niemal te same treści wyliczeniowe, przepisując z poprzednich i dodając do znajdujących się w tamtych nowe nieścisłości. Dlatego aktualnie z okresu okupacji potrzebujemy raczej opisów działalności i martyrologii, mniej zaś samych zestawień.

Z wymienionych względów z całej serii statystycznej opracowań cytuję (w związku z odpowiednimi kapłanami i klerykami diecezji) tylko dzieło ks. Jacewicza — Wośia, jako najnowsze, najobszerniejsze, wykorzystujące poprzednie publikacje, posiadające pożyteczne wykresy. Natomiast podawane informacje przy nazwiskach zakonników i zakonnic dokumentuję m.in. pracą o. W. Szoldrskiego pn. *Martyrologium...*¹⁴, albowiem Jacewicz-Woś nie wydali jeszcze zeszytów „zakonnych”.

Jak już powiedziałem, nad materiały statystyczne (skądinąd bardzo użyteczne) przenoszę opracowania opisowe. Dlatego starałem się wyszukać pojedyncze artykuły i nekrologi dotyczące duchowieństwa. Z życiorysów seryjnych idą tu na pierwszym miejscu pomieszczone w moim zbiorze pt. *Ofiary zbrodni niemieckiej..*, z których Jacewicz-Woś w składzie petiowym czerpali pełnymi rękami, a z prac ogólniejszej treści —

¹³ B. Hoffmann. *A kdo vás zabije... Život a utrpení kněžstva v koncentračních táborech*, Píerov 1945.

¹⁴ W Szoldrski: *Martyrologium duchowieństwa polskiego pod okupacją niemiecką w latach 1939—1945*, Rzym 1965 (odb. z „Sacrum Poloniae Millennium”, vol. 11).

Jasne promienie w Dachau bpa Γ. Korszyńskiego¹⁵ oraz artykuły ks. S. Biskupskiego, których tytuły, podobnie jak wielu innych drobniejszych, znajdzie czytelnik w przypisach.

Mimo licznych publikacji, oddzielnych i schematycznych (statystycznych), odnoszących się do przejść duchowieństwa w latach wojny 1939—1945, Akta Kurii Diecezjalnej we Włocławku (w seriach parafialnej, personalnej i zakonnej) kryją w sobie jeszcze nie znane dane w tym względzie. Dotyczą one głównie kapłanów i kleryków nie przebywających w więzieniach i obozach, o których drukowana literatura martyrologiczna nie mówi. Wprawdzie wielu z tej wojennej grupy już zmarło i przeważna ich część doczekała się publikowanych nekrologów, ale te, zajmując się całokształtem ich życia i działalności, czasów okupacji ledwie dotykają. Wiadomości na interesujący nas temat byłoby w aktach personalnych tejże Kurii daleko więcej, gdyby poszczególni księża zechcieli do nich dołożyć jeszcze cokolwiek z tej przeszłości. A niektórzy z nich w życiorysach, czy w odpowiedziach na ankiety dziwnie ów okres omijali. Zdaje się, że również bez większego echa pozostało wezwanie wspomnianej Kurii z 2 V 1963 o nadsyłanie przez kapłanów pracujących w czasie okupacji na terenie tej diecezji (za jakimkolwiek zezwoleniem władz albo w ukryciu) sprawozdań ze swej działalności duszpasterskiej¹⁶. Poszukiwania za tą dokumentacją w wymienionej instytucji dały wyniki negatywne.

2° Pośród bractw i stowarzyszeń religijnych, zamieszczonych w kolejnych parafiach w *Roczniku Diec. Włocławskiej [na rok] 1938*, figurują jeszcze takie, które dzisiaj uważane są za świeckie. Wówczas były one w orbicie działalności Kościoła, gdyż albo księża je zakładali, albo — nie mając innego oparcia — trzymały się w bliskości kościoła parafialnego, a niekiedy także klasztornego. A przynajmniej nikt się nie sprzeciwiał, jeżeli schematyzm diecezjalny uwidaczniał je jako związki religijne czy przykościelne. Należały do nich strażne ogniowe, kółka rolnicze, kasy pożyczkowe, koła gospodyń, związki służby domowej, chóry niekościelne, jeszcze inne towarzystwa społeczne i patriotyczne.— Wszystkie takie i podobne opuściłem przy redagowaniu punktu 7 opisów schematu parafialnego i zakonnego. Także nie honoruję w tym miejscu orkiestr nieparafialnych, mimo że z reguły prowadzili je organiści.

V. OPEROWANIE ŹRÓDŁAMI I LITERATURĄ PRZEDMIOTU

Źródła przekrojowe, tak zasadnicze, jak i pomocnicze, kładę zawsze na początku opisu każdej schematycznej instytucji — parafii, klasztoru,

¹⁵ F. Korszyński: *Jasne promienie w Dachau*, Poznań 1957.

¹⁶ „Kron. Diec. Włoc.”, t. 46· 1963, s. 152: *Zarządzeme*.

domu zakonnego. Oznacza to, że odnoszą się one do całości opisu i tę mają dokumentować. Jeżeli zaś wypadnie im uzasadniać tylko część wspomnianego wywodu, co zachodzi najczęściej przy elemencie personalnym, bywają przytaczane jak literatura przedmiotu na dole w przypisach.

Ankiety zawsze skracam: *Ankieta strat wojennych*;

Materiał jako: *Materiał do Rocznika 1949*;

Roczniki Diecezjalne cytuję: *Rocznik 1938, Rocznik 1939, Spis kapłanów 1945, Rocznik 1949*. *Roczniki* późniejsze przytaczam w przypisach w tenże sposób.

Wszystkie inne źródła i literaturę przedmiotu cytuję na dole odpowiednich stron mej pracy. W kolejnych przypisach na pierwszym miejscu kładę druki (opracowania i źródła drukowane bez dalszych rozróżnień), wyliczając je w porządku chronologicznego ukazywania się, aby można było śledzić rozwój akcji historycznej oraz narastania bibliografii. Na drugim miejscu kładę źródła rękopiśmienne (archiwalia i rękopisy biblioteczne), także według czasowego ich wytwarzania. Przytaczając po raz pierwszy jakiś druk podaję pełny jego opis bibliograficzny, po którym w nawiasie zapowiadam jego skracanie. Podobnie czynię z tytułami akt. Akta Kurii Diecezjalnej we Włocławku z okresu międzywojennego (1920—1939), znajdujące się już w stanie uporządkowanym w Archiwum Diecezjalnym (ogólne, parafialne, personalne i zakonne) są cytowane najczęściej według ich sygnatur. Wreszcie nie przytaczam w tym dziele stron z druków posiadających indeksy szczegółowe, kiedy tylko te odnoszą się do osób.

A. BISKUP I INSTYTUCJE OGÓLNODIECEZJALNE

W piątek 1 września 1939 r. Państwo Niemieckie wypowiedziało Polsce wojnę totalną. Do połowy września całość terytorium Diecezji Włocławskiej znalazła się pod władzą srogiego okupanta — stolica biskupstwa Włocławek 14 września. Dekretem Hitlera z 8 października 1939 r. m.in. cały obszar opisywanej diecezji został wcielony do Rzeszy Niemieckiej (Deutsches Reich). Około 17 października ustanowiono na okupowanych ziemiach Polski granicę pomiędzy Reich'em a Generalgouvernement (skrót GG), w którym przynajmniej na razie istniał spory margines wolności. Nikt z nas nie przypuszczał, że wojna potrwa tak długo, a najeżdźca okaże się tak okrutny Zapowiedziane *Materialy do dziejów Diecezji Włocławskiej czasu wojny* rozpoczynam od losów jej pasterza.

BISKUP ORDYNARIUSZ (*Rocznik 1939*, s. 8)

Biskupem włocławskim był od 5 IV 1929 Karol Mieczysław **Radoński** h. Jasiończyk, ur. 7 X 1883 we wsi Kociałkowa Górka pow. poznański, wyśw. 14 II 1908, człowiek inteligentny, przystojny i dobry, ostatni w tej diecezji biskup-pan, odzn. (1937) Krzyżem Komand. z Gwiazdą Orderu Odrodz. Polski. Wieczorem 6 września 1939 r., za namową władz państwowych, opuścił z najbliższym otoczeniem (księży Kwarciański, Pietruszka i Grajner) Włocławek, do którego miał powrócić dopiero 7 grudnia 1945 r. Poczynając od października 1939 r. Biskup kilka razy na drodze dyplomatycznej zabiegał o możliwość powrotu, rozumie się bezskutecznie. W czasie wojny wiele osób duchownych i świeckich gorszyło się z powodu jego „ucieczki” z diecezji (podobnie jak w przypadku prymasa Hłonda), ale gdyby nie wyjechał, spotkałby go niewątpliwie los innych uwięzionych i pomordowanych biskupów.

Ten biskup-tułacz na szlakach swego długiego i dalekiego pielgrzymowania dał nie tylko liczne przykłady działalności religijno-pasterskiej, lecz również patriotyczno-narodowej (m.in. jako członek Polskiej Rady Narodowej przy rządzie polskim w Londynie). Jego czyny i słowa wypowiedziane do najwyższych władz kościelnych i państwowych wykraczały daleko nie tylko poza granice własnej diecezji, ale także naszego kraju. Z powodu wojny utracił znaczne mienie, np. meble, obrazy i księgozbiór (ok.

2000 tomów — skrót t.). (W dn. 17 XI 1950 dowiedział się od swojego metropolity, że otrzymał koadiutora; nazwiska jego nie znał do śmierci. Był to rektor Seminarium Warszawskiego ks. prof. dr Antoni Pawłowski; Radoński zaś pragnął, żeby jego następcą, ale nie koadiutorem, był ks. infułat dr Stanisław Bross z Gniezna). Zm. we Włocławku 16 III 1951. Pozostawił pewien dorobek naukowy i publicystyczny. Zasługuje na biografie. Cześć jego pamięci!¹.

Rezydencja biskupia, przed wojną zwana szumnie pałacem, a po wojnie skromniej siedzibą, położona uroczo nad brzegiem Wisły, przy ul. Piusa XI nr 2 (obecnie ul. Gdańska), okazała, murowana i piętrowa, odbudowana po pożarze z r. 1920, w 1939 stanowiła nie tylko apartamenty Ordynariusza, ale również biura dwóch jego głównych urzędów: **Kurii** Diecezjalnej i **Sądu** Duchownego z ich archiwami bieżącymi. Włocławek został zajęty przez wojska niemieckie 14 IX 1939. Jednak już w wyniku poprzedniego bombardowania lotniczego i artyleryjskiego dach na gmachu biskupim i szyby okien uległy zniszczeniu w ok. 80%. Uszkodzono też instalacje wodociągowe. W lokalach Kurii i Sądu żołnierze z grupy Schwarzkorps sprofanowali i zniszczyli krzyże oraz znajdujące się w sali konferencyjnej popiersie pap. Piusa XI (który w tym budynku przebywał jako wizytator apostolski od 21 do 24 września 1918 r.). Po dokonaniu prowizorycznych remontów w rezydencji tej zainstalowało się biuro komisariatu policyjnego (Schutzpolizei). Zajmowanie tej budowli przez Niemców w ciągu całej okupacji tak dalece ją zdewastowało, że władza diecezjalna mogła ją ponownie objąć dopiero na początku czerwca 1945 r. A potem — w okresie od 22 VI do 18 X 1945 odbywały się tu zajęcia lekcyjne bezdomnych gimnazjów biskupich: im. Piusa X i Długosza. Kiedy zaś one się wyprzedały, p.o. kanclerz Kurii i wizytator diec. nauki religii ks. dr Władysław Szafrąński urządził tu świetlicę-pracownię dla uczniów szkół mekościelnych Włocławka. W rezydencji tej — na piętrze znajdowała się prywatna **kaplica** biskupia, która pewnie już w końcu września 1939 r. uległa likwidacji, a jej estetyczny wystrój oraz zawartość podręcznej zakrystii grabieży i zniszczeniu.— Oprócz siedziby głównej w ręce niemieck-

¹ „Ład Boży”, r. 1 1945, nr 16, s. 1, J. Grajert: *Przemówienie żałobne na wprowadzenie zwłok śp. ks. bpa K. Radońskiego...*, „Ład Boży”, r. 7. 1951, nr 11, s. 7, F. Korszyński: *Jasne promienie w Dachau*, Poznań 1957. *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, éd. P. Blet 1 in., 3: *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939—1945*, p. 1—2, Città del Vaticano 1967; T. Bojarska. *Cierniowa mitra* [powieść], Warszawa 1969, passim,— Archiwum Diecezjalne we Włocławku (skrót: ADW), Akta Kurii Diecezjalnej Włocławskiej (skrót AKDW), pers. 280a—1, szczeg. d oraz 1,— Postać znana autorowi.

kie dostał się także sąsiedni biskupi **budynek gospodarczy** przy ul. Piusa XI nr 4 oraz **ogród** dochodzący do ujścia rzeki Zgłowiączki ².

O **urzędowaniu** Kurii i Sądu w rezydencji biskupiej na początku i pod koniec wojny będzie mowa poniżej, przy tychże instytucjach.

O **majątku** biskupim, wspólnym z posiadłością Seminarium Duchownego, mówię przy tej szkole. Na tym miejscu trzeba jednak zaznaczyć, że z powodu wybuchu wojny przepadły diecezji nie znane mi bliżej kapitały ulokowane w bankach oraz ryczałty wypłacone przez państwo dla instytucji i osób duchownych za ostatnie miesiące, których Kuria Diecezjalna nie zdążyła w całości rozprowadzić.

Biskup sufragan czyli pomocniczy Ordynariusza diecezji Michał **Kozal** jest uwzględniony niżej pod Kurią i Sądem. (*Rocznik 1939*, s. 8 podaje o tym stanowisku jako jeszcze wakującym, po zm. 30 IX 1938 biskupie Wojciechu Stanisławie Owczarku).

Kapelan Biskupa od r. 1932, nie uwidoczniany w *Rocznikach Diec.* na tym stanowisku, ks. Jan Paweł **Grajnert**, ur. 26 VI 1909 we wsi Krzepczów pow. piotrkowski, wyśw. 19 VI 1932, od r. 1933 także wiceskarbnik Kurii, od 1935 wikariusz katedry. Od 6 IX 1939 do 7 XII 1945 nieodłączny towarzysz tułaczy Ordynariusza. Na skutek wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 500 t.). Po powrocie do kraju — od października 1946 r. kanclerz Kurii. Biskupowi zawdzięczał wiele, ale też potrafił mu być wierny aż poza grób. Obecnie mgr praw, mgr prawa kan., mgr konserw. zabyt., prałat hon. papieski, proboszcz i prałat schol. katedry itd. Żyjąca kronika do dziejów diecezji ostatniego półwiecza, szkoda że mało utrwalana. Godzien artykułu biograficznego ³.

Lokajem Biskupa w roku wybuchu wojny, może już od 1929, był p. Andrzej **Twardy**, ur. 9 XI 1907. Usługiwał on mu także przy wystawnych nabożeństwach w katedrze. Lata okupacji przetrwał we Włocławku. Od r. 1946 był (po p. Walentym Sobierajskim) przeszło 30 lat woźnym Kurii i Sądu. Zm. we Włocławku 3 III 1978 ⁴.

Szoferem Ordynariusza (który jako pierwszy biskup włocławski posiadał samochód) był od r. 1929 starszy brat poprzedniego p. Józef **Twardy**, ur. 10 IX 1900 we wsi Łowyń pow. międzychodzki. Wiózł on biskupa Radońskiego i towarzyszy przed frontem wojennym, przekraczając granicę

² „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 14, 18; W. Szafranski: *Świetlica — uczelna*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 103—105; S. Oracz: *Młodzież włocławska w gościnnie u biskupa...*, „Ład Boży”, r. 1 1945, nr 12, s. 5;— Relacja kan. B. Kunki z 19 III 1948;— Wiadomości autora.— Zob. przyp. 205.

³ *Rocznik 1939, 1978*,— AKDW, pers. ks. Grajnerta (bez sygn. i nłb.),— Osoba znana autorowi.

⁴ Osoba znana autorowi.

z Rumunią 17 IX 1939. Stamtąd powrócił (bez samochodu) do Włocławka i podczas okupacji pracował na kolei. Po wypędzeniu Niemców objął swoje stanowisko w Kurii prowadząc także ciężarówkę. Zm. we Włocławku 4 XI 1968⁵.

KATEDRA WŁOCŁAWSKA I JEJ KAPITUŁA

KOŚCIÓŁ KATEDRALNY.

murowany z poł. XIV w., rozbud. i przebud., pw. Wniebowzięcia NMP, od r. 1907 z tyt. bazyliki mniejszej, do 1 III 1947 nie był świątynią parafialną. Przed rozpoczęciem wojny funkcje duszpasterskie pełnił w niej tzw. kustosz (od r. 1924 kanonik Michał Skowronek) przy pomocy prałatów i kanoników, a zwłaszcza wikariuszy. W czasie działań wojennych katedra doznała różnych uszkodzeń. W dn. 18 IX 1939 biskup Kozal, upoważniony przez Kapitułę, zwrócił się pisemnie do Zarządu Miejskiego we Włocławku, wtenczas już okupacyjnego, o zezwolenie na reparację. Nie tylko nie otrzymano odpowiedzi, ale wkrótce m.in. ujrzano zbeszczeszczoną przez Niemców i zniszczoną tablicę pamiątkową pap. Piusa XI (z jego popiersiem), wmurowaną w r. 1929 w północną ścianę katedry. Porządek nabożeństw odprawianych w bazylice przed wybuchem wojny, przedstawiony przez wspomnianego biskupa ok. 19 X 1939 komisarzowi miasta do zatwierdzenia w jęz. polskim, a po odrzuceniu tegoż tekstu ponownie 23 X po niemiecku, nie uzyskał aprobaty. A gdyby nawet został zatwierdzony, nie mógłby wejść w życie z powodu masowego uwięzienia duchowieństwa włocławskiego wieczorem 7 XI 1939. Z momentem aresztowania wymienionego dnia kustosa (wikariusza już wtedy we Włocławku nie było ani jednego, gdyż dwóch z nich wcześniej opuściło granice diecezji, a trzech zostało uwięzionych) zamarło na cały okres okupacji życie religijne w świątyni: nabożeństwa kapitulne, duszpasterstwo ogólne, szkolne i wojskowe. Chór katedralny zaprzestał swej działalności. Katedra, której na przestrzeni października biskup Kozal bronił przed zajęciem na salę koncertową dla ludności niemieckiej, po 7 listopada tr. była zwolna obracana na magazyn i lamus przeróżnych rzeczy. Były nawet obawy, że bezwzględny okupant może zburzyć zabytkową budowlę, jak w r. 1329 jego przodkowie krzyżacy poprzednią świątynię katedralną. Obydwie zakrystie (kanonicka i wikariuszowska) zostały obrabowane z naczyń, szat i ksiąg liturgicznych. Wiele ucierpiało wewnętrzny wystrój bazyliki. Budowla nie konserwowana przez 5 i pół roku, znacznie ucierpiała również na zewnątrz,

⁵ [B. Cieślak] XBC. *Józef Twardy*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 52: 1969, s. 288;— Osoba znana autorowi.

szczególnie zaś ściany pozaciekały z powodu psujących się dachów. Na placu przed katedrą Niemcy urządzili wielki schron przeciwlotniczy, dotąd zachowany

A chociaż już 19 I 1945 nieprzyjaciel musiał opuścić Włocławek, roboty nad przyprawieniem świątyni do jakiego takiego porządku trwały szereg tygodni. Ponieważ katedra również znalazła się pod władzą armii zwycięskiej, przeto ażeby ją uwolnić od zarządu wojskowego, trzeba się było zgodzić na przetransportowanie przechowywanych w niej rzeczy do gmachu seminaryjskiego, który z kolei miał się stać na dłuższy czas lamusem. Nad uporządkowaniem zdewastowanego i zabrudzonego kościoła pracowali księża, klerycy, służba katedralna i seminaryjska, ochotnicy. W dn. 1 IV 1945, w samo święto Wielkanocy, rekuncyliacji bazyliki — na oczach licznych i rozrzuconych rzesz ludności — dokonał p.o. jej kustosz ks. Stanisław Kuźmiński, infułat z Ołyki, a podniosłe kazanie wygłosił rządcą diecezji prałat dr Antoni Borowski. Tydzień przedtem — 24 III 1945 Kuria Diecezjalna wystąpiła do Zarządu Miejskiego o przydzielenie dachówki na remont dachu katedry, a 4 IV tr. poleciła kierownictwu odzyskanej Drukarni Diec., ażeby odpowiedni procent dochodów przelewało na konto prowadzonych inwestycji w bazylice.

Razem z katedrą po 7 XI 1939 przyjęły władze okupacyjne **dom** kapitulny przy ul. Kopernika 7, w którym mieszkał kanonik kustosz. Po wyjściu Niemców posesja ta, łącznie z **ogrodem**, jeszcze dłużej znajdowała się w rękach świeckich aniżeli sama świątynia katedralna. Nowy kustosz bazyliki i pozostały przy życiu drugi jej penitencjarz weszli do tego domu dopiero w połowie 1945 r. Podczas wojny także on wiele ucierpiał⁶.

---

⁶ Kuria Diecezjalna. Włocławek, 18 września 1939 r. L.dz. 3395.— Do Zarządu Miejskiego we Włocławku. Wskutek działań wojennych poważnie została uszkodzona tutejsza bazylika katedralna. Z napraw nie cierpiących zwłoki musi być natychmiast podjęte przełożenie dachu i reperacja potłuczonych okien, ze względu na obecne deszcze jesienne. Wobec tego Kapituła Bazyliki Katedralnej wniosł o pozwolenie na podjęcie wymienionej pracy i nabycie potrzebnych materiałów. Z p(olecenia) Kapituły Bazyliki Katedralnej: wikariusz generalny bp Michał Kozal. AKDW: Szczątki akt z okresu administracji bpa Kozala (skrót: Szczątki akt),— A. Borowski: *Do wiernych Kościoła Rzymsko-Katolickiego Diecezji Włocławskiej*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39· 1945, s. 8—10; *Otwarcie bazyliki katedralnej we Włocławku*, tamże, s. 14—15; A. Borowski. *Przemówienie okolicznościowe [...] z racji otwarcia bazyliki katedralnej we Włocławku*, tamże, s. 15—18; S. Biskupski: *Męczeńskie biskupstwo księdza Michała Kozala...*, Włocławek 1946, s. 22; [A. Turczynowicz] ta: *Wielkanoc we Włocławku w 1945 roku*, „Ład Boży”, r. 6· 1950, nr 11, s. 6—7; F. Korszyński: *Jasne promienie*, s. 289; *Seminarium Duchowne w czasie wojny*, „Aten. kapł.”, r. 61 1969, t. 72, s. 344;— ADW AKDW, og. IV, 1· Katedra; AKDW· Księga zaświadczeń wydaw (przez) Kurję Diecezjalną i korespondencji [z r. 1945] (skrót: Księga korespondencji), nr 59, 77b;— Wiadomości autora.

KAPITUŁA BAZYLIKI KATEDRALNEJ
(Rocznik 1939, s. 9—11)

PRAŁACI

1. **Dziekania** — pierwsza godność w Kapitułce, przywiązana od r. 1919 do osoby ważniejszego względnie jedynego sufragana w tej diecezji, była od śmierci biskupa Owczarka (30 IX 1938) aż do wybuchu wojny ciągle nie obsadzona. Dla biskupa Kozala nie ma nominacji na to stanowisko, nie pamiętam w tym przedmiocie jego instalacji w katedrze, zatem dziekanem Kapituły do wyjazdu Ordynariusza (6 IX 1939) nie zdążył on zostać.

2. **Archidiakon** — od r. 1930 ks. dr Józef **Florczak**, zob. niżej pod Turek.

3. **Scholastyk** — od r. 1933 ks. dr Wacław **Kwarciański**, zob. niżej pod Kuria Diec.

4. **Kustosz** — od r. 1937 ks. prof. dr Antoni **Borowski**, zob. niżej pod Kuria (wikariusz gen.).

KANONICY GREMIALNI
(honorowi istnieją tu dopiero od r. 1958)

1. Ks. Józef **Kruszyński** — od r. 1922, ur. 18 III 1877 we wsi Poraj pow. piotrkowski, wyśw. 14 III 1903. W dniu wybuchu wojny zasłużony profesor Kat. Uniw. w Lublinie (skrót KUL), b. jego rektor, protonotariusz ap., odzn. Krzyż. Ofic. Ord. Odrodz. Polski itd., od r. 1923 zamiesz. w Lublinie (Al. Raclawickie 14). Ze swoją diecezją związany tylko nin. kanonią i urzędem cenzora dzieł rel. Po wkroczeniu Niemców do Lublina aresztowany, lecz wkrótce zwolniony. Potem — w okresie 11 XI 1939—19 IV 1940 więziony przez nich na Zamku Lub. Od 20 XI 1940 do 24 IX 1945 wikariusz gen. (często ze zwiększonymi władzami) Diec. Lubelskiej, z nominacji usuniętego z urzędu przez okupanta biskupa M.L. Fulmana. W r. 1945 profesor hon. KUL, a po powrocie na pocz. października tr. do Włocławka — prałat schol. Kapituły Kat., kustosz katedry, oficjał Sądu Duch., profesor Wyż. Seminarium Duch. itd. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Z powodu wojny utracił część bogatego mienia (w bankach) i księgozbioru. Zn. we Włocławku 10 VIII 1953 sławny i poważany. Pozostawił wielki dorobek naukowy (bibliastyka) i publicystyczny. Jego pamiętnika, napisanego na moje naleganie i złożonego (w brulionie) na moje ręce, posiadającego obszerną partię z czasu wojny, pewnie nie da się w całości opublikować. Zasługuje na biografię. Cześć jego pamięci! ⁷.

⁷ *Rocznik 1939; Spis kapłanów 1945, s. 2—3; Powrót ks. inf. Kruszyńskiego do Włocławka, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 93—95, Z. Goliński. Biskupi i kapłani Lubelszczyzny w szponach gestapo, Lublin 1946, s. 8—9, 16, Rocznik 1949; F. Stopniak: Z życia ks. rektora Józefa Kruszyńskiego (1877—1953), „Rocz. teol.-kan.”, t. 11: 1964, z. 1, s. 20—25, S. Librowski: Kruszyński Józef, w: Pol. słow. biogr. XV*

2. Ks. Michał **Skowronek** — od r. 1924, ur. 3 X 1867 we wsi Klementowice pow. puławski, wyśw. 29 VI 1894, zamiesz. przy pl. Kopernika 7. W dn. 1 IX 1939 mgr teol., kustosz i pierw. penitencjarz bazyliki kat., prokurator Kapituły Włocł., skarbnik Kurii, deput. d/s dyscypliny Seminarium Duch., sędzia prosyn. Areszt. 7 XI 1939, przebywał kolejno w miejsc. więzieniu, w Szpitalu Pow. św. Antoniego, w obozie przejśc. w Łądzie, skąd zwol. 3 VIII 1940 do os. Michelin pod Włocławkiem z zakazem zajmowania się duszpasterstwem. Tu ponownie areszt. 6 X 1941, po raz drugi odesłany do klasztoru w Łądzie, a następn. do obozu konc. Dachau, skąd korespondował z s. Marią Głowacką z Włocławka (Seminarium). W czasie wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 1000 t. — część tych książek trafiła w r. 1945 do Biblioteki Sem. Duch.) oraz oddał życie za Kościół i Polskę w transporcie inwalidów z 28 V 1942. Kapłan pełen zasług, cześć jego pamięci! ⁸.

3. Ks. mgr Bolesław **Kunka** — od r. 1928, zob. niżej pod Kuria.

4. Ks. dr Henryk **Kaczorowski** — od r. 1930, zob. niżej pod Seminarium Duch.

5. Ks. mgr Mieczysław **Chwiłowicz** — od r. 1931, zob. niżej pod Gimnazjum im. Długosza.

6. Ks. Leonard **Stawicki** — od r. 1933, zob. niżej pod Uniejów.

7. Ks. dr Franciszek Salezy **Korszyński** — od r. 1933, zob. niżej pod Seminarium.

8. Ks. Stefan **Kuliński** — od r. 1937, zob. niżej pod Brześć Kuj.

Z powodu wojny Kapituła **jako korporacja** utraciła znaczne sumy znajdujące się w bankach, w listach zastawnych i u duchownych wierzycieli prywatnych ^{8a}.

KOLEGIUM WIKARIUSZY KAT.

(Rocznik 1939, s. 11)

DOM ZW. KOLEGIUM

Murowany gmach dwupiętrowy z l. 1732—1736 z ogrodem, położony naprzeciwko prezbiterium katedry, stanowił na przestrzeni dwóch stuleci pomieszczenie dla różnych instytucji i osób kościelnych. Przed nastaniem

443, W. Jacewicz, J. Woś: *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939—1945*, z. 4, Warszawa 1978;— ADW: AKDW, pers. 159 (ks. Kruszyńskiego); J. Kruszyński: *Moje wspomnienia*, masz. w moim posiad., s. 198—241.

⁸ *Rocznik 1939*; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 133—135; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I (Warszawa 1977), IV (gdzie błęd. inform. o doktoracie i nazwa Michalin);— ADW: AKDW, pers. 305 (ks. Skowronka); Relacja kan. B. Kun-ki z 19 III 1948.

^{8a} ADW: AKDW, og. IV, 2: Kapituła Kat.; AKDW: Kapituła Kat. (bez sygn. i nlb.).

działań wojennych mieszkali w nim wikariusze kat., prefekci szkół (katecheci), nawet kanonicy i profesorowie Seminarium oraz służba kat. Już w 2 poł. września i na pocz. października 1939 r. Niemcy usunęli z niego księży, przeznaczając budowlę na biura swej policji, lokale śledcze i cele więzienne dla Polaków. Biskup Kozal protestował przeciw tym gwałtom. W czasie długiej wojny budynek ulegał przeróbkom i dewastacji, a potem nie wrócił do właściciela ⁹.

WIKARIUSZE

Nazwa kolegium użyta w *Roczniku 1939* dla wikariuszy katedry jest anachroniczna, albowiem od ok. 1865 r. nie stanowili oni już korporacji duchownej, ale byli zwykłymi jak w innych parafiach. Wymienieni poniżej wikariusze, za wyjątkiem ks. Grajnera, byli w roku wybuchu wojny także prefektami, przeważnie szkół powszechnych, na terenie Włocławka. A mimo że pracy dydaktyczno-wychowawczej w szkołach poświęcali oni więcej czasu niż duszpasterstwu w bazylice, wojenne ich dzieje opowiadam przy placówce wikaryjskiej, odnosząc je do oświaty pozakościelnej jakby na drugim miejscu. Powód tego jasny: przy katedrze łatwo ich umiejscowić, trudniej zaś dzisiaj odszukać owe niższe szkoły w mieście, jakkolwiek znajdowały się głównie na (rozległym) obszarze parafii św. Jana.

1. Ks. Karol Zygmunt **Guzenda** — wikariusz od r. 1930, ur. 14 VIII 1901 w Pabianicach, wyśw. 14 VI 1925, od 1928 etat. prefekt w szkołach powsz. Włocławka, zamieszk. w Kolegium. Areszt. 21 X 1939, przebywał w obozach przejśc. Rudau i Grossmischen k. Królewca. Zwolniony — udał się poprzez Włocławek do Warszawy, gdzie osiadł przy Zakł. im. ks. Boduena, skąd oddziaływał duszpastersko, dydaktycznie i patriotycznie. Podczas okupacji utracił mienie i księgozbiór (ok. 500 t.). Uczestnik Powstania Warsz., ponownie uwięz. w sierpniu 1944 r., znajdował się w obozie przejśc. w Pruszkowie, a następ. w obozach konc. w Oświęcimiu, Hersbrück i Flossenbürg, gdzie zginął za Kościół i Polskę w lutym lub marcu 1945. Cześć jego pamięci! ¹⁰.

2. Ks. Władysław **Szafrański** — wikariusz od r. 1935, ur. 2 X 1908 we wsi Kłobia pow. włocławski, wyśw. 17 VI 1934, również od 1935 etat. prefekt w szkołach powsz. miasta, mgr prawa kan., mieszk. w Kolegium. Areszt. 20 X 1939, przebywał w obozie przejśc. Grossmischen pod Królewcem, skąd przewożony latem 1940 r. w transp. do nie znanego obozu konc. w Niemczech, wyskoczył z pociągu w okolicy Poznania! Przedostał się do Generalnej Guberni (skrót GG) oraz resztę czasu okupacji spędził na sta-

⁹ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39 1945, s. 8, 17; S. Biskupski: *Męczeńskie biskupstwo*, s. 22; F. Korszyński: *Jasne promienie*, s. 289;— Wiadomości autora.

¹⁰ *Rocznik 1939*; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 46—47, Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV;— ADW: AKDW, pers. 95 (ks. Guzendy).

nowisku świeckim w Nowym Mieście n. Pilicą i w Grójcu. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W czasie wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 750 t.). Do Włocławka powrócił jako jeden z pierwszych — 1 II 1945 oraz rozwinął tu niezwykle szeroką działalność: od 17 II p.o. kanclerz Kurii Diec. (podpisywał się również kanclerzem) przy rządcy diecezji prałacie Borowskim i jednocz. etat. prefekt Gimnazjum Koedukacyjnego, od 14 III delegat Wikariusza Gen. do Rady Narodowej m. Włocławka, od 25 IV organizator i kierownik Bursy Caritas dla Młodzieży Męskiej (przy ul. Seminaryjskiej 7). W dn. 29 IV uzyskał (na UW) doktorat z prawa kan. i na przestrzeni tegoż roku jeszcze: skarbnik Kurii, diec. wizytator nauki religii w szkołach powsz. i średnich, obrońca węzła małż. i święceń oraz promotor sprawiedl. w Sądzie Biskupim! Obok prał. Borowskiego główny organizator administracji i duszpasterstwa w powojennej diecezji. (Potem jeden z najzasłużeńszych kapłanów tegoż biskupstwa na wielu polach pracy, b. zast. profesora Akad. Teologii Kat. w Warszawie (skrót ATK) i b. prof. Seminarium Włocł., posiadający także dorobek naukowy (prawo kan., kaznodziejstwo). Aktualnie prałat kust. bazyliki kat. i oficjał Sądu Kośc., zamieszk. przy ul. Tumskiej 12. Godzien artykułu biograf.¹¹

3. Ks. Jan Paweł **Grajnert** — por. wyżej przy Biskupie Ordynariuszu.

4. Ks. Józef **Gołąb** — wikariusz od r. 1936, ur. 10 XI 1911 we wsi Monice pow. sieradzki, wyśw. 23 VI 1935, także od 1935 etat. prefekt szkół powsz. i Żeńskiej Szkoły Zawodowej we Włocławku, zamieszk. w Kolegium. W dn. 26 VIII 1939 zmobiliz. do Wojska Polskiego (skrót WP) w charakterze kapelana (kapitana) 14 pułku piech. we Włocławku (po ks. Franciszku Juszczyku), 3 IX dostał się do niewoli niemieckiej pod Mełnem w pow. grudziądzkim. Przebywał w ofic. obozach jeniec. Riesenburg, Linz, Rottenburg, a potem w obozach konc. Buchenwald i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Na skutek wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 500 t.). Do kraju nie powrócił. Jest proboszczem w Anglii (214, Studley Road, Dedditch, Worcs) oraz posiada godności kapelana hon. pap. i kanonika hon. Kapituły Włocł.¹²

5. Ks. Ludwik **Klepaczewski** — wikariusz od r. 1937, ur. 20 VIII 1904

¹¹ *Rocznik 1939*; „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945 (oba nry), *Spis kapłanów 1945*, s. 2, 3, 4; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV (gdzie przedwcz. inform. o doktoracie), *Rocznik 1978*,— AKDW, pers. ks. Szafrąńskiego (bez sygn. i nłb.); AKDW: Nominacje księży w Diecezji Włocławskiej od dnia 17 II 1945 r. Rządca diecezji ks. dr Ant. Borowski... (skrót: Nominacje), nr 5, 147, 308;— Osoba znana autorowi.

¹² *Rocznik 1939*; F Korszyński. *Jasne promienie*; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV, *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Gołębia (bez sygn. i nłb.),— Osoba znana autorowi.

w m. Szydłowcu, wyśw. 17 VI 1934, od 1935 etat. prefekt szkół powsz. i Męskiej Szkoły Doksztalającej we Włocławku, mieszk. w Kolegium. Według oświadczenia matki w sierpniu 1939 r. powołany na kapelana WP. Po powrocie do Włocławka areszt. 21 X 1939, przebywał w obozach przejśc. Rudau i Grossmischen k. Królewca. W wyniku wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 600 t.). Kapłan zdolny i gorliwy, zginął za Kościół i Polskę na pocz. 1940 r. Cześć jego pamięci!¹³.

Penitencjarze katedry i **dyrygent chóru** kat. (*Rocznik 1939*, s. 11) zostali uwzględnieni przy bardziej odpowiedzialnych swoich stanowiskach.

DUSZPASTERZE BAZYLIKI OD III DO 9 V 1945

Od wyparcia Niemców z Włocławka w dn. 19 I 1945 do urzęd. zakończenia wojny w dn. 9 V tr. w duszpasterstwie katedralnym byli zatrudnieni następn. kapłani:

1. Ks. infułat Stanisław **Kuźmiński** z Diec. Łuckiej, prałat prepozyt kapituły w Olyce, ur. 13 II 1883 we wsi Mukarów Kościelny pow. urzycki, wyśw. 15 VI 1908, mianowany wprawdzie 2 III 1945 penitencjarzem kat., ale faktycznie p.o. kustosa bazyliki. W łączności z tym stanowiskiem został delegatem Kurii Diec. do Komitetu Opieki Społecznej we Włocławku. O równoczesnej jego pracy w Sądzie Biskupim i na kapelanii będzie mowa na innych miejscach. Zm. w Russocicach 10 XII 1969 jako emer. proboszcz i tyt. dziekan chodecki, pochow. w Warszawie¹⁴.

2. Ks. Adam **Śniechowski** — zob. niżej pod Seminarium Duch., wyznaczony również 2 III 1945 na tymcz. administratora par. Wistka i wikariusza katedry, zamiesz. w Seminarium.

3. Ks. Marian **Chwileczyński** — zob. niżej pod Seminarium, mianowany 24 III 1945 administratorem par. Rózinowo i drugim wikariuszem bazyliki kat.

4. Ks. mgr Stanisław **Anzorge** z Diec. Częstochowskiej — zob. niżej pod Rózinowo, wyznaczony 18 IV 1945 (po ks. Chwileczyńskim) na wikariusza katedry i administratora par. Rózinowo.

5. Wreszcie na drugi penitencjariat kat. (poza innymi obowiązkami) powrócił 21 IV 1945 ks. szambelan mgr Józef **Leśnik** — zob. niżej pod Kuria.

¹³ *Rocznik 1939*; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 64; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV;— ADW: AKDW, pers. 127 (ks. Klepaczewskiego).

¹⁴ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 15, 19; *Spis kapłanów 1945*, s. 2, 4; *Rocznik 1962*; A. Skrzykowski: Ks. Stanisław Kuźmiński, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 53: 1970, s. 71, Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV;— AKDW, pers. ks. Kuźmińskiego (bez sygn. i nłb.); Księga korespondencji, nr 16; Nominacje, nr 88;— Postać znana autorowi.

ARCHIWUM KAPITUŁY WŁOCŁAWSKIEJ

Dzisiejsze (przechowujące) Archiwum Diecezjalne we Włocławku nazywało się przed r. 1939 Archiwum Kapituły Włocławskiej. Nazwę ową brało stąd, że jego zasobem centralnym (biskupim, konsystorskim i kapitulnym) zajmowała się od wieków Kapituła Kat., a nie np. Konsystorz Gen. Obejmowało ono tak własne archiwum Kapituły, jak przede wszystkim wytworzone archiwa instytucji wyższych i w większości średnich tej diecezji, zw. w l. 1123—1818 Kujawską i Pomorską, w 1818—1925 Kujawsko-Kaliską i od 1926 (właściwą) Włocławską. Niemało było w nim akt dawnej Archidiecezji Gnieźnieńskiej (do l. 1818/21) oraz zakonów. Bogaty zasób archiwalny dzielił się na dokumenty — od pocz. XIII w. i akta — od nastania XV stul. Zasób ten w r. 1939 mieścił się w magazynach archiwalnych w katedrze, położonych nad południowymi kaplicami św. Marcina i Najśw. Sakramentu oraz obu izbami kapitulnemi, wypełniając jednak wtenczas (licząc od wejścia) tylko czwartą, третią i połowę drugiej sali. Półtorej sali (od schodów) czekało na przybytki, które już zwolna zaczęto ściągać z parafii. Na razie w tej pierwszej i połowie drugiej sali znajdowały się nowsze druki Biblioteki Kapitulnej.

Kierownikiem Archiwum Kapituły (*Rocznik 1939*, s. 11) był od r. 1927 ks. Stanisław **Maternowski**, ur. 31 VII 1889 we wsi Dzierzgowo pow. mławski, dr filoz. (w zakr. historii), jednocz. archiwariusz Kurii Diec. i spowiednik w Domu Głównym Sióstr Wspólnej Pracy we Włocławku. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w miejsc. więzieniu, w obozach przejśc. w Łądzie i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, gdzie zginął za Kościół i Polskę 17 VII lub VIII 1942, straciwszy także w czasie wojny mienie i księgozbiór (ok. 1000 t.). Cześć jego pamięci!¹⁵.

W czerwcu i lipcu 1942 r. Niemcy **wywieźli** z katedry wszystkie dokumenty i akta do Poznania lokując je na razie w magazynach tamt. Archiwum Państwowego. Jednak z obawy przed nalotami alianckimi na Poznań w l. 1943—1944 rozdzielili ogół archiwaliów po następ. miejscowościach: dokumenty i ważniejsze księgi, jak kopiarusze, wywozili do fortyfikacji nadodrzańskich pod Sulęcim, a nawet w głąb Rzeszy — do kopalni soli Grasleben i do Goslar; pozostałe księgi archiwalne do kościołów par. we wsiach Ceradz Kościelny (pow. poznański) i Bytyń (pow. szamotulski); poszyty akt do kościoła par. we wsi Tarnowo Podgórne (pow. poznański); akta metrykalne tak z Archiwum Kapituły, jak przede wszystkim gromadzone masowo z poszczególnych parafii, w klasztorze Oratorianów w Gostyniu.

¹⁵ *Rocznik 1939*; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 93—94, Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I (dr nie teol., ale filoz.), IV,— ADW: AKDW, pers. 195 (ks. Maternowskiego).

Sprawą ekstradycji czy raczej rewindykacji z Poznania, okolicy i z Niemiec zrabowanych przez okupanta dokumentów i akt włocławskich — podobnie jak kościelnych gnieźnieńskich, poznańskich i łódzkich — zajmowały się po ustaniu działań wojennych dyrekcje Archiwów Państwowego i Archidiecezjalnego w Poznaniu. Obydwie okazały zainteresowanym w tym względzie dużą zyczliwość. Szczególne uznanie wypowiada się tu pod adresem śp. ks. dra Józefa Nowackiego, dyr. Archiwum Archidiec., któremu w czasie wojny udało się wejść do grona archiwalnej służby niemieckiej w Poznaniu i w następstwie tego czuwać nad bezpieczeństwem nagromadzonych tam akt kościelnych a później nad ich zwrotem właścicielom. Z tego powodu w naszym wywiezionym zasobie archiwalnym nie znaleźliśmy po wojnie większych ubytków.

Wczesnym latem 1945 ks. dr Józef Iwanicki, prof. Seminarium Duch., przy pomocy ks. Stanisława Olejnika jun., wik. katedry, zwoził z pomieszczeń Archiwum Archidiec. w Poznaniu do Włocławka zarówno książki Biblioteki Seminaryjskiej, jak też akta Archiwum. Ponieważ ks. Olejnik nominację na wikariusza otrzymał 5 VI 1945, datę pierwszych rewindykacji można określić na połowę czy koniec czerwca tr. W 1 poł. 1946 r. dokonywał tego samego, tylko w mniejszym zakresie, sekretarz Związku Caritas Diec. Włocławskiej p. Jan Szymanowski. W końcu lipca tr. ks. Franciszek Olczyk, prefekt z Włocławka, rewindykował z klasztoru w Gostyniu księgi metrykalne. Jednak nie wszystkie, które Niemcy zabrali z licznych parafii, albowiem bardzo wiele pozostało w Woj. Archiwach Bydgoszczy, Łodzi i Poznania, gdzie jest ich obecnie daleko więcej, aniżeli razem wziętych w Archiwum Diec. we Włocławku i po parafiach. Rewindykowane z naszymi z Gostynia i Poznania metryki obce (protestanckie, rel. mojżeszowej) przekazałem w l. 1947—1948 przedstawicielom tychże gmin wyznaniowych, a katolickie nowsze w r. 1948 odpowiednim parafiom diecezji. Od marca 1947 r. do czerwca 1958 rewindykacją dokumentów i akt tut. Archiwum, a przy okazji również zasobów Biblioteki Kapitulnej i Seminaryjskiej, zajmował się ks. dr Stanisław Librowski. Przywoził owe rzeczy kilka razy ciężarowym samochodem Kurii Diec., który z czasem przeszedł na Seminarium (kierowcą przeważnie bywał p. Józef Twardy), podczas gdy poprzednie transporty odbywały się w trudniejszych warunkach koleją.

Po wywiezieniu z katedry zasobów Archiwum i rękopisów Biblioteki Kapitulnej Niemcy zniszczyli i spalili w magazynach tych zbiorów większość regałów. Na skutek nie konserwowanego w ciągu całej wojny dachu bazyliki oraz okien, na sufitach i ścianach sal powstały liczne i duże zacieknięcia. Kiedy w czerwcu 1946 r. wszedłem po raz pierwszy do tych magazynów, ujrzałem sięgające kolan rumowisko, składające się z podartych papierów, kawałków drzewa, trocin a na ścianach i oknach zwoje paję-

czyny. Od pocz. września 1939 r. aż do końca sierpnia 1946 Archiwum Kapituły nie było czynne z braku zasobu, kierownictwa, warunków i kwerendzistów¹⁶.

Następcą ks. Maternowskiego w Archiwum był od 2 poł. sierpnia 1946 r. faktycznie, a od 24 X 1947 formalnie ks. **Librowski**, za którego na przestrzeni l. 1947—1948 uporządkowano zdewastowane magazyny, wymalowano pomieszczenia, przerobiono i uzupełniono regały, wniesiono rewindykowany zasób, kilka razy rozplanowywano go i układano (albowiem był zwozony bez porządku, tak jak go przekazywano w Poznaniu), rozpoczęto masową koncentrację akt z terenu diecezji, przemianowano instytucję na Archiwum Diecezjalne we Włocławku oraz nieco później nadano jej statut i regulamin¹⁷.

BIBLIOTEKA KAPITUŁY WŁOCŁAWSKIEJ

Biblioteka Kapituły mieściła się również w katedrze. Obejmowała rękopisy z XIV—XIX w. (ok. 600) i druki od XVI do pocz. XIX stul. (ok. 10000). Druki starsze znajdowały się w pierwszej od wejścia (z nawy południowej) sali kapitulnarza (zbud. w r. 1521) w dębowych szafach z XVIII w., natomiast książki nowsze i rękopisy były na piętrze w drugiej i częściowo pierwszej sali magazynu archiwalnego (od schodów czyli nad obydwiema izbami tegoż kapitulnarza). W okresie międzywojennym coraz mniej uczonych korzystało z tego księgozbioru. Z powodu owej stagnacji ani sama wiekowa biblioteka, ani też ewent. jej kierownik nie byli uwidoczniani w *Rocznikach Diec.* Z tego względu, że oba zbiory kapitulne sąsiadowały ze sobą, a nawet ich zasoby były częściowo ze sobą pomieszane, można przypuszczać, iż ks. Stanisław **Maternowski** przed r. 1939 sprawował nieoficjalnie **kierownictwo** także nad opisywaną biblioteką.

W lecie r. 1942, razem z archiwalią, Niemcy **wywieźli** z katedry również rękopisy biblioteczne. Druków nie zdążyli zabrać. Rękopisy te ulokowali najpierw w Poznaniu, a potem w kościołach par. w Bytyniu i Cera-dzu Kościelnym. Z Poznania rewindykował je bez większych strat w poł.

¹⁶ *Księgi metrykalne dawne do odebrania*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 42: 1948, s. 223; S. Librowski. *Archiwum Diecezjalne we Włocławku 1945—1958*, Włocławek 1958, s. 14—16, S. Librowski. *Sprawozdanie z działalności Archiwum Diecezjalnego we Włocławku 1945—1958*, „Arch. Bibl. Muz.”, t. 1 1959/60, z. 1, s. 145—147, K. Śmigiel. *Losy archiwów, bibliotek i muzeów kościelnych pod rządami A. Greisera (1939—1945)*, „Arch. Bibl. Muz.”, t. 32: 1976, s. 275—278 *passim*,— AKDW. Księga korespondencji, nr 139; Relacja ks. dyr. J. Nowackiego (z Poznania) z 8 VIII 1959;— Zob. przyp. 18, 47, 68.

¹⁷ S. Librowski: *Archiwum Diec. we Włocławku*, s. 5, 6, 7, S. Librowski: *Sprawozdanie z dział. Archiwum Diec. we Włocławku*, s. 138, 139, 140; *Statut i regulamin Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 43. 1960, s. 383—391.

1945 r., łącznie z główną częścią zasobu Biblioteki Seminarium Duch. — jak wspomniano pod Archiwum — ks. dr J. Iwanicki. Rękopisy te pozostały w Seminarium i świadomie nie wróciły do bazyliki. Nowy archiwariusz diecezjalny (ks. Librowski) myślał już wtedy o koncentracji archiwów dekanalnych i parafialnych z terytorium diecezji i dla nich rezerwował wolne miejsce w magazynach katedry. Także druki Biblioteki Kapitulnej, za zgodą Kapituły Kat., przeniesiono w r. 1950 do Książnicy Seminaryjskiej. Stało się tak przede wszystkim dlatego, że obie sale kapitulne były wtenczas nieodzownie potrzebne na sale katechetyczne dla dzieci i młodzieży. Ówczesny bibliotekarz seminaryjski ks. prof. Jan Adamecki zgodził się na warunek postawiony przez Kapitułę i archiwistę, że przenoszony zasób biblioteczny będzie stanowił w Seminaryjskiej księgozbiór wydzielony. Ale nie uszanował tego jego następcą ks. Zygmunt Tyburski, przeciwko czemu nikt jawnie nie protestował¹⁸.

PARAFIA WOJSKOWA ŚW. MICHAŁA ARCHANIOLA
PRZY BAZYLICE KATEDRALNEJ
(*Rocznik 1939*, s. 42)

W okresie międzywojennym odbywała się w katedrze, przypuszcz. raz w miesiącu (w niedzielę), urzędowa msza św. dla wojska stacjonowanego we Włocławku przy ul. Toruńskiej i Żytnej — 14 pułku piech. W bazylice kat. wojsko korzystało z życia sakramentalnego (spowiedź i komunie wielkanocna). Delegacje wojskowe brały również udział w większych uroczystościach kościelnych, np. w procesjach Bożego Ciała. Występowała także wówczas wspiana orkiestra pułkowa. Po zajęciu Włocławka przez Niemców wojskowe życie religijne w katedrze ustało.

Proboszczem par. wojskowej był od r. 1935 ks. Franciszek **Juszczak**, kapłan Diec. Przemyskiej, ur. w 1890, wyśw. 5 VII 1914, w randze podpułkownika, odzn. we własnej diec. EC, a w wojsku Krzyż. Walecz., med. W.Dz. i lot. m. W. Tuż przed wybuchem wojny awansowany na dziekana (pułkownika) DOK VII w Poznaniu. Po kampanii wrześniowej przebywał w Warszawie. Podczas powstania warsz. był nieoficjalnym kapelanem w Szpitalu Dzieciątka Jezus. W czasie wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 500 t.). Po r. 1945 pracował w duszpasterstwie na terenie Archidiec. Wrocławskiej (w 1950 r. był proboszczem i dziekanem w Kłodzku¹⁹. — Po ks. Juszczaku, od końca sierpnia 1939 r. kapelanem „Czternastki” był ks. Franciszek **Gołąb** — por. wyżej pod wikariusze kat., a po nim kapelanem

¹⁸ *Biblioteka Kapituły Włocławskiej*, oprac. S. Chodyński, uzup. i wyd. S. Librowski, Włocławek 1949, s. 24—25, — S. Librowski: *Archiwum Diec. we Włocławku*, s. 7—8; — Por. przyp. 16, zob. przyp. 68.

¹⁹ *Rocznik 1939*; R. Sucholski. *Kapelani wojskowi powstania warszawskiego*, „Sl. powsz.”, r. 33. 1979, nr 175, s. 4; — Postać znana autorowi.

ochotniczym czy pomocniczym ks. Stanisław **Piotrowski** — zob. niżej pod Seminarium Niz.

Po wyparciu Niemców z Włocławka duszpasterstwo wojskowe zostało przeniesione do kościoła par. św. Jana. Powodem tego było niefunkcjonowanie katedry aż do 1 IV 1945. Pierwszym etatowym duszpasterzem wojsk. był tu od sierpnia 1945 r. ks. major Michał **Zawadzki**, kapłan Diec. Siedleckiej, ur. w 1900, wyśw. 1924, przedwoj. kapelan (kapitan) WP, więzień obozów konc., postać kontrowersyjna (który na pocz. r. 1947 zajmował stanowisko dziekana Duszpasterstwa Korpusu Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie, a zm. w Opolu 30 IX 1972 w randze pułkownika Lud. WP)²⁰.— Po nim kapelanami nieetat. byli wikariusze wspom. parafii — ks. Jerzy **Baszkiewicz**, a po nim ks. Kazimierz **Kaik**, zob. niżej pod Seminarium.

KAPITUŁA KOLEGIATY KALISKIEJ (*Rocznik 1939*, s. 12—13)

Jakkolwiek kapituła ta była złączona z kościołem kolegiackim i zarazem parafialnym pt. Wniebowzięcia NMP (św. Józefa) w Kaliszu, o którym mowa będzie dopiero poniżej, to przecież jako jedyna kolegiacka w tut. biskupstwie, posiadała charakter ogólnodiecezjalny. W następstwie tego *Roczniki Diec.* kładły ją przeważnie na swym początku, bezpośrednio po katedralnej. Zgodnie z tą tradycją honoruję na tym miejscu — najczęściej z odniesieniami członków tejże kapituły, ale nie innych kapłanów zatrudnionych przy kolegiacie, albo mieszkających w obrębie tamtejszej parafii^{20a}.

PRAŁACI

1. **Prepozyt** — od r. 1926 ks. Jan Nepomucen **Sobczyński**, zob. niżej pod Kalisz (par. św. Mikołaja).
2. **Archidiakon** — od r. 1931 ks. Stanisław **Pruski**, zob. niżej pod Włocławek (par. św. Stanisława).
3. **Dziekan** — od r. 1931 ks. lic. Mieczysław **Janowski**, zob. niżej pod Kalisz (par. Wniebowzięcia NMP).
4. **Kustosz** — od r. 1926 ks. Wacław **Bliziński**, zob. niżej pod Lisków.

KANONICY GREMIALNI

1. Ks. Walery **Pogorzelski** — od r. 1926, zob. niżej pod Sieradz.
2. Ks. dr Adam **Jankowski** — od r. 1931, zob. niżej pod Seminarium Duch.

²⁰ „Ład Boży”, r. 1 1945, nr 11, s. 3, 4, 5; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV.— AKDW Księga korespondencji, nr 471;— Osoba znana autorowi.

^{20a} ADW AKDW, og. IV, 3 Kapituła Kaliska: AKDW. Kapituła Kal. (bez sygn. i nlb.).

3. Ks. mgr Zenon **Kalinowski** — od r. 1931, zob. niżej pod Kalisz.
4. Ks. Józef **Jędrychowski** — od r. 1933, zob. niżej pod Włocławek (par. św. Jana).
5. Ks. Stanisław **Wojsa** — od r. 1937, którego jedynym stanowiskiem w swojej diecezji był ten kanonikat, ur. 3 II 1894 w Pabianicach, wyśw. 9 VI 1918, lic. teol., do 1938 dyrektor Diec. Instytutu Akcji Kat. we Włocławku (powody zwolnienia do przyszłego zbadania), później dyr Konwiktu Księży Studentów KUL w Lublinie. Areszt. 11 XI 1939, więziony był na Zamku Lub., a potem w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau. W wyniku wojny stracił mienie, księgozbiór (ok. 1000 t.), a przede wszystkim życie, zastrzelony 1 XI 1941 przez strażnika obozu Dachau, kiedy obłąkany z tęsknoty za ojczyzną przekraczał w nocy głęboką fosę okalającą miejsce zagłady, żeby wrócić do kraju! Kapłan zdolny i dobry kaznodzieja. Zginał za Kościół i Polskę. Cześć jego pamięci! ²¹.
6. Ks. Stefan **Pietruszka** — od r. 1937, zob. niżej pod Kuria Diec. (Akcja Kat.).

Kanoników honorowych tejże kapituły, których było o wiele więcej aniżeli rzeczywistych, również w obcych diecezjach, uwzględnia *Rocznik 1939*, podobnie jak większość przedwojennych, w terenie przy danych osobach. Przyjmuję ten sposób postępowania w nin. pracy.

FAMILIARESI JEGO ŚWIĄTOBLIWOŚCI (*Rocznik 1939*, s. 13—15)

Odnaczenia papieskie, które uzyskali pewni kapłani diecezjalni przed r. 1939 (**protonotariusz ap.**, **prałat domowy**, **szambelan tajny**, **szambelan honorowy** — dwie grupy, **kapelan honorowy**) są w tym opracowaniu podawane przy zasadniczych stanowiskach owych księży. Wyjątek stanowią dwaj kapłani, których z Diec. Włocławską, poza inkardynacją, w dniu wybuchu wojny łączyły głównie te dostojeństwa. Są to:

Ks. Piotr **Kremer** — prałat domowy pap. od r. 1922, ur. 31 V 1878 w Kaliszu, wyśw. 31 III 1906, dr teol., profesor zw. KUL w Lublinie, kanonik hon. kaliski. Areszt. 11 XI 1939, był więziony na Zamku Lub., zwol. w styczniu 1940 r. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Schorowany zm. 9 II 1951 we wsi Izabelin pow. pruszkowski, pochow. w Babicach. Pozostawił pewien dorobek naukowy (teol. dogmatyczna) ²².

²¹ *Rocznik 1939*; S. Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 164—165, Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV,— AKDW dotycz. ks. Wojsy zaginęły w czasie wojny; Akta pers. w Arch. Diec. i KUL w Lublinie.

²² *Rocznik 1939*; S. Librowski. *Kremer Piotr*, w: *Pol. słow biogr.* XV 273; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV,— ADW AKDW, pers. 155 (ks. Kremera); Akta pers. w Arch. Diec. i KUL w Lublinie.

Ks. Antoni **Szymański** — tajny szambelan pap. przed r. 1925, w 1939 może prałat domowy, ur. 27 X 1881 w os. Praszka pow. wieluński, wyśw. 24 IV 1904, dr filoz. W roku rozpoczęcia wojny profesor zw. i zasłużony rektor KUL w Lublinie, kanonik hon. kaliski, przew. Rady Społ. przy Prymasie Polski, prezes kilku organizacji i czł. towarzystw nauk., odzn. Krzyż. Komand. Ord. Odrodz. Polski. Jako jedyny z rektorów uczelni polskich 6 X 1939 zainaugurował jawnie nowy rok akademicki na KUL. Od 9 XI do grudnia 1939 r. znajdował się w areszcie domowym; zwol., ukrywał się na prowincji. Latem 1940 r. zatrzymany przez Niemców we wsi Konopnica pod Lublinem i osądzony na śmierć, ale niespodzianie ułaskawiony. Zm. w Bełżycach 9 X 1942, gdzie pochow. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Pozostawił wielki dorobek naukowy (głównie socjologia). Mąż szlachetny i sławny, godzien oddzielnej biografii. Cześć jego pamięci!²³.

KURIA DIECEZJALNA
(*Rocznik 1939*, s. 15—20)

LOKALE I URZĘDOWANIE KURII

W czasie wojennym i w pierwszych miesiącach po wyjściu Niemców z granic diecezji Kuria urzędowała w różnych lokalach. Załatwiała sprawy jak przed wojną, ale w ramach ograniczonych i w sposób uproszczony. Do zajęcia Włocławka przez Niemców w dn. 14 IX 1939 urzędowano z przeszkodami w rezydencji biskupiej. W 2 poł. września biura przeniesiono do domu kapitulnego przy ul. Seminaryjskiej 5 (który po śmierci poprzedniego bpa sufr. Owczarka od końca 1938 r. zajmował Diec. Instytut Akcji Kat.). Powodem tego było nie tylko uszkodzenie gmachu biskupiego w czasie działań wojennych, lecz także ucieczka przed okupacyjnymi władzami wojskowymi i policyjnymi, które ustanowiły tam swoją kwaterę. Wkrótce potem część agend kurialnych przeniesiono także z b. sufraganii do kurii prał. Kwarciańskiego (który Włocławek opuścił z Ordynariuszem) przy ul. Piusa XI nr 10, celem zabezpieczenia jej przed rekwizycją. Jednak ucieczki te i mylenia dróg w stosunku do najeźdźcy niewiele pomogły. Stąd po uwięzieniu 7 XI 1939 bpa Kozala i reszty kurialistów: ks. kanclerza Kunki, ks. sekretarza Broniarczyka, ks. skarbnika Skowronka i ks. archiwariusza Maternowskiego Kuria Diec. we Włocławku przestała działać. Wikariusz gen. bp Kozal usiłował sprawować rządy z więzienia we Wło-

²³ *Rocznik 1939*; Z. Goliński: *Ks. dr Antoni Szymański, rektor KUL (1881—1942)*, „Aten. kapł.”, r. 39: 1947, t. 47, s. 93—94; Cz. Strzeszewski: *Sp. ks. Antoni Szymański*, „Rocz. Nauk społ.”, r. 1: 1949, s. 8—9; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV;— ADW: AKDW, pers. 346 (ks. Szymańskiego); Akta pers. w Arch. Diec. i KUL w Lublinie.

ławku oraz internowania w Łądzie*; podobnie próbowali coś czynić ze swoich miejsc zamieszkania jego zastępcy, szczególnie prał. Kuliński.

Po wypędzeniu Niemców z terytorium diecezji wikariusz gen. prał. Borowski urzędował z p.o. kanclerzem ks. Szafrąnskim w ciągu lutego i marca 1945 r. w Domu Głównym Sióstr Wspólnej Pracy przy ul. Orlej 9, korzystając tam z bezinteresownej gościny, a w kwietniu i maju tr. w Domu Kat. Stowarzyszenia Młodzieży przy ul. Seminaryjskiej 7. Urzędowanie na swoim przedwojennym miejscu rozpoczęła Kuria dopiero 12 VI 1945. Stopniowo praca wracała do zamierzonej normy i agendy kurialne zaczęły się rozbudowywać²⁴.

URZĘDNICY REZYDUJĄCY

Wszyscy urzędnicy rezydujący, stanowiący Kurię Diec. w ścisłym słowa znaczeniu, przeszli gehennę wojny, a przeżyli ją tylko kanclerz Kunka (przebywający w więzieniach i obozach) oraz wiceskarbnik Grajner (pozostający za granicą).

Wikariuszem generalnym biskupa Radońskiego był od 2 poł. sierpnia 1939 r. bp Michał **Kozal**, ur. 25 IX 1893 we wsi Nowy Folwark pow. krotoszyński, wyśw. 23 II 1918, do końca roku akad. 1938/39 profesor i rektor Seminarium Duch. w Gnieźnie (kursy filozoficzne dla Archidiec. Gnieźn. i Poznańskiej), tajny szambelan pap., mianowany przez pap. Piusa XII w dn. 10 VI 1939 biskupem tyt. lapeńskim i pomocniczym włocławskim, konsekrowany w katedrze włocławskiej w niedzielę 13 VIII tr. Nie znam jego nominacji na wikariusza gen., musiała jednak być wydana, skoro najpóźniej od 7 IX 1939 (wyjazd Ordynariusza z diecezji przed frontem wojennym) do 3 IV 1941 (wywiezienie Kozala z klasztoru łądzkiego do Dachau) kierował on w jakimś stopniu z największymi przeszkodami diecezją, z władzą przynajmniej administratora biskupstwa.

Biskup Kozal nie **zamieszkał** w kurii zajmowanej przez swojego poprzednika (Owczarka) przy ul. Seminaryjskiej 5, ale bliżej rezydencji Ordynariusza, w domu kapitulnym (z r. 1649) przy ul. Gdańskiej 8, skąd właśnie przeniesiono Centralę Diec. Związku Stowarzyszeń Młodzieży Kat. na wspomniane miejsce. Kiedy zaś już w 2 poł. września 1939 r. Niemcy zajęli jego prałatówkę, dla większego bezpieczeństwa osobistego przeniósł

* Ks. F. Stopniak internowanie pracowników Kurii Włocławskiej w klasztorze łądzkim nazwał niefortunnie zamstalowaniem (*Materiały do historii seminarium duchownych w Polsce w latach II wojny światowej*, w: *Materiały i studia*, z. 3, Warszawa 1978, s. 57: „Aresztowanych kleryków zaś trzymano w więzieniu we Włocławku, a następnie w Łądzie, gdzie była już przed tym kurnia włocławska zamstalowana w domu salezjańskim”). Ładna instalacja w obozie przejściowym!

²⁴ „Kron. Diec. Włocł.,” r. 39: 1945, s. 14, 18, 19;— AKDW: Kuria Diec. (bez sygn. i nlb.); Relacja kan. B. Kunki z 19 III 1948;— Wiadomości autora.

się z mieszkaniem do Seminarium. Pod koniec września okupanci opuścili jego dom, do którego chętnie powrócił. Areszt. z ogółem duchowieństwa miasta 7 XI 1939, przebywał w miejsc. więzieniu (izolowany od reszty towarzyszy), w obozie przejśc. w Łądzie i Inowrocławiu, w więźniach w Berlinie, Halle, Weimarze i Norymberdze, wreszcie w obozie konc. Dachau, gdzie zgnął za Kościół i Polskę 26 I 1943. Cześć jego pamięci! Mienie i księgozbiór (ok. 1500 t.) w części uratowała gosposia p. Ludwika Lubińska i rodzina zamieszkała we Włocławku już przed r. 1939. Pośredniczkami jego w sprawach prywatnych z więzienia były wymieniona Lubińska i siostrzenica z Włocławka p. Jadwiga Chmielarzowa, a z Łądu p. Lubińska. Z Dachau pisywał do ks. Ignacego Zięciaka z Archidiec. Gnieźnieńskiej, zwol. z Łądu i osadz. przy kościele św. Jana we Włocławku — zob. niżej pod tą parafią.

Po zaaresztowaniu bpa Kozala przez gestapo jego prywatna **kaplica** uległa likwidacji, a jej wystrój i sprzęt liturgiczny zniszczeniu i rozproszaniu.

Biskup Kozal nie zdążył żyć się z duchowieństwem Diec. Włocławskiej. W obozie Dachau, kiedy na to pozwalał czas, można go było widzieć z księżmi gnieźnieńskimi i poznańskimi, rzadko zaś z włocławskimi, np. z rektorem Korszyńskim.

W ciągu półtorarocznego zarządu diecezją w typowo nienormalnych warunkach wikariusz gen. Kozal pozostawił zaledwie kilkadziesiąt pisemnych śladów swojej działalności, przeważnie przed 7 XI 1939, rozproszonych po personalnych i parafialnych hasłach Kurii Diec., a jeszcze bardziej po archiwach odbiorców (jako że kopie dokumentów rzadko sporządzano). Większą część spraw załatwiał (do 3 IV 1941) ustnie, które dlatego tym mniej są znane.

Biskup Radoński kilka razy starał się na drodze dyplomatycznej (głównie przez papieski Sekretariat Stanu) o zwolnienie swego sufragana z Dachau. Byłby on nawet nie dostał się z Łądu do obozu konc. w Dachau, gdyby w 1 poł. 1940 r. przyjął administrację „opustoszałej” Diec. Lubelskiej z rąk nuncjusza niemieckiego Orsenigo, czy nawet pap. Piusa XII. Ale odmówił, co godne jest najwyższej uwagi i podziwu, odpowiadając wysłańcom kościelnym i państwowym przybyłym do niego do Łądu, że przecież ordynariusz lubelski (M.L. Fulman) żyje! I poszedł na śmierć.

Biskup Kozal przeszedł do historii jako mąż sławny i święty. Obecnie jest Sługą Bożym. Jego proces beatyfikacyjny na terenie diecezji (którego byłem postulatorem) trwał od 8 X 1960 do 29 VIII 1964. Mimo to muszę powiedzieć, że zarówno współcześni, jak też potomni oddali mu „miarą pełną i utrzęsioną” — przede wszystkim za jego osobiste cnoty, ale też z puli ordynariusza Radońskiego, którego obmawiano, iż „uciekł” z kraju, wreszcie ze skarbu nagromadzonego przez kapłanów i kleryków naszego

biskupstwa, którzy w 3/4 częściach dostali się do więzień a nawet zginęli, podczas gdy reszta musiała się ukrywać lub tulać po różnych diecezjach Gen. Gubernatorstwa, których cierpienia i czyny wojenne rozpląnęły się w otchłani lat następującego półwiecza²⁵.

SUKCESJA WŁADZY BISKUPIEJ PO 6 IX 1939

Zanim przejdę do omówienia losów wojennych kanclerza Kurii, który w *Rocznikach Diec.* występuje zaraz po wikariuszu gen., koniecznie muszę zorientować czytelnika w trudnym problemie następstwa i podziału jurysdykcji biskupiej po wyjeździe ordyn. Radońskiego wieczorem 6 IX 1939 z granic diecezji, a później z obszaru państwa. Sprawa to ważna, a z drugiej strony wyjątkowo trudna dla historyka tego biskupstwa, albowiem brak do niej źródeł, które w ocalałych okrucinach są nawet miejscami ze sobą sprzeczne, a na domiar złego wszystkie zainteresowane osoby nie żyją.

Przypominam, że przed wybuchem wojny bp **Kozal** otrzymał od Ordynariusza nominację na wikariusza gen. w całej diecezji. Nie wiadomo, czy przed 7 września biskup Radoński powiększył mu ową władzę. Dość, że po wyjeździe Ordynariusza bp Kozal powodowany okolicznościami, które przyniosła ze sobą straszna wojna, zarządzał diecezją na prawach administratora. Konsultował się przy tym podczas swojego przeszło rocznego internowania w Łądzie z okręgowymi wikariuszami gen., mianowanymi przez biskupa Radońskiego, z ewent. swoimi następcami wyznaczonymi przez siebie z sukcesywną władzą na całą diecezję, a także z innymi.

OSOBY WIKARIUSZY GENERALNYCH

Wikariusz gen. z nominacji Ordynariusza. Pomiędzy 1 a 6 września 1939 r. biskup Radoński mianował na południową część diecezji (Kaliskie, Sieradzkie) terytorialnego wikariusza gen. w osobie ks. szambelana Stefana **Martuzalskiego**, proboszcza par. św. Gotarda na Rypinku (w Kaliszu), p.o. dziekana dek. kaliskiego połud. — zob. niżej pod Rypinek. Dokumentu tej nominacji nie posiadamy. Włocławek, w którym rezydował bp Kozal, znajduje się w północnej części biskupstwa. Ordynariusz obawiał

²⁵ B. Kunka: *Sp. ks. biskup Michał Kozal*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 33—42; S. Biskupski: *Męczeńskie biskupstwo Michała Kozala*; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 72—76; F. Korszyński: *Jasne promienie*; *Actes et documents du Saint Siège*, 3, p. 1—2; T. Bojarska: *Cierniowa mitra*; S. Librowski: *Kozal Michał...*, w: *Pol. słow. biogr.* XIV 601—602; S. Librowski: *Kozal Michał...*, w: *Hagiografia polska, Słownik bio-bibliograficzny*, t. 1, Poznań 1971, s. 855—861; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV;— ADW: AKDW, pers. (bpa Radońskiego) 280d; AKDW, pers. bpa Kozala (bez sygn.); AKDW: Akta Trybunału Beatyf. sprawy służi Bożego bpa M. Kozala; Akta postulatora (ks. Librowskiego) tejże sprawy.

się, że nieprzyjaciel może przepełowić administracyjnie podłużny obszar diecezji. On jednak postąpił inaczej włączając całe jej terytorium do swego Reich'u ²⁶.

Wikariusze gen. przewidziani przez bpa **Kozala**. Przed 21 października 1939 r. (dzień areszt. jednego z ewent. następców Kozala) biskup Kozal przeczuwając swoje bliskie uwięzienie (co nastąpiło 7 XI 1939) wyznaczył na swoich kolejnych następców, i to w przeciwieństwie do posunięcia Ordynariusza na całą diecezję, następc. członków Kapituły Katedralnej: prałata Antoniego **Borowskiego**, prof. Uniw. Warsz. (dalej UW) — zob. zaraz niżej, kanonika Franciszka **Korszyńskiego**, rektora Seminarium — zob. niżej pod tą instytucją i kanonika Mieczysława **Chwiłowicza**, dyr. Gimnazjum im. Długosza — zob. niżej pod tą szkołą. Prał. Borowski przez długi czas wojny zdążył zapomnieć nazwisko swojego trzeciego kolegi i w swojej korespondencji pisze, że tym trzecim miał być kanonik Henryk Kaczorowski, b. rektor wspom. Seminarium, co jest mało prawdopodobne, albowiem ten ostatni ustąpił z rektoratu w czerwcu 1939 r. z powodu braku zdrowia — zob. niżej pod Seminarium ²⁷.

Dalsi wikariusze generalni mianowani (już z zagranicy) przez **Radońskiego**. Nie ma żadnych dowodów, że już przed swoim wyjazdem z Włocławka w dn. 6 IX 1939 Ordynariusz diecezji mianował chronologicznie trzeciego wikariusza gen. w osobie szamb. pap. i kan. kat. Stefana **Kulińskiego**, prob. i dziek. brzeskiego — zob. niżej pod Brześć Kuj. Ponieważ ks. Kuliński rozpoczął (w jakimś stopniu) swoje urzędowanie zaraz po aresztowaniu bpa Kozala (7 XI 1939), musiał go Radoński wyznaczyć na to stanowisko w czasie ograniczonym tymi datami. Wolno przypuszczać, iż ową nominację przywiózł mu szofer Biskupa p. Józef Twardy, który konwojował go tylko do granicy rumuńskiej i wrócił do Włocławka pewnie w końcu września 1939 r. Prał. Kuliński miał być ewent. wikariuszem gen. po bpie Kozalu w północnej części diecezji ²⁸.— Przypuszcz. po pierwszym uwięzieniu szamb. Kulińskiego w marcu 1940 r. mianował bp Radoński z Budapesztu jego zastępcą ks. dra Edwarda **Grzymałę**, drugiego sekretarza Kurii Diec., działającego w okolicy Aleksandrowa Kuj. — zob. zaraz pod Kuria ²⁹.— Trzeba jeszcze odnaleźć dwóch takich wikariuszy

²⁶ F. Korszyński: *Jasne promienie; Actes et documents du Saint Siège*, 3, p. 1,— ADW· AKDW, pers. (bpa Radońskiego) 280e, k. 52;— Wiadomości autora.

²⁷ AKDW Okruchy akt z czasu administracji prał. Borowskiego (skrót: Okruchy akt) — Pismo ks. Borowskiego z 17 V 1945 do Sekretariatu Stanu; ADW: AKDW, pers. (bpa Radońskiego) 280e, k. 52; Relacja kan. B. Kunki z 19 III 1948;— Wiadomości autora.

²⁸ F. Korszyński: *Jasne promienie; Actes et documents du Saint Siège*, 3, p. 1;— Wiadomości autora.

²⁹ *Actes et documents du Saint Siège*, 3, p. 1; S. Szymański: *Ks. Edward Grzymała...*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 50: 1967, s. 270;— Wiadomości autora.

gen., gdyż bp Radoński w piśmie skier. 7 V 1947 do pap. Piusa XII wspomina ogólnie, że w czasie swojego pobytu na Węgrzech mianował ich (drogą korespondencji) czterech ³⁰.— Zatem trzecim z tej grupy mógł być ks. dr Wincenty **Gmachowski**, szambelan pap., kanonik hon. kaliski i proboszcz w Wojkowie, przewidziany na zastępcę prał. Martuzalskiego w południowej części diecezji w razie jego aresztowania — zob. niżej pod Wojków ³¹.— Ostatnim z nich był przypuszcz. ks. Ignacy Tadeusz **Majewski**, szambelan pap., kanonik hon. kaliski, dziekan w Radziejowie a proboszcz w Kościelnej Wsi. Mógł on być mianowany zastępcą prał. Kulińskiego po uwięzieniu ks. dra Grzymały 26 VIII 1940 — zob. niżej pod Kościelna Wieś (Kuj.) ³².— Biskup Radoński w tymże liście do Papieża mówi, iż wspomniani czterej wikariusze gen. mieli rządzić po sobie sukcesywnie, zatem całą diecezją, co sprzeciwia się z poprzednimi informacjami, bo wiadomo, że takich wikariuszy przewidywał tylko bp Kozal. Z powodu braku źródeł nie da się ustalić ani kolejności ich ewent. następowania po sobie, a tym bardziej twierdzenia Biskupa, że każdemu z nich udzielił władzy w całej diecezji.

URZĘDOWANIE WYMIENIONYCH WIKARIUSZY

Biskup **Kozal** nie dzielił się swą władzą wikariusza gen. na całą diecezję, jeżeli nie musiał. Do swojego aresztowania (7 XI 1939), mimo przeszkód czynionych przez okupanta, osobiście zawiadywał sprawami. Tak samo usiłował postępować — przy pomocy pośredników — z więzienia we Włocławku i miejsca internowania w Łądzie. Pewnie najczęściej wyręczał się prał. Kulińskim. Do końca pobytu Kozala w Łądzie (3 IV 1941) mało mówiono o innych wikariuszach gen. Dwa były główne tego powody: zachowanie jedności władzy w diecezji i troska o menażanie innych wikariuszy. Kiedy zaś księży Kuliński i Gmachowski znaleźli się 30 X 1941 w Dachau, wszelki słuch o innych wikariuszach gen. zaginął. Jedynym wikariuszem wobec swoich i obcych pozostawał odtąd bp Kozal.

Oдноśnie zajmowania przez ks. szamb. **Martuzalskiego** stanowiska wikariusza gen. na południową część biskupstwa znam tylko jeden dokument, i to charakteru pośredniego. Kto by skądinąd nie wiedział, że ks. Martuzalski otrzymał od Ordynariusza diecezji nominację na ten urząd, z owego aktu niewiele wywnioskuje. Dokumentem tym jest pismo Kurii

³⁰ ADW: AKDW, pers. (bpa Radońskiego) 280e, k. 52.

³¹ Jedyne źródło w tym względzie — Relacja kan. B. Kunki z 19 III 1948 podaje chyba błędnie, że ks. Gmachowskiego mianował bp Radoński przed swoim oddaleniem się z diecezji. Atoli Ordynariusz nie wyznaczał jeszcze wtedy zastępców wikariuszy gen.

³² O tym, że ks. Majewski był takim wikariuszem, mówią 2 prywatne zapiski znajdujące się w jego aktach (ADW: AKDW, pers. 186, k. 54).

Diec. we Włocławku z 23 X 1939, skierowane do Martuzalskiego, a podpisane przez Kozala (wysłane na pewno drogą prywatną). Otóż Biskup prosi prał. Martuzalskiego, ażeby obmyślił jakieś stanowisko w Kaliszu lub okolicy dla ks. Jana Pietrzykowskiego, mianowanego (przypuszcz. przez ord. Radońskiego w końcu sierpnia 1939 r.) prefektem w tymże mieście; z treści listu wynika, że prefektura w szkole powsz. po wybuchu wojny stała się nieaktualna. Tylko ów fakt, że Biskup zwraca się do ks. Martuzalskiego, a nie np. do ważniejszych skądinąd od niego prałatów Jana Sobczyńskiego lub Mieczysława Janowskiego, świadczy o piastowaniu przez tego pierwszego wikariatu gen.

Ks. szamb. Martuzalski był u nas kilka razy w Łądzie. Na pewno wtedy omawiał z bpem Kozalem sprawy kościelne na swoim terenie i doręczał (jak inni wikariusze gen. i kapłani diecezjalni odwiedzający klasztor) fundusze na utrzymanie więźniów (Biskupa, 22 kapłanów włocławskich, tyłuż tamt. kleryków, przeszło 10 księży i kleryków salezjańskich, 9 kapłanów z Archidiec. Gnieźnieńskiej, 5 z Poznańskiej, 11 oblatów i zmartwychwstańców z Poznania; do tych dochodzili nie-więźniowie: kilka osób obsługi tamt. kościoła i klasztoru, 3 siostry przybyłe z Seminarium Włocławskiego dla opierania duchowieństwa) w liczbie ok. 90 osób. Wprawdzie administracją obozu przejściowego zajmował się dyrektor miejsc. domu zak. i proboszcz par. ks. Franciszek Miśka, a wyżywieniem prokurator (ekonom) ks. Jan Fortuna, ale fundusze i liczne dary w naturze dawała na wszystkich za pośrednictwem przyjeżdżających tu księży Diec. Włocławska³³.

Ks. Martuzalski tropiony przez Niemców, pewnie więcej z racji gorliwej i czynnej pracy parafialnej niż z powodu swojego urzędu wikariusza gen., o którym raczej nie rozповідаł, przekroczył granicę z Generalgouvernement pod koniec 1940 r. Po nim powinien był objąć władzę ks. Gmachowski z Wojkowa. Ks. Martuzalski, z natury nieco wystraszony, nie pozostawił na piśmie śladów swojego urzędowania. Co więcej — z jego akt personalnych w Kuru nie wiadomo, gdzie dokładnie przeżył dalsze lata okupacji i co robił. Do swojej parafii powrócił ok. 15 II 1945. I dopiero wtedy najbliższy jego sąsiad na placówce duszpasterskiej — proboszcz

³³ [S. Szczepkowski] X.S.S.: *Łąd — niemiecki obóz przejściowy dla duchowieństwa*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 50, 1967, s. 235—240, passim; Informacja prymasa Hlonda z r. 1940, ze „dyrektor tegoż zakładu zajmuje się ich utrzymaniem” (S. Kosiński. *Dwa raporty kard. Augusta Hlonda, prymasa Polski w sprawie przestawiania Kościoła Katolickiego w Polsce w latach 1939—1940*, w: *Materiały i studia*, z. 3, Warszawa 1978, s. 134) nie jest ścisła. Ks. Miśka tylko zarządzał domem zak. i razem z ks. Fortuną kierował kuchnią i refektarzem, ale nie żywił więźniów ze swojego (salezjańskiego), — AKDW, pers. ks. Pietrzykowskiego (bez sygn. i nrb.), — Wiadomości autora.

par. kolegiackiej w Kaliszu prał. Mieczysław Janowski dowiedział się od niego, że był w czasie wojny i aktualnie jest wikariuszem generalnym! Podzielił się też ze wspomnianym w 2 poł. lutego swoją władzą godząc się na obsadzanie przez niego parafii w pow. kaliskim, sobie zaś zostawiając dalsze tereny południowej części diecezji! W końcu lutego albo na pocz. marca 1945 r. przyjechał do prał. Borowskiego do Włocławka, a nie wytrzymując konkurencji silniejszej od swojej osobowości, zrzekł się władzy wikariusza gen. na jego korzyść! Umowa pewnie była ustna. Jak widać nasi wikariusze gen. w trudnych warunkach wojennych swobodnie interpretowali przepisy prawa kanonicznego. To samo uczynił w piśmie do prał. Borowskiego z 4 III ks. Janowski prosząc jedynie, aby tenże honorował dotychczasowe jego posunięcia.

Borowski pozostawił Martuzalskiemu pewne symptomy władzy — mianowicie 25 II 1945 zarządził, aby podatek od duchowieństwa przewidziany na Kurię Diec. (5% dochodu) oraz zbiórki parafialne (w przyszłości trzeba zbadać jakie) z dekanatów: obydwu kaliskich, sieradzkiego, szadkowskiego i złoczewskiego były doręczane właśnie ks. Martuzalskiemu na odbudowę uszkodzonej działaniami wojennymi kolegiaty, do której przeniósł go (tegoż 25 II) na proboszcza z Rypinka. W dn. 27 II upoważnił go do udzielania dyspens małżeńskich w wymienionych 5 dekanatach. Jednak ks. Martuzalski nie objął stanowiska proboszcza-delegata (Kapituły Kaliskiej) przy kościele Wniebowzięcia NMP. Zasiedziały tam (od r. 1925) prał. Janowski nie chciał się ruszyć, więc prał. Borowski przesunął 7 III tr. ks. Martuzalskiego (z kolegiaty) do wakującej parafii (również w Kaliszu) św. Mikołaja. Musiał przecież szamb. Martuzalski mieć poważniejsze zasługi w czasie okupacji, skoro 12 I 1946 biskup Radoński instalował jego, nie należącego dotąd do Kapituły Kal., a nie ks. Janowskiego, który tego pragnął i któremu z racji precedencji przysługiwał ten awans, na prepozyta tejże instytucji³⁴.

Szamb. **Gmachowski** (poprzednio kanclerz Kurii Diec. i kandydat bpa Zdzitowieckiego na sufragana włocł.) był dobrze przygotowany na wikariusza gen. Powinien on spełniać te obowiązki w południowej części diecezji od końca 1940 r., po wycofaniu się ks. Martuzalskiego do Gen. Guberni. Nie znajduję jednak żadnego śladu pisemnego odnoszącego się do wiadomej akcji. Areszt. 6 X 1941 na terenie swej parafii, powędrował przez obóz przejściowy w Konstancynie do konc. w Dachau, gdzie zginął 7 III 1942³⁵.

³⁴ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 40: 1946, s. 45; Ks. *Stefan Martuzalski*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 58: 1975, s. 69—70;— ADW: AKDW, pers. 106 (ks. Janowskiego) k. 90—94; AKDW: Księga korespondencji, nr 6; AKDW: Nominacje, nr 39, 56, 73, 110;— Wiadomości autora.

³⁵ Wiadomości autora.

Większe osiągnięcia miała działalność wikariuszy gen. w północnej części diecezji, szczeg. kan. **Kulińskiego**. Wykonywał on piastowaną władzę z własnej parafii Brześć Kujawski. Omawiane funkcje zaczął pełnić w 1 poł. listopada 1939 r., tuż po uwięzieniu bpa Kozala. Wspomina o tym prefekt z Lipna ks. Konstanty Okurowski. Mianowicie po aresztowaniu 23 X 1939 większości kapłanów w pow. lipnowskim, przedostał się on po kilku dniach (przez Wisłę) do par. Białotarsk, gdzie znowu zatrzymał się pewien czas u prob. ks. Ignacego Bronszewskiego. Stąd udał się do Brześcia Kuj., w którym otrzymał od ks. Kulińskiego administrację tymcz. nad pozbawionymi duszpasterzy parafiami Łowiczek i Siniarzewo, a wkrótce także Lubanie i Bądkowo. (Według zawilego opisu ks. Okurowskiego z r. 1954 miało to być w końcu października, ale fakty te zaszły po 7 XI 1939).

Szamb. Kuliński kilka razy przybywał do klasztoru w Łądzie, gdzie naradzał się z bpem Kozalem i przekazywał fundusze na utrzymanie tamt. więźniów duch. W marcu 1940 r. został areszt. (razem ze swoim wikariuszem par. Franciszkiem Czarneckim) i uwięziony we Włocławku. W maju albo czerwcu tr. zwolniono go do Brześcia, a ks. Czarneckiego przywieziono do nas do Łądu. Ks. Kuliński dokonywał znacznych przesunięć w огоłocanych z kapłanów parafiach. Dla grozy położenia, w którym znajdowały się szczątki duszpasterzy na terytorium kujawskim i dobrzyńskim (lipnowskim), a zwłaszcza on sam, większość spraw załatwiał ustnie. Stąd z czasu jego urzędowania na stanowisku wikariusza gen. znam tylko kilka przekazów na piśmie, z których jeden — ze względu na towarzyszące mu okoliczności — jest bardzo rzewny. Areszt. ponownie 6 X 1941, zginął w Dachau (w transp. inwalidz.) 18 V 1942 ³⁶.

(**Białotarsk** w pow. gostynińskim, parafia w północnej części diecezji najbardziej wysunięta na wschód, posiada jakiś większy udział w wojennych dziejach tego biskupstwa. Przed 6 IX 1939 bp Radoński zamierzał, chyba tylko przez pewien moment, osiąść na jej terenie, we dworze rodz. Mirosławskich w **Czarnem**, i stamtąd rządzić diecezją. Operował on kategoriami z czasu pierwszej wojny światowej sądząc, że wróg nie trafi do wsi położonej przy polnej drodze. Jednak wieczorem 6 września auto biskupie pomknęło z Kowala na Gostynin w stronę Warszawy, nie skręcając do Białotarska i Czarnego. Inicjatorem tego planu mógł być proboszcz z Białotarska ks. Ignacy Bronszewski, człowiek życzliwy a jeszcze bardziej obrotny. Nie wiadomo, czy w związku z tymi faktami właściciel

---

³⁶ F. Korszyński. *Jasne promienie; Actes et documents du Saint Siège*, 3, p. 1; „Kron. Diec. Włocł.”, t. 62: 1979, s. 95,— AKDW, pers. ks. Liśkiewicza i Okurowskiego (bez sygn. i nlb.),— Wiadomości autora.

Czarnego p. Zygmunt Mirosławski był więziony we Włocławku pod koniec 1940 r.³⁷).

W zastępstwie prał. Kulińskiego działał wiosną 1940 r. jako wikariusz gen. ks. dr **Grzymała**. Półstałą rezydencję posiadał w Aleksandrowie Kuj. (u Sióstr Służebniczek Pleszewskich). Raz czy dwa razy widziałem go w Łądzie u bpa Kozala przybyłego w tych samych sprawach, co ks. Martuzalski i Kuliński. Niebezpieczeństwa, w jakich się znajdował, skłoniły go do zapuszczenia wąsów i bródki, co nas dziwiło, jako że był pewnym rygorystą odnośnie do używania stroju kapłańskiego. Areszt. w Aleksandrowie 26 VIII 1940, zginął w obozie konc. w Dachau (w transp. inwalidz.) 10 VIII 1942. Biskup Radoński doceniając jego walory umysłowe i moralne tylko dla niego spośród duchowieństwa swej diecezji (poza sufr. Kozalem) starał się na drodze dyplomatycznej o zwolnienie z Dachau³⁸.

Ks. szamb. **Majewski** mógł pełnić obowiązki wikariusza gen. w północnej części diecezji dopiero po drugim uwięzieniu prał. Kulińskiego w dn. 6 X 1941. Ponieważ również szamb. Gmachowski został tego dnia pozbawiony wolności, nie nie stało na przeszkodzie, ażeby ks. Majewski rozciągnął swoją władzę na obszar całej diecezji. Atoli nad kim miał sprawować jurysdykcję, skoro od 6 X 1941 (data deportacji ostatniej i największej grupy kapłanów opisywanego biskupstwa do obozów przejśc. w Konstantynowie — 67 osób i w Łądzie — 45 osób z zamiarem wywiezienia do obozu konc. w Dachau) na placówkach duszpasterskich pozostało kilkunastu starców oraz tyłuż młodszych, których w różny sposób ocaliło od branki pochodzenie niemieckie: krwi względnie terytorialne, np. ze Śląska. Także sam Ordynariusz diecezji, przebywający do 27 III 1942 w Palestynie, a od 29 VI tr. w Anglii, nie zamierzał już powoływać kolejnych substytutów swej władzy. W rzeczy samej nie natrafiłem na żaden dokument działalności wikariuszowskiej Majewskiego. Jego akta personalne w Archiwum Diec. nie zawierają urzędowej nominacji na to stanowisko, a tylko 2 późniejsze prywatne zapiski. Liczący 75 lat życia i ścigany przez okupanta, także on przedarł się przez „zieloną granicę” do Generalgouvernement pewnie w końcu 1941 r., gdzie przebywał u rodziny przypuszcz. w Piotrkowie Tryb. Po wojennych przejściach powrócił do swej parafii dopiero pod koniec kwietnia 1945 r. Musiał jednak położyć jakieś zasługi dla diecezji w czasie okupacji, kiedy w styczniu 1946 r. biskup Radoński wyjednał mu prałaturę kustosa w Kapitulie Kaliskiej³⁹.

³⁷ Wiadomości autora.

³⁸ F. Korszyński: *Jasne promienie; Actes et documents du Saint Siège*, 3, p. 1; S. Szymański: *Ks. Edward Grzymała...*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 50: 1967, s. 270—273;— Wiadomości autora.

³⁹ „Kron. Diec. Włocłw.”, r. 40: 1946, s. 45, [B. Kunka] *Ks.B.K.: Sp. ks. prał. Ignacy Majewski*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 43: 1960, s. 246,— ADW AKDW, pers. 186 (ks. Majewskiego), AKDW Nominacje, nr 380—381,— Wiadomości autora.

Następcem biskupa Kozala, wyznaczonym przez niego w październiku 1939 r., nie było dane rządzić diecezją w okresie okupacji. Ks. dyr. **Chwiłowicz** został areszt. jeszcze przed swoim mocodawcą w dn. 21 X 1939 i nie miał sposobności służyć mu nawet radą. Zginął w obozie przejśc. Grossmischen na pocz. 1940 r.— Ks. rekt. **Korszyński** był towarzyszem wszystkich etapów osobistej niewoli Sufragana i jednym z najbliższych jego doradców. Przeżył on więzienia i obozy i od r. 1946 był następcą Kozala na włocł. biskupstwie pomoc.— Ks. prof. **Borowski** został zwol. 26 VI 1940 z obozu przejśc. w Łądzie i udał się do Gen. Gubernatorstwa. Rządzą diecezji został dopiero po wyparciu Niemców z obszaru biskupstwa, ale jeszcze przed urzędowym zakończeniem wojny, o czym będzie zaraz niżej.

Aż tyle podałem o wikariuszach gen. tej diecezji z właściwego czasu okupacji niemieckiej. Wszyscy oni byli kapłanami nieprzeciętnymi i poważnie zaszczytnie wypełnili swoje obowiązki. Pisząc te strony więcej korzystałem z pamięci, aniżeli ze źródeł współczesnych, bo tych zasadniczo brak. Inaczej jednak być nie mogło w owych latach mordów, pożogi i zgliszcz... Cześć ich pamięci!

INNI ŁĄCZNICZY BISKUPA KOZALA Z TERENEM

Oprócz wikariuszy gen., nie znajdujących się z Biskupem w obozie przejśc. w Łądzie, **przekazicielami** jego poleceń w teren diecezji oraz **jałmużnikami** w stosunku do uwięzionych kapłanów na przestrzeni 1940 r. byli: ks. kanonik Jan **Sowiński**, proboszcz i dziekan z sąsiedniego Zagórowa (najczęstszy), ks. szambelan Franciszek **Szczygłowski**, proboszcz i dziekan z niedalekiej Słupcy, ks. Stanisław **Tywonek** posiadający półstałą siedzibę duszpasterską na północy diecezji we Włocławku, ks. mgr Stanisław **Zaborowicz**, zastępca proboszcza (prał. J.N. Sobczyńskiego) par. św. Mikołaja na południu biskupstwa w Kaliszu — o wszystkich zob. niżej pod wymien. miastami, a także inni mniej znaczni ⁴⁰.

Wytrwałym **łącznikiem** pomiędzy bpem Kozalem i kan. Kulińskim z jednej strony, a pozbawianą stopniowo duszpasterzy diecezją z drugiej, kto wie czy nawet nie jedynym, był ks. Stanisław **Piotrowski**, w dniu wybuchu wojny prefekt Niż. Seminarium Duch. we Włocławku (zob. o nim tamże), potem czynny w różnych miejscach biskupstwa i kraju, przebywający również w więzieniach. Z polecenia bpa Kozala objechał on na przeł. października i listopada 1939 r. jakieś parafie w dek. niezawskim, radziejowskim, lipnowskim i czernikowskim (północny region diecezji), w których Niemcy już w dn. 21—24 października poaresztowali większość duszpasterzy, badając obsadę personalną placówek. W styczniu 1940 r., już z nakazu wikariusza gen. Kulińskiego (uzgodnionego z bpem Kozalem), za-

⁴⁰ F. Korszyński: *Jasne promienie*;— Wiadomości autora.

woził odpowiednie instrukcje pracującym jeszcze księżom w dek. izbickim, kolskim, konińskim (środkowa część biskupstwa) — i dalej w kierunku południowym — w obydwu dek. kaliskich, szadkowskim, sieradzkim i złoczewskim. Nie zachowały się teksty tych instrukcji oraz jego sprawozdań, a dotyczyły przecież prawie całego obszaru diecezji. Mogły one być tylko ustne. Przypominam sobie, pewnie w lutym 1940 r., to przybycie do Łądu ks. Piotrowskiego. Zjawił się zmarznięty i zaśnieżony ok. godz. 9 wieczorem. Po rozmowie z Biskupem prosił go o zwolnienie z odmówienia brewiarza w onym dniu, jako że — dla bezpieczeństwa w podróży — nie wziął ze sobą modlitewnej księgi kapłańskiej. Sufragan trzymający się ściśle przepisów prawa podał mu swój brewiarz, wskazując gdzie znajduje się prywatna kaplica w klasztorze. Była już godz. 11 późnego wieczoru ⁴¹.

W czasie pobytu biskupa Kozala od 7 XI 1939 do 16 I 1940 w więzieniu we Włocławku **przekazicielkami** jego zleceń dla duchowieństwa (jak również ważniejszych próśb innych kapłanów tam przebywających) były przełożona gen. Sióstr Wspólnej Pracy Jadwiga **Walter**, zamieszk. przy ul. Orlej 9 i przełoż. domowa Sióstr Służek NMP Niep. zatrudnionych w Seminarium Duch. Maria **Głowacka**. O obydwóch mówi się obszerniej pod Włocławek (par. św. Jana). Także inne osoby odwiedzające urzędowo Biskupa i jego towarzyszy miały swój udział w tym aspekcie.

RZĄDY PRAŁATA BOROWSKIEGO

Ks. Antoni Borowski byłby omówiony powyżej przy Kapitulie Katedralnej (jak ks. kan. Józef Kruszyński) jako że w dniu wybuchu wojny łączyła go (od 1937) z tą diecezją głównie prałatura kat. kustosa. Z tego jednak względu, że w październiku 1939 r. biskup Kozal przewidział go na ewent. swojego pierwszego następcę, musiał się znaleźć tutaj, wśród wikariuszów generalnych. I właściwie tylko jemu jednemu było dane rządzić prawie normalnie tą diecezją, co prawda już po wypędzeniu Niemców z jej terytorium, ale ciągle jeszcze przed urzędowym zakończeniem wojny w dn. 9 V 1945. Ba — nie tylko rządzić, ale przede wszystkim przywrócić do życia zniszczone przez okupanta w tym biskupstwie duszpasterstwo!

Ks. A. Borowski, ur. 28 III 1884 w Pabianicach, wyśw. 30 IX 1906, w dn. 1 IX 1939 dr teol. i profesor zw. Uniw. Warsz., prałat domowy pap., kanonik hon. warszawski, cenzor dzieł rel. Kurii Włocł., rezyd. w przysługującej mu prałatoŹwie przy ul. Tumskiej 12. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w miejsc. więzieniu, a następn. w obozie przejśc. w Łądzie, skąd zwol-

⁴¹ S. Piotrowski: *Działalność duszpasterska Diecezji Włocławskiej*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 49: 1966, s. 279;— AKDW, pers. ks. Piotrowskiego (bez sygn. i nlb.),— Wiadomości autora.

niony * 26 VI 1940 do Gen. Gubernatorstwa. Zarówno w więzieniu wrocławskim, jak i w klasztorze łódzkim zajmował pierwsze miejsce po bpie Kozalu. Dalsze lata okupacji spędził u swego młodszego brata Romana B., proboszcza par. Sulejów w Diec. Łódzkiej. Do Włocławka powrócił w poł. lutego 1945 r. i w dn. 17 tegoż miesiąca (raz zapomina i podaje, że dopiero 19-go) objął rządy nad diecezją, które przekazał 8 XII 1945 przybyłemu z Anglii ordyn. Radońskiemu. Można powiedzieć, że głównie dzięki niemu życie religijne w diecezji od lipca 1945 r. zaczęło bić normalnym rytmem.

Swoje uprawnienia do tej władzy ks. Borowski kilka razy publicznie udowadniał, częściej powołując się na wolę sufragana Kozala (słusznie), a rzadziej na decyzję Ordynariusza (brak dowodów). Wskutek tego tylko sam sprawę gmatwał. Doszło do tego, że w 1 poł. marca 1945 r. księży w południowej części diecezji (wojenny wikariat gen. szambelana Martuzalskiego) byli zupełnie zdezorientowani co do osoby wikariusza generalnego. Jedni twierdzili, że jest nim ks. Martuzalski, drudzy — iż prof. Seminarium i wtenczas p.o. jego rektor ks. dr Stefan Wyszyński (co jeszcze nie było prawdą — zob. zaraz niżej), ale prawie nikt nie mówił, że jest nim ks. prał. Borowski! (choć tenże polecał o tym rozgłaszać w Kaliskiem przynajmniej powracającemu ze sobą do diecezji z Piotrkowa Tryb. ks. Franciszkowi Buchalskiemu jun., a kiedy później dowiedział się, iż ów tego nie uczynił, postanowił go ukarać).

Biskup Radoński z czasem zaprzeczył, jakoby przed swoim wyjazdem z diecezji delegował ks. Borowskiemu jakąś jurysdykcję powiązaną z wikariatem gen. i po dłuższym namyśle skierował ob cautelam 7 V 1947 do pap. Piusa XII prośbę o sanację wszystkich aktów z czasu rządów tego prałata, co też uzyskał 17 I 1948 „in omnibus, quae sanatione indigent et possibilia sunt”. Wystąpienie to chyba nie było konieczne. Widać to nie tylko z łagodnego tonu odpowiedzi Kongregacji, ale przede wszystkim z faktu, że od końca 1941 r. nie było na terytorium biskupstwa żadnego wikariusza gen., a wegetujący tu kapłani diecezjalni, nie mówiąc już o zakonnikach, spełniali wszystkie możliwe czynności duszpasterskie nie honorując ani granic parafialnych, ani zwykłych kanonów prawa kościelne-

---

* Gestapo inowrocławskie, czy nawet poznańskie oświadczyło któregoś dnia w czerwcu 1940 r. więzionemu duchowieństwu w Łądzie, że wypuści stamtąd do Gen. Gubernatorstwa każdego, kto wyrazi chęć wyjazdu. Skorzystali z tego zakonnicy (poza miejscowymi salezjanami) i większość księży z obcych diecezji. Natomiast z Diec. Włocławskiej zgłosił się do wyjazdu tylko prał. Borowski i 3 kleryków. Trzy były powody, dla których większość wrocławian pozostała w obozie przejściowym w Łądzie: decyzja bpa Kozala popierana przez rygorystów; ogólna opinia, że wojna nie potrwa zbyt długo; niespodziewanie się transportu do obozu koncentracyjnego. Ale o tym będzie szerzej w innej pracy.

go, lecz postępując jak się to czyni in gravibus necessitatibus, a nawet in periculo mortis.

Ks. prał. Jan Grajner, kanclerz kurii bpa Radońskiego w r. 1947 i jego zaufany, przypuszcz. spiritus movens petycji wysłanej do Rzymu o sanację spraw z czasu administracji Borowskiego, pisze w r. 1969 w nekrologu tego dostojnika, że zarządzał on naszą diecezją z polecenia prymasa Hlonda! Chciałbym łagodnie uważać tę informację jako cichy apel autora do duchowieństwa diecezjalnego, żeby już zapomniało o genezie rządów prał. Borowskiego. Ale przecież tak nie było, albowiem ks. Borowski rozpoczął swoje urzędowanie we Włocławku w dn. 17 lutego 1945 r., podczas gdy kard. Hlond powrócił do Poznania dopiero 20 lipca tr. Dowiedziawszy się (dość późno) o tym ks. prał. Borowski niezwłocznie (4 sierpnia 1945 r.) wysłał do niego jako do swojego metropolity list hołdowniczy.

Prałat Borowski oficjalnie nie odpowiedział na podważenie przez Ordynariusza legalności jego władzy, a co za tym idzie również olbrzymiego jego bezpośrednio powojennego trudu. Ale jeszcze mniej go poważał (jak ogół współczesnych sobie ordynariuszy i sufraganów, za wyjątkiem jednego Zdzitowieckiego † 1927 — dopóki w r. 1925 nie podniósł na niego swej pięty, a on w konsekwencji nie zmiażdżył mu głowy — parafraza tekstu biblijnego). Jego kanclerz, ks. dr W. Szafranski, faktyczny organizator pracy duszpasterskiej i katechetycznej w diecezji w r. 1945, zareagował na to nie przyjmując w 1950 tajn. szambelanii pap. (Bo co miał czynić ten najzasłużeńszy kapłan powojennej diecezji, skoro Ordynariusz pomiął go równocześnie przy obsadzaniu kanonii katedralnych dobierając do stall ludzi, którzy nawet w połowie nie mieli tych osiągnięć).

Ks. prał. Borowski postąpiłby roztropnie, gdyby się spotkał na przeł. stycznia i lutego 1945 r. z kan. Józefem Kruszyńskim celem wybrania wikariusza kapitulnego diecezji. W kraju było ich tylko dwóch (pozostali przy życiu kanonicy kat. B. Kunka i F. Korszyński jęczeli jeszcze wtenczas w obozie konc. w Dachau). Gdyby doszło między nimi do takiego spotkania, Borowski bez wątpienia otrzymałby wotum Kruszyńskiego (choć nie sympatyzowali ze sobą z winy tego pierwszego). Co prawda czas był wtedy nieodpowiedni na taki zjazd. Istniały trudności komunikacyjne, a nadto infulat Kruszyński był aktualnie wikariuszem gen. (w praktyce administratorem) Diec. Lubelskiej i spodziewał się, że zostanie ordynariuszem, a w najgorszym wypadku utrzyma się tam jako ponowny rektor KUL. W rzeczy samej ogół biskupów w Polsce sądził, że ks. Borowski jest wikariuszem kap. i przeważnie w korespondencji tak go tytułował. Sam zaś prałat Borowski urzędowo podpisywał się bądź wikariusz generalny, bądź p.o. wikariusz gen. Posiadał też od końca lutego 1945 r. półarkuszowe nadruki kurialne z tym drugim brzmieniem.

Uruchamiając machinę diecezjalną z Włocławka, Borowski jednocześnie pilnował, czy należycie działa ona w terenie. W tym celu na przestrzeni ostatniej dekady lutego 1945 r. przeprowadził kontrolę duszpasterzowania w biskupstwie. Na wizytatorów wybrał kapłanów młodych i gorliwych. Zadaniem ich było zlustrowanie parafii w poszczególnych dekanatach i doręczenie sprawozdań (których nie mamy w Archiwum) o stanie kościołów, kaplic, beneficjów oraz o sytuacji prawnej kapłanów, jako że zarówno diecezjalni, jak zwłaszcza obcy obejmowali (lepiej) placówki bez urzędowego skierowania przez Kurię. I tak ks. Józef Olczyk otrzymał 21 II 1945 polecenie zwizytowania dek. kolskiego, ks. Antoni Kiszkurko jun. tegoż dnia dek. niezawskiego, ks. Kazimierz Piosik 23 II dek. sieradzkiego i szadkowskiego, ks. Jan Katarzyński tego dnia dek. zagórowskiego i kaliskiego półn., ks. Roman Wiliński 27 II dek. tulizkowskiego. O wizytacji innych dekanatów brak danych. O osobach wizytatorów zob. niżej na odpowiednich miejscach.

Zarządzając diecezją w czasie toczącej się jeszcze wojny, atakowany przez niektórych kapłanów o nielegalne wykonywanie władzy oraz pamiętający dobrze, że biskupi Radoński i Kozal delegowali swoją jurysdykcję innym, również prałat Borowski zadysponował piastowanym urzędem na wypadek jakiegoś nieszczęścia. Na swoich następców wybrał ks. inf. Józefa Kruszyńskiego, którego życie pochylało się już ku zachodowi — por. wyżej pod Kapituła Kat. i ks. dra Stefana Wyszyńskiego, który bardzo pozytywnie ukazał się na horyzoncie własnej diecezji i poza nią — zob. niżej pod Seminarium Duch. Tę swoją decyzję ogłosił dziekanom biskupstwa w dn. 12 VI 1945 na ich pierwszym zjeździe we Włocławku.

Od 2 poł. lutego 1945 r. był nadal prof. UW, ponownie w Wyż. Seminarium Duch. we Włocławku, tu także proboszczem par. św. Jana. W październiku tr. posiadał w Kapitulce Kat. stalle prałata archidiakona. Zm. we Włocławku 7 IX 1968 jako podwójny prałat i emer. prof. dwóch uniwersytetów — UW i KUL, pochow. u Dominikanów w Gidlach.

Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Podczas wojny utracił część bogatego mienia i zasobnego księgozbioru. Pozostawił po sobie znaczny dorobek naukowy (teol. moralna). Zeszła z nim do grobu żywa księga wiadomości o sprawach nie tylko tej diecezji za tak długi szmat czasu. Postać to wysoce kontrowersyjna, człowiek m.in. surowy w stosunku do podwładnych, który przecież dzięki niepospolitemu umysłowi i z powodu zajmowanych stanowisk wycisnął trwale piętno nie tylko na życiu tego biskupstwa. Jego krótkie rządy w Diec. Włocławskiej stanowią bez mała osobny pontyfikat, trudny do kierowania i niemniej łatwy do opisania, a to z powodu szczupłych i rozproszonych źródeł. Jego pierwsze 3 miesiące (do 9 maja 1945 r.) mieszczą się jeszcze w urzędowym czasie wojny, a 6 następnych to prawdziwie okres nowej organizacji zarządu, duszpasterstwa, życia religijnego

i katechizacji, ledwie przy połowie liczby kapłanów sprzed r. 1939. Prałat Borowski zasługuje na oddzielną biografię. Cześć jego pamięci!⁴²

(Pragnąłbym kiedyś opracować ten ciekawy odcinek dziejów naszej diecezji, kipiący jędrną wiosną po lodowatej zawiei wojennej, jawiący się wśród głębokich przemian społecznych i religijnych, pośród przemieszania ludności, a szczególnie duchowieństwa; okres historii „takiej rzewnej, takiej śpiewnej, takiej ukochanej”).

Kanclerzem Kurii Diecezjalnej był od r. 1932 ks. Bolesław **Kunka**, mgr teol., ur. w Łodzi 8 VIII 1889, wyśw. 14 IV 1914, w dniu wybuchu wojny nadto kanonik Kapituły Kat., profesor Wyż. Seminarium Duch., egzaminator prosyn., cenzor ksiąg rel., asystent kośc. Diec. Inst. Akcji Kat., zamiesz. w Seminarium. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejść. w Łądzie i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd zwol. 29 IV 1945. We wszystkich miejscach kaźni pogodny i czynny. Zaangaż. duszpastersko i obywatelsko wśród Polonii poobozowej we Freimann'ie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W czasie wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 750 t.), nadwreżył zdrowie. Do Włocławka powrócił 22 IX 1945 i przejął (z rąk ks. dra Szafrąńskiego) na jeden rok obowiązki kanclerskie (po nim ks. mgr Grajner), a także objął kanonię w katedrze i profesurę w Seminarium. Potem piastował jeszcze wiele urzędów, również duszpasterskich, do wikariatu gen. włącznie, wierny kolejnym biskupom, poważany przez duchowieństwo, nazywany sumieniem diecezji. Zm. jako emer. proboszcz oraz pap. prałat domowy i włocławski (scholastyk) 20 V 1969 w Ciechocinku, poch. we Włocławku. Z jego osobą odeszła jeszcze jedna żywa księga historii diecezji ostatniego półwiecza. Godzien artykułu biograf. Cześć jego pamięci!⁴³

Pierwszym **sekretarzem** Kurii Diec. był od r. 1928 ks. lic. teol. Jan **Broniarczyk**, ur. w Piotrkowie Tryb. 23 XI 1904, wyśw. 15 VII 1928, w

⁴² *Rocznik 1939*; „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945 (całość), zwłasz. s. 5, 14, 18; *Spis kapłanów 1945*, s. 2, 3; W. Szafrąński: *Organizacja zarządu Diecezji*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 13—14; JP. Grajner: *Ks. Antoni Borowski*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 52: 1969, s. 283; S. Rosik: *Borowski Antoni...*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, szp. 283;— ADW: AKDW, pers. (ks. Janowskiego) 106, k. 92—93; AKDW, pers. ks. Borowskiego (bez sygn. i nłb.); AKDW: Okruchy akt; AKDW: Księga korespondencji (cała); AKDW: Nominacje (cała księga); ADW: AKDW, pers. (bpa Radońskiego) 280e, k. 31, 52; Relacja kan. B. Kunki z 19 III 1948;— Wiadomości autora.

⁴³ *Rocznik 1939*; *Powrót ks. kanonika B. Kunki z Dachau*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 92; *Spis kapłanów 1945*, s. 2, 3; F. Korszyński: *Jasne promienie*; *Jubileusz ks. prałata B. Kunki*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 47: 1964, s. 223; T. Bojarska: *Cierniowa mitra*, passim; [JP. Grajner] X.JPG.: *Ks. Bolesław Kunka*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 52: 1969, s. 285; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV (nie dr, lecz mgr);— AKDW, pers. ks. Kunki (bez sygn. i nłb.);— Postać znana autorowi.

dniu rozpoczęcia wojny ponadto notariusz Bisk. Sądu Duch., mieszk. w Kolegium. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku i w obozie przejśc. w Łądzie, gdzie zm. 19 XII 1940. W wyniku wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 750 t.) oraz oddał życie za Kościół i Polskę. Kapłan cichy i świątobliwy. W dn. 24 XI 1949 szczątki jego przewieziono z cmentarza w Łądzie do Piotrkowa. Cześć jego pamięci! ⁴⁴.

Drugim **sekretarzem** Kurii był od r. 1939 ks. Edward **Grzymała**, dr prawa kan., ur. 29 IX 1906 we wsi Kołodział pow. węgrowski, wyśw. 14 VI 1931. W dniu wybuchu wojny nadto obrońca węzła małż. w Bisk. Sądzie Duch. i prefekt w Państw. Gimnazjum Mechanicznym we Włocławku, zamiesz. w Kolegium. O jego wikariacie gen. powiedziałem wyżej. Na przeł. 1939/40 r. pracował jako duszpasterz po kościołach i w żeńskich domach zak. pomiędzy Aleksandrowem Kuj. a Włocławkiem. Areszt. 26 VIII 1940 w Aleksandrowie, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau. Z obozów pisywał do p. Janiny Zaleskiej z Włocławka. W czasie wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 1500 t.), a przede wszystkim zginął za Kościół i Polskę w Dachau (w transp. inwalidz. z) 10 VIII 1942. Kapłan o wielkich walorach umysłowych i moralnych, widzący w życiu Opatrzność Bożą i uznający sens cierpienia ludzkiego. Pozostawił po sobie pewien dorobek naukowy (prawo kan., bibliistyka). Piękny artykuł biograf. napisał o nim jego uczeń jezuita Stanisław Szymański. Cześć jego pamięci! ⁴⁵.

Pierwszym po wojnie i jedynym przez kilka lat notariuszem Kurii był od 20 XI 1945 ks. Marian **Chwilczyński** — zob. niżej pod Seminarium Duch.

Skarbnikiem Kurii był od r. 1928 ks. kan. Michał **Skowronek** — por. wyżej pod Kapituła Kat.

Wiceskarbnikiem Kurii był od r. 1933 ks. Jan **Grajnert** — por. wyżej pod Biskup Ord.

Wizytatorem diecezjalnym **nauki religii**, urzędującym w Kurii Diec., był od r. 1929 ks. Waclaw **Kwarciański**, dr prawa kan., ur. 14 IX 1866 w os. Kazimierz Biskupi pow. koniński, wyśw. 20 IX 1890. W dniu rozpoczęcia wojny nadto prałat domowy pap., prałat scholastyk katedry, wiceoficjał i sędzia prosyn. Sądu Bisk., diec. dyrektor Krucjaty Eucharystycz-

⁴⁴ *Rocznik 1939*; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 11; F. Korszyński: *Jasne promienie*; T. Bojarska: *Cierniowa mitra*, s. 137—140; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV,— ADW: AKDW, pers. 16 (ks. Broniarczyka).

⁴⁵ *Rocznik 1939*; S. Biskupski: *Księża polscy w niemieckich obozach koncentracyjnych*, Londyn 1946, s. 57; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 43—44; S. Biskupski: *Pamięci zmarłych*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 41: 1947, s. 107; F. Korszyński: *Jasne promienie*; *Actes et documents du Saint Siège*, 3, p. 1; S. Szymański: *Ks. Edward Grzymała...*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 50: 1967, s. 270—273; T. Bojarska: *Cierniowa mitra*, s. 85, 101, 102, 110—112 passim; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV,— ADW: AKDW, pers. 92 (ks. Grzymały);— Por. przyp. 29, 38.

nej, rezyd. w kurii prałackiej przy ul. Piusa XI nr 10. Mając w swym ręku jurysdykcję kośc. nad prefektami (katechetami) nauczającymi religii w szkołach powszechnych i średnich, był Kwarciański przed wojną trzecią osobą w diecezji (po Ordynariuszu i Sufraganie, piastującym urzędy wikariusza gen. i oficjała), ale księży prefekci mówili, że zajmuje nawet drugie miejsce. W dn. 6 IX 1939 opuścił z biskupem Radońskim Włocławek, a potem zm. w Budapeszcie 25 V 1942, gdzie też pochow. Na skutek wojny stracił duże mienie i księgozbiór (ok. 750 t.). Jakaś część tych książek trafiła w r. 1945 do Biblioteki Sem. Duch. Zasluguje na artykuł biograf., a tymczasem towarzysze tułaczki wojennej nie obdarzyli go nawet drukowanym nekrologiem. Cześć jego pamięci! ⁴⁶.

Archiwariuszem Kurii Diec. i pewnie Sądu Duch. był od r. 1918, z przerwami, ks. dr Stanisław **Maternowski**, uwzględniony wyżej pod Archiwum i Biblioteką Kapituły Kat., który też w latach trzydziestych redagował większość *Roczników (Katalogów) Diec.*

Od 17 II 1945 tworzenie na nowo registratury kurialnej przypadło p.o. kanclerzowi ks. drowi Władysławowi **Szafrańskiemu** — por. wyżej pod katedra i wikariat gen. ks. Borowskiego. Od jesieni 1946 r. urzędową opiekę nad Archiwum Bieżącym Diecezji objął ks. Leon **Dankowski**, wspomagany praktycznie przez ks. Stanisława **Librowskiego** — o obydwu zob. niżej pod Seminarium.

Archiwum Kurialne w dniu wybuchu wojny mieściło się w rezydencji biskupiej, w której urzędowała Kuria Diecezjalna. Przechowywało akta od r. 1920 (starsze od poł. XIX w. spaliły się z tymże gmachem podczas wojny tr.). W 2 poł. września 1939 r. przeniesiono je, razem z urzędami Kurii, do domu kapitulnego przy ul. Seminaryjskiej 5, skąd wkrótce do innego przy ul. Piusa XI nr 10. W jakiś czas po aresztowaniu biskupa Kozala oraz innych kurialistów całe archiwum potoczne z obydwu wspomnianych domów, łącznie z Podręcznym Księgozbiorem Kurii, przewieźli okupanci do miejscowego klasztoru Reformatów, w którego kościele przygotowali ośrodek parafialny dla katolików niemieckich. Na przestrzeni 1941 lub 1942 r. zasób ten wywieziono do Poznania, a stąd z kolei do kościoła par. w Bytniu albo Tarnowie Podgórnym. Rewindykowali go ks. dr Józef Iwanicki w poł. 1945 r. (przy okazji odzyskiwania zasobów bibliotecznych) oraz ks. Stanisław Librowski w marcu 1947 r. (razem z innymi archiwalia-
mi i drukami), o czym była już mowa pod Archiwum Kapituły i będzie jeszcze pod Biblioteka Seminarium Duch.

Materiały Archiwum Akt Nowych (Kurii) doznały podczas wojny więk-

---

⁴⁶ *Rocznik 1939; Actes et documents du Saint Siège*, 3, p. 1;— ADW AKDW, pers. 174 (ks. Kwarciańskiego), ADW: AKDW, pers. (bpa Radońskiego) 280i,—
Postać znana autorowi.

szych strat aniżeli zasoby Archiwum Akt Dawnych (Kapituły, potem Diecezji). Złożyły się na to dwie przyczyny: nie były one oprawione, ale znajdowały się w skoroszytach, oraz jako świeże nie doznawały ochrony ze strony archiwistów niemieckich. Jeżeli zaś urzędowanie bpa Kozala jako wikariusza gen. wytworzyło tylko znikomą ilość akt, albowiem sprawy dla większego bezpieczeństwa załatwiano zazwyczaj ustnie, to tym bardziej terytorialni wikariusze gen. oraz ich zastępcy, działający ze swoich ośrodków dekanalnych lub parafialnych, względnie nawet ukrywający się przed nieprzyjacielem, nie pozostawili po sobie prawie żadnych materiałów. Od r. 1947 ks. dr Librowski synchronizował w archiwum przejściowym zawartość akt rewindykowanych z aktami wytworzonymi po 17 II 1945. Akta przedwojenne są formatu większego, powojenne mniejszego. W ślad za rozbudową agend Kurii Diec. po r. 1945 zwiększała się też ilość akt w coraz bardziej złożonym zespole kurialnym ⁴⁷.

Woźnym Kurii i Sądu Duch., nie uwidocznionym w *Roczniku 1939*, był od r. 1889! p. Walenty **Sobierajski**, świadek wielu pokoleń kapłańskich nawiedzających te progi, dobroduszny i nieco spoufalony w stosunku do młodszych księży, a zwłaszcza względem przychodzących tu rzadko kleryków. Lata wojny przetrwał we Włocławku w trudnych warunkach materialnych, spozierając niekiedy z dala na zajęty przez Niemców gmach biskupi, po którym tyle się krzątał. Funkcje swoje podjął na nowo wiosną 1945 r. i zmarł prawie na posterunku 8 III 1948, przeżywszy lat przeszło 80, obdarowany przez pap. Piusa XII odzn. Bene Merenti, prawdziwy „stary sługa” ⁴⁸.

URZĘDNICY I FUNKCJONALIŚCI KURII NIE REZYDUJĄCY
(*Rocznik 1939*, s. 16—18, 19—20, 158)

Funkcje okresowe czy tylko doraźne znacznej liczby wybitniejszych kapłanów diecezji powołanych do dykasterii kurialnych: **Consilium a Vigilantia** (po r. 1945 Rada Nadzorcza), **proboszczowie-konsultorzy**, **egzaminatorzy prosynodalni**, **cenzorowie ksiąg treści religijnej**, **Rada Administracyjna**, **Komisja Architektoniczna**, **Deputaci w Sprawach Dyscypliny Seminarium Duchownego**, **Deputaci do Zarządu Dóbr Seminarium Duch.**, **Delegaci do Rady Gospodarczej Majątku Seminarium Duch.** **Radonie**, **Bratnia Pomoc Duchowieństwa Diec.** są w tej pracy uwzględnione przy zasadniczych beneficjach danych księży.

Po zajęciu terytorium diecezji przez wojska niemieckie (ostatni skrawek w dn. 17 IX 1939) wymienione agendy i komisje Kurii Diecezjalnej

⁴⁷ Relacja kan. B. Kunki z 19 III 1948; Relacja ks. dyr. J. Nowackiego (z Poznania) z 8 VIII 1959;— Wiadomości autora;— Por. przyp. 16.

⁴⁸ *Śp. Walenty Sobierajski*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 42: 1948, s. 120; F. Korzyński: *Jasne promienie*, s. 290 (W. Sobieraj);— Postać znana autorowi.

jeszcze szybciej przestały działać aniżeli właściwa Kuria. Członkowie ich, zamieszkali w dużej mierze w terenie, albo uchodzili przed frontem wojennym w 1 poł. września 1939 r. i wracali nierzadko w październiku, albo zaczęli podlegać represjom i stopniowemu pozbawianiu osobistej wolności i znowu uciekali do Generalgouvernement.

Od r. 1945 dykasterie te zaczęły odzywać. Po części zmieniały się ich nazwy, kompetencje, powiększała się ich liczba ⁴⁹.

DZIEŁA MISYJNE
(Rocznik 1939, s. 18)

1. **Związek Misyjny** Duchowieństwa,
2. Papieskie Dzieło **Rozkrzewienia Wiary**,
3. Papieskie Dzieło **Św. Piotra Apostoła**,
4. Papieskie Dzieło **Św. Dzieciństwa Pana Jezusa**.

Centrala Diecezjalna wszystkich czterech instytucji teoretycznie znajdowała się w Kurii Diec., a praktycznie w mieszkaniu ich dyrektora w Kolegium Wikariuszy.

Dyrektor — pewnie od r. 1933 ks. mgr teol. Józef **Leśnik**, ur. 5 III 1886 w os. Złoczew pow. sieradzki, wyśw. 29 VI 1909. W dniu wybuchu wojny ponadto pap. szambelan hon., drugi penitencjarz katedralny, cenzor dzieł rel., spowiednik kilku żeńskich domów zak. we Włocławku. Na pocz. września 1939 r. (jak wiele innych osób) wycofywał się przed frontem wojennym. W październiku powrócił do Włocławka, lecz wkrótce wysiedlony przez Niemców z Kolegium, zamieszkał w kurii nieobecnego prałata Kwarciańskiego przy ul. Piusa XI nr 10. Wieczorem 7 XI 1939 gestapo aresztowało zakwaterowanych tam innych księży i kleryków, lecz jego nie dostrzegło. Potem ukrywał się czas jakiś w mieście, a następ. przekroczył granicę z Gen. Gubernią i przebywał w Nowym Mieście n. Pilicą u Braci pn. Sługi Maryi. W dn. 21 III 1945 zawezwał go wikariusz gen. Borowski do Włocławka. 21 IV 1945 objął swój penitencjariat w katedrze, a nadto został mianowany notariuszem Sądu Duch. i kapelanem domu zak. wspom. Braci na Glinkach (ul. Leśna). W następ. latach spełniał jeszcze inne obowiązki. Z powodu wojny utracił skromne mienie i księgozbiór (ok. 500 t.).

Okupacja zawiesiła działalność wymienionych dzieł na stopniu diecezjalnym. Po wojnie wznowił swoje prace właściwie tylko Związek Misyjny Duch., któremu w dalszym ciągu przewodził ks. prał. Leśnik. Zm. on 9 VII 1957 we Włocławku z opinią kapłana pokornego i świętobliwego. Cześć jego pamięci! ⁵⁰.

⁴⁹ *Rocznik 1949*, s. 41—44, 47;— Wiadomości autora.

⁵⁰ *Rocznik 1939 i 1949*, s. 46; *Śp. ks. Józef Leśnik*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 44: 1957, s. 254—255;— ADW: AKDW, pers. 179 (ks. Leśnika); AKDW: Księga korespondencji, nr 38; AKDW: Nominacje, nr 356,— Postać znana autorowi.

AKCJA KATOLICKA
(*Rocznik 1939*, s. 18—19)

1. Diecezjalny Instytut Akcji Katolickiej

Prezes (mający działać do 1 X 1940) p. Ludomił **Pułaski** ziemianin z Grzymiszewa pow. koniński, pap. szambelan tajny di spada e cappa, rozstrzelany przez Niemców pod koniec 1939 r. Cześć jego pamięci! ⁵¹.

Dyrektor od r. 1938 (po ks. kan. Wojsie) ks. Jerzy **Bekier**, mgr prawa kan., ur. 22 XII 1898 we wsi Siemkowice pow. wieluński, wyśw. 3 VII 1921. W roku rozpoczęcia wojny nadto redaktor mies. *Wskazania*, *Okólnik Akcji Kat. Diec. Włocł.*, odzn. Złot. Krzyż. Zasługi, Związk. Krzyż. Zasługi, Medalem X-lecia Niepodl., Srebr. Krzyż. P.C.K., zamiesz. przy ul. Seminaryjskiej 5. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie i Inowrocławiu, w więzieniach w Poznaniu, Berlinie, Halle, Weimar, Norymberga, w obozie konc. Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W czasie wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 1500 t.) i nadszarpnął zdrowia. Do kraju nie powrócił. Zrobił doktorat z prawa kan. Przebywa w Argentynie (Cap. Fed. Buenos Aires, Calle Condarco nr 581). Zawsze pomysłowy i zaangaż. w duszpasterstwie ⁵².

Asystent kośc. (do 1 X 1940) — ks. kan. Bolesław **Kunka**, por. wyżej pod kanclerz Kurii.

2. Katolickie Stowarzyszenie Mężów

P.o. **prezesa** — p. Wincenty **Szlązak**, zob. dalej pod Seminarium Niż.

Sekretarz gen. — p. Leon **Błaszczyk**, którego dziejów wojennych nie znam.

Asystent kośc. — ks. mgr Jerzy **Bekier**, por. wyżej.

3. Katolickie Stowarzyszenie Kobiet

Prezeska — p. Wanda **Mańkowska**; nie znam jej losów wojennych.

Sekretarka gen. p. Maria **Szafranówna**, która okupację przypuszcz. przeżyła we Włocławku. Po r. 1945 pisywała tu do tyg. *Ład Boży*, potem wstąpiła do Zgrom. Sióstr Św. Teresy od Dzieciątka Jezus ⁵³.

Asystent kośc. — ks. mgr Jerzy **Bekier**, por. wyżej.

4. Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej

Prezes i asystent kośc. — od r. 1928 i 1934 ks. Stefan **Pietruszka**, ur. w Łodzi 22 III 1898, wyśw. 18 VI 1922, od r. 1937 kanonik grem. Kapituły

⁵¹ *Rocznik 1939*, s. 18; S. Kosiński: *Dwa raporty kard. Augusta Hlonda...*, w: *Materiały i studia*, z. 3, s. 135.

⁵² *Rocznik 1939*; F. Korszyński: *Jasne promienie*; *Rocznik 1978*; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV;— AKDW, pers. ks. Bekiera (bez sygn. i nłb.);— Osoba znana autorowi.

⁵³ Wiadomości autora.

Kal. (na co wielu się oburzało, że otrzymał tę godność nie złożyłwszy egzaminów jurysdykcyjnych), zamieszkał przy ul. Seminaryjskiej 7. Wieczorem 6 IX 1939 uszedł przed frontem wojennym (razem z biskupem Radońskim). Na przeł. l. 1939/40 organizował na Węgrzech opiekę duszpasterską nad polskimi uchodźcami i żołnierzami. W r. 1941 był kapłanem WP na froncie północnoafrykańskim. Od r. 1942 był szefem duszpasterstwa polskiego w Palestynie, gdzie położył trwałe zasługi wobec tamt. licznej Polonii wojskowej i cywilnej w dziedzinie budownictwa, kultury, duszpasterstwa i miłosierdzia. Uzyskał odznaczenia świeckie i kościelne. Tam poszerzył swoje nazwisko na Pietruszka-Jabłonowski. Do kraju nie wrócił, lecz poświęcił swoje życie dalekosiężnej idei, a imię jego zostało zapisane złotymi głoskami na kartach świeżych dziejów Zagranicznej Polonii. W wyniku wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 1000 t.). Zm. 21 XI 1973 w Jerozolimie, pochow. na Górze Syjon. Godzien artykułu biograf. Cześć jego pamięci! ⁵⁴.

5. Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej

Prezes i asystent kośc. — ks. kan. Stefan **Pietruszka**, por. wyżej.

Sekretarka gen. — p. Barbara **Mrdacek**; nie znam jej losów wojennych.

6. Krucjata Eucharystyczna

(wspomniana w *Roczniku 1939* tylko na s. 9)

Dyrektor diec. — ks. prał. Wacław **Kwarciański**, por. wyżej.

Akcja Katolicka ze wszystkimi swoimi sekcjami w czasie okupacji zaprzestała działalności. Po wojnie usiłowano chociaż częściowo ją wskrzesić, ale nie udało się. W tym celu bp Radoński mianował z dn. 1 VII 1947 ks. Józefa **Sieradzana** sekretarzem gen. KSMMiŻ w Kaliszu, a ks. Jana **Katarzyńskiego** dyrektorem Krucjaty na Diec. Włocławską (z siedzibą w Turku) ⁵⁵.

Obydwa **domy** zajmowane przez stowarzyszenia katolickie przejęli po 7 XI 1939 Niemcy. **Kaplica** półpubl., znajdująca się w gmachu Kat. Stow. Młodzieży przy ul. Seminaryjskiej 7, została urzędowo zlikwidowana. Jednak zatrudnione tu przedtem i trwające na posterunku siostry ze Zgrom. Wspólnej Pracy od Niep. Maryi utrzymały aż do r. 1943 dla siebie kaplicę ukrytą — w tym samym albo w innym miejscu. Odzyskana w lutym 1945 r. kuria kapitulna przy ul. Seminaryjskiej 5 przeszła w poł. 1946 do

⁵⁴ *Rocznik 1939*; B. Lewandowski: *Dwudziestopięciolecie pracy ks. Pietruszki*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 48: 1965, s. 237—238; *Actes et documents du Saint Siège*, 3, p. 1—2; *Rocznik 1972*; [JP. Grajner] Ks.J.P.G.: *Ks. Stefan Pietruszka*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 58: 1975, s. 67—68;— AKDW, pers. ks. Pietruszki-Jabłonowskiego (bez sygn. i nlb.);— Postać znana autorowi.

⁵⁵ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 41: 1947, s. 180.

użytku nowego sufragana (Korszyńskiego). W Domu Młodzieży przy ul. Seminaryjskiej 7, który utrzymano do r. 1950, gnieździły się w kwietniu i maju 1945 Kuria Diec. i Sąd Duch., a dłużej: Diec. Związek Caritas (od 1945), Ośrodek Szkoleniowy Katechetów i Katechetek (od 1946) oraz internat dla młodzieży szkół średnich (od 1945) ⁵⁶.

CHRZEŚCIJAŃSKIE ZWIĄZKI ZAWODOWE WE WŁOCŁAWKU
(nie uwzględniane w *Rocznikach Diec.*)

Chrześcijańskie Związki Zawodowe, zwane też Związkiem Robotników Chrześcijańskich, nie wchodziły w skład Akcji Katolickiej — były nawet od niej starsze — ale powszechnie uważano je za jej przedmurze. Istniejące na gruncie wrocławskim — z tendencją oddziaływania ogólnodiecezjalnego przed wybuchem wojny dobrze się rozwijały. W czasie okupacji, prześladowane przez wroga, zawiesiły swoją działalność, której po r. 1945 nie wznowiły.

Patron — od r. 1936 ks. Stanisław **Tywonek**, ur. 18 I 1903 we wsi Sobienie Biskupie pow. garwoliński, wyśw. 6 X 1929. W roku rozpoczęcia wojny ponadto redaktor *Kroniki Diec. Wrocławskiej*, kapelan męsk. domu zak. Sług Maryi na Glinkach (ul. Leśna), spowiednik alumnów Wyż. Seminarium Duch. Przed r. 1939 poczynił wkłady na założenie w Michelinie k. Włocławka osiedla robotniczego, ale na przeszkodzie temu stanęła wojna i następujące po niej wydarzenia. W 1 poł. września 1939 r. wycofywał się przed frontem wojennym, lecz powróciwszy pracował na przeł. l. 1939/40 jako tymcz. administrator par. Szpetal Górny, Chełmica i Bobrowniki mając półstałą rezydencję we Włocławku. Wiosną r. 1940 odwiedził raz czy dwa bpa Kozala oraz innych kapłanów w miejscu ich internowania w Łądzie, przywożąc relacje o stanie duszpasterstwa w diecezji, wiadomości polityczne i zasiłki. Jeszcze w r. 1940 przeszedł granicę z Generalgouvernement i osiadł w charakterze kapelana w domu zak. Sióstr Wspólnej Pracy w Łowiczu, wspierając w duszpasterstwie kapłanów dalszej okolicy. Podczas okupacji utracił mienie i księgozbiór (ok. 1000 t.). Już 1 II 1945 powrócił do Włocławka oraz rozpoczął w diecezji nadzwyczaj rozległą i gorliwą działalność: 17 II tr. został mianowany administratorem par. Lubraniec ze sprawowaniem pieczy duch. w par. Kłobia i p.o. dziekana brzeskiego; 17 III doszła tymcz. administracja par. Zgłowiączka (do 14 IV); 11 IV powołano go na prokuratora Seminarium Duch.; z dn. 20 IX zwolniono go z obowiązków duszpasterskich, ale obarczono dyrekcją Diec. Centrali Caritas we Włocławku. Jako proboszcz w Lubrańcu umożliwił na tamt. terenie w okresie 4 IV—22 V 1945 funkcjonowanie i utrzymanie odradzającego się z pożogi wojennej Seminarium Włocławskiego. Rów-

⁵⁶ Wiadomości autora.

niez dalsze jego życie związało się na zawsze z tymże Seminarium w aspektach prokuratora, ojca duchownego, łowcy powołań kapłańskich, jałmużnika... „Przeszedł przez życie dobrze czyniąc”. Zmarł 12 V 1966 w szpitalu w Łodzi (nie bez winy moralnej ówczesnego Ordynariusza diecezji, który zbyt krytycznie ustosunkowywał się do jego osoby) jako mgr teol., kanonik hon. kaliski, zastępca proboszcza par. Koło i ojciec duch. kleru diecezjalnego, pochow. we Włocławku. Tytan pracy, chociaż nadmierny idealista i romantyk. Zasluguje na artykuł biograf. Cześć jego pamięci!⁵⁷

Sekretarz okręg. — od ok. 1930 r. p. Henryk **Siemiński**, przybyły tu z Warszawy. Lata okupacji przeżył we Włocławku albo w Warszawie.

Dom Robotniczy im. pap. Piusa XI

W r. 1938 wspomniane związki zakończyły budowę własnej siedziby położonej przy ul. pap. Leona XIII. Dwupiętrowa murowana budowla, wystawiona ze składek własnych i obcych ofiar, służyła do odbywania zebrań i urządzania odczytów, przede wszystkim w ramach swojego „uniwersytetu”. Niemcy zabrali dom i przemianowali ulicę, a potem jedno i drugie nie wróciło do stanu z r. 1939.

Chrześcijański Uniwersytet Robotniczy

Założono go na kilka lat przed wybuchem wojny. Szerzył on społeczną naukę katolicką wśród członków tych związków. Przed r. 1939 jego **prezesem** był działacz społeczny ks. dr Stefan **Wyszyński**, prof. Wyż. Seminarium Duch. W końcu r. 1938 liczba wygłoszonych z różnych dziedzin referatów i przeprowadzonych dyskusji osiągnęła 1000 pozycji. Odczyty wygłaszali także klerycy najstarszych kursów. Wojna położyła kres tej wspaniałej inicjatywie⁵⁸.

BRATNIA POMOC DUCHOWIENSTWA DIECEZJI I DOM KSIĘŻY EMERYTÓW W CIECHOCINKU (Rocznik 1939, s. 158)

W r. 1920 z inicjatywy biskupa Stanisława Zdzitowieckiego erygowano w Ciechocinku **Dom Księża Emerytów**. Część wysłużonych kapłanów diecezji zamieszkiwała w willi „pod Orłem”, podczas gdy dwa inne domy

⁵⁷ *Rocznik 1939*; „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 28; F. Korszyński: *Jasne promienie*; *Rocznik 1962*; S. Szczebleski: *Ks. Stanisław Tywonek*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 50: 1967, s. 287; *Seminarium Duchowne w czasie wojny*, s. 345.— AKDW, pers. ks. Tywonka (bez sygn. i nlb.); AKDW: Korespondencja, nr 6, 165, 287, 311, 578—579;— Postać znana autorowi.

⁵⁸ S. Tywonek: *Chrześcijańskie Związki Zawodowe we Włocławku*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 32: 1938, s. 124; F. Korszyński: *Redaktor Ateneum Kapłańskiego — biskupem lubelskim*, „Aten. kapł.”, r. 31/38: 1946, t. 45, s. 4—5; *J.E. ks. dr Stefan Wyszyński, biskup lubelski*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 40: 1946, s. 58—59;— Zob. przyp. 81.

kościelne — „Duża” i „Mała Romana” były przewidziane dla pensjonariuszy obcych, z czego dochód szedł na księży emerytów.— W r. 1926 z impulsu prałata dra Stanisława Gruchalskiego powołano do życia **Bratnią Pomoc Duchowieństwa** Diec. Włocławskiej (Kasę Pożyczkową).— Z dn. 1 I 1939, za zgodą bpa Radońskiego, dokonano **połączenia** obydwu pokrewnych instytucji pod jedną nazwą Bratniej Pomocy Duchowieństwa. W dn. 27 IV 1939 walne zebranie powołało **zarząd** w składzie: prezes — ks. szamb. mgr Sylwan Dembczyk, prob. par. św. Jana we Włocławku, sekretarz — ks. mgr Franciszek Mączyński, prof. Wyż. Seminarium Duch., skarbnik — ks. Jan Grajner, wiceskarbnik Kurii; członkowie zarządu: ks. kan. Saturnin Czaki, prob. w Lubaniu i dziekan nieszawski, ks. Wincenty Kwieciński, prob. z Chodcza; ich zastępcy: ks. szamb. Stefan Kuliński, prob. i dziek. w Brześciu Kuj., ks. szamb. Ignacy Majewski, prob. w Kościelnej Wsi i dziek. radziejowski; czł. z urzędu ks. kan. Nikodem Aś, prob. par. Ciechocinek, delegat Biskupa do zarządu — wspom. prał. Kuliński; komisja rewizyjna: ks. lic. Wacław Kneblewski, prob. z Nieszawy, ks. kan. Józef Straszewski, prob. par. św. Stanisława we Włocławku, ks. red. mgr Henryk Suliński z Włocławka; ich zastępcy: ks. lic. Andrzej Nodzyński, prob. w Raciążku, ks. Jan Gajda, prob. w Bądkowie.— Instytucja utrzymywała 7 emerytów w Ciechocinku, a poza nim 11. Opiekę nad emerytami miejscowymi sprawowały Siostry **Honoratki** (Zgrom. Małych Sióstr Niepok. Serca Maryi).

W czasie okupacji Niemcy zajęli wszystkie 3 **domy** z budynkami pomocniczymi na swoje szpitale i bardzo je zdewastowali. Znieśli **kaplicę** półpubl. emerytów „pod Orłem” i zniszczyli jej urządzenia. Rozgrabili meble i wyposażenie owych domów. Nie znane mi bliżej kapitały Bratniej Pomocy, ulokowane w bankach, przepadły. Większość emerytów ciechocińskich wymordowali. (O wszystkich księżach emerytach — zgodnie z układem *Rocznika 1939* — będzie podane szczegółowo pod koniec tej pracy).

Od zakończenia wojny znowu istnieje Bratnia Pomoc Duchowieństwa, lecz tylko w jednym aspekcie odnoszącym się do emerytów. W r. 1948 uruchomiono Dom Księży Emerytów w willi „pod Orłem” przy ul. Kościuszki 16a, ale także tylko dla części zainteresowanych. Pozostałych dwóch większych domów nie odzyskano. Na zebraniu walnym odbytym 16 XII 1947 wybrano ks. kanclerza Kurii mgra Grajnera na prezesa instytucji, a drugiego pozostałego przy życiu przedwojennego czł. właściwego zarządu — ks. Majewskiego obwołano prezesem honorowym (trzeci, ks. Mączyński nie powrócił do kraju z obozów niemieckich). Emerytami opiekują się siostry ze Zgrom. Wspólnej Pracy⁵⁹.

⁵⁹ [F. Mączyński] Ks.F.L.: *Z walnego zebrania Bratniej Pomocy Duchowieństwa Diecezji Włocławskiej*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 33: 1939, s. 185—187, [JP. Graj-

BISKUPI SĄD DUCHOWNY
(*Rocznik 1939*, s. 21)

SKŁAD OSOBOWY

W roku wybuchu wojny skład osobowy Sądu Duch. był następujący:

Oficjał — prawdop. od 2 poł. sierpnia 1939 r. biskup sufragan Michał **Kozal**. Ewent. jego nominacja na to stanowisko nie jest mi znana. Por. o nim wyżej pod Kuria Diec.

Wiceoficjał — pewnie od końca 1938 r. ks. prałat Wacław **Kwarciański**, por. wyżej pod Kuria. Urząd ten utworzono w diecezji tymczasowo — po śmierci (30 IX 1938) bpa sufr. Owczarka, który był także oficjałem. Z tego widać, że bp ord. Radoński trzymał oficjalstwo (razem z wikariatem gen.) dla następnego sufragana. W konsekwencji można sądzić, iż po nominacji bpa Kozala na oficjała przestało istnieć w diecezji (tego okresu) wiceoficjalstwo (Kwarciańskiego).

Sędziowie prosynodalni — pięciu: kan. **Skowronek**, prał. **Kaczorowski**, dyr. **Chwiłowicz**, szamb. **Dembezyk** i prof. **Wyszyński** zostali omówieni przy bardziej czasochłonnych innych swoich stanowiskach: ks. Skowronek pod Kapituła Kat., Kaczorowski i Wyszyński pod Seminarium Duch., Chwiłowicz pod Gimnazjum im. Długosza, Dembezyk pod par. św. Jana we Włocławku.

Promotor sprawiedliwości — od r. 1938 ks. dr Ignacy **Rudziński**, zob. niżej pod Seminarium.

Obrońca węzła małżeńskiego — od r. 1938 ks. dr Edward **Grzymała**, por. wyżej pod Kuria (i wikariusze gen.).

Notariusz — od r. 1928 ks. lic. Jan **Broniarczyk**, por. wyżej pod (właściwa) Kuria.

Włocławski Sąd Duchowny w pełnym swoim składzie stanowił wtedy **drugą instancję** do podobnych spraw Archidiec. Poznańskiej⁶⁰.

LOSZY WOJENNE

Długa wojna nie mniej surowo obeszła się z Sądem Biskupim niż z jego Kuria. Z dziesięciu kapłanów pracujących w r. 1939 w Sądzie odliczyli się w 1945 tylko dwaj: Rudziński i Wyszyński, ocalili w Gen. Gubernatorstwie. Wszyscy inni oddali swe życie za Polskę i Kościół. Wojenne miejsca pracy Sądu i samo jego urzędowanie są podobne do takichże kurialnych. Różnica polega na tym, że po uwięzieniu przeważającej części personelu

ner]: *Z Bratniej Pomocy*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 42: 1948, s. 322—325;— ADW: AKDW, og. III, 9: *Bratnia Pomoc Duch.*; og. III, 10: *Dom XX. Emerytów*; AKDW: *Dom Księży Emerytów* (bez sygn. i nłb.);— Wiadomości autora.

⁶⁰ *Rocznik 1939*, s. 21;— Wiadomości autora.

Sądu z oficjałem na czele (7 XI 1939) zaprzestał on działalności, podczas gdy administracja diecezjalna poprzez swych wikariuszy gen. chociaż częściowo lub symbolicznie była czynna. Również po wyparciu Niemców z Włocławka (19 I 1945) Kuria Diec. wcześniej rozpoczęła swoją pracę. Rzecz to zrozumiała, albowiem administracja od razu musiała być w kontakcie z duchowieństwem, potrzebnym najpierw do jakiegoś ocalenia, a następnie do wszczęcia życia religijnego, podczas gdy sprawy małżeńskie, stanowiące większość prac sądów kościelnych w opisywanym okresie, mogły w tak ciężkich latach czy miesiącach jeszcze trochę poczekać. Dokumentacja wytwarzana przez Sąd nie podlegała archiwariuszowi Kurii (ks. drowi Maternowskiemu), ale własnemu notariuszowi. Jednak losy wojenne dzieliła razem z Archiwum Kurialnym, przedstawionym powyżej. Wreszcie także woźny Sądu był ten sam, co Kurii (p. Walenty Sobierajski) ⁶¹.

POCZĄTKI ODBUDOWY

Jeżeli wznowienie prac Kurii Diec. kojarzy się z dn. 17 II 1945, to dla Sądu takiej daty nie ma. Ogólnie tylko wiadomo, że Sąd rozpoczął urzędowanie „w komplecie” ok. 5 kwietnia tr. Komplet ów tworzyli: ks. inf. Stanisław **Kuźmiński** z Diec. Łuckiej jako pierwszy sędzia prosyn. od 2 III 1945, ks. prob. lic. Piotr **Zwierz** jako drugi sędzia od 14 III, ks. mgr Władysław **Szafrański** od 14 IV — obrońca wężła małż. i ks. szamb. mgr Józef **Leśnik** od 21 IV 1945 — notariusz Sądu. P.o. oficjała był ks. Kuźmiński (jakkolwiek nominacji na to stanowisko nie widziałem). Oficjała w osobie ks. inf. dra Józefa **Kruszyńskiego** otrzymał Sąd dopiero 8 X 1945. Prawdziwie pełny jego skład znany jest z ok. 1 XII 1945, a wtenczas był on również drugą instancją dla Archidiec. Poznańskiej oraz Admin. Ap. Kamieńskiej, Lubuskiej i Prał. Piłskiej. (O ks. Kuźmińskim i Szafrańskim por. wyżej pod katedra, o Kruszyńskim — pod Kapituła Kat., o Leśniku — pod Kuria; o ks. Zwierzu zob. niżej pod Błaszki) ⁶².

SEMINARIUM DUCHOWNE

1. SEMINARIUM WYŻSZE (*Rocznik 1939*, s. 22—27)

a. BAZA GOSPODARCZA I NAUKOWA BUDOWLE I OGRÓD

Seminarium Duch. we Włocławku, założone w r. 1568, w roku rozpoczęcia się wojny funkcjonowało (nauka trwała przez 6 lat po maturze, stu-

⁶¹ Relacja kan. B. Kunki z 19 III 1948;— Wiadomości autora,— Por. przyp. 24, 47.

⁶² „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 14, 19—20; *Spis kapłanów 1945*, s. 2—3;— AKDW: Nominacje, nr 88, 144, 308, 356, 609;— Wiadomości autora.

dentów było ok. 130) w dwupiętrowym murowanym gmachu z l. 1880—1900, nie licząc kościołka — kaplicy kleryckiej i pawilonu bibliotecznego, o których zaraz poniżej, oraz budynków gospodarczych. W czasie działań wojennych — do zajęcia Włocławka przez wojska niemieckie w dn. 14 IX 1939 budowle seminaryjskie nie poniosły większych strat. Stąd w 2 poł. września tr. zgromadziło się w Seminarium 7 profesorów i 23 studentów, głównie z dwóch ostatnich kursów, celem podjęcia normalnej pracy dydaktyczno-wychowawczej. Noszono się z zamiarem kondensacji zajęć i szybszego wyświęcenia najstarszych. Ale plany te zostały nie tylko pomieszczone, lecz także unicestwione przez śmiertelnego wroga narodu, którego zwłaszcza we Włocławku początkowo zupełnie nie znano. Jako że już w końcu września 1939 r. Niemcy zaczęli zajmować główne partie gmachu na szpital wojskowy. Profesorom w większości wypadków zostawili ich mieszkania, ale kleryków stopniowo zepchnęli do sal Muzeum Diecezjalnego znajdujących się nad refektarzem szkoły. Tak skupionych kleryków, razem z profesorami i prawie wszystkim kapłanami miasta z biskupem Kozalem na czele, za wyjątkiem reformatów, **aresztowali** Niemcy wieczorem 7 XI 1939 i odprowadzili do miejscowego więzienia położonego przy zbiegu ulic Karnkowskiego i Kilińskiego⁶³.

Pozbawszy się mieszkańców owych gmachów Niemcy poczynili w nich wiele przeróbek potrzebnych dla siebie, lecz szkodliwych dla naszej instytucji; w piwnicach urządzili schron przeciwlotniczy, w ogrodzie — w najbliższym sąsiedztwie budynku wystawili brzydkie baraczkiska. W ciągu długiej wojny budowle nie były konserwowane; szczególnie dachy wiele ucierpiały. Zniszczono urządzenia szkoły, wystrój sal wykładowych i refektarza, umeblowanie mieszkań profesorskich i kleryckich. **Zniszczenia** wewnętrzne gmachów (drzwi i okna częściowo powyrywane, szyby okien wybite albo zaciemnione z obawy przed nalotami alianckimi, rumowisko i śmietnisko wewnątrz i zewnątrz), a następnie zajęcie ich w znacznym stopniu po 20 I 1945 przez zwycięską armię i Czerwony Krzyż nie pozwoliły na szybkie wznowienie procesu nauczania. Skorzystano więc z gościnności

⁶³ S. Biskupski: *Męczeńskie biskupstwo ks. Michała Kozala*, s. 28—29, 30—32; F. Korszyński: *Jasne promienie*, s. 15—17; J. Swiniarski: *Ląd — medawny etap męczeństwa*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 50: 1967, s. 230, 232—233; [S. Szczepblewski] X.S.S.: *Ląd — niemiecki obóz przejściowy dla duchowieństwa*, s. 237—238; S. Librowski: *Włocławskie Seminarium Duchowne na przestrzeni czterech stuleci*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 52: 1969, s. 181—182 oraz „Arch. Bibl. Muz.”, t. 20: 1970, s. 207; S. Szczepblewski: *Seminaria duchowne Diecezji Włocławskiej*, „Aten. kapł.”, r. 61: 1969, t. 72, z. 2, s. 249; *Seminarium Duchowne w czasie wojny*, s. 342; S. Librowski: *Wystawa „Czterysta lat istnienia i działalności Seminarium Duchownego we Włocławku (1568/69—1968/69)”...*, „Arch. Bibl. Muz.”, t. 22: 1971, s. 259—263;— ADW: *Akta Seminarium Duchownego (skróty ASD)*; AKDW: *Wyż. Seminarium Duch.* (bez sygn. i nłb.); *Kronika Seminarium Duch. we Włocławku od 4 IV 1945 (na miejscu)*.

nowego administratora par. **Lubraniec** ks. Stanisława Tywonka (por. o nim wyżej pod zwiazki zawodowe) i od 4 IV do 22 V 1945 zajęcia prowadzono na tamt. plebanii. Ale jednocześnie pilnowano (od 13 III tr.) swoich uprawnień do budowli we Włocławku i przygotowywano je do sprowadzenia instytucji z Lubrańca. W akcji nauczania było zatrudnionych 7 innych profesorów, a korzystało z niego 36 kleryków rekrutujących się przede wszystkim z młodszych kursów przedwojennych oraz alumnów nowo przyjętych. Okres studiów skrócono na niedługi czas do 5 lat. Obowiązki rektora — aż do powrotu z więzień niemieckich ks. kan. Korszyńskiego pełnili równocześnie i sukcesywnie prał. Jankowski i prof. Wyszyński (o wszystkich trzech zob. zaraz niżej). Wyteżony rok akademicki zakończono 11 X 1945 już na starym miejscu, chociaż ingerencje okupanta dokonane w budowlach i napisy niemieckie na ścianach musiano usuwać jeszcze przez dłuższy czas⁶⁴.

Spośród 22 (19) kleryków aresztowanych 7 XI 1939 i przebywających w obozach niemieckich 10 otrzymało **święcenia kapłańskie** w Paryżu w dn. 29 VII 1945, a 2 w Meaux 29 VI 1946. Z liczby ok. 40 alumnów kontynuujących studia w kilku seminariach Gen. Guberni (Częstochowskie w Krakowie, Kieleckie, w Ołtarzewie, Sandomierskie, Warszawskie) zostało wyświęconych na przestrz. I. 1941—1945 w różnych miejscowościach 29. Czterech z tej grupy dokończyło nauk dopiero we wznowionym seminarium we Włocławku, gdzie przyjęło święc. kapł. w dn. 11 XI 1945. Szczegółowe dane o tych faktach zamieszczam poniżej, przy odpowiednich klerykach^{64a}.

⁶⁴ S. Oracz: *Niedola szkół katolickich w biskupim mieście Włocławku*, „Ład Boży”, r. 1: 1945, nr 6, s. 4; „Kon. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 14, 19, 20; [S. Wyszyński] X.St.W.: *Stan i potrzeby Seminarium Duchownego*, tamże, s. 24—28; *Nowy rok wykładowy — 377 od założenia [a drugi po wojnie] — rozpoczęty w Seminarium Duchownym*, tamże s. 97—98; *Spis kapłanów 1945*, s. 3; F. Korszyński: *Jasne promienie*, s. 287—288; *Wyjątki z Kroniki Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku*, [podał B. Perzyna] X.B.P., „Kron. Diec. Włocł.”, t. 43: 1960, s. 111—113; *Słowo Prymasa Polski do pielgrzymów Diecezji Włocławskiej przybytych na Jasną Górę 26 VIII 1961 r.*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 44: 1961, s. 359; [Prymas S. Wyszyński]: *Garść wspomnień podczas akademii w 400-lecie Włocławskiego Seminarium Duchownego (18 V 1969)*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 52: 1969, s. 168—171; S. Librowski. *Włocławskie Seminarium Duchowne na przestrzeni czterech stuleci*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 52: 1969, s. 182 oraz „Arch. Bibl. Muz.”, t. 20: 1970, s. 208; S. Szczepblewski: *Seminaria duchowne Diecezji Włocławskiej*, „Aten. kapł.”, r. 61: 1969, t. 72, z. 2, s. 249—250; *Seminarium Duchowne w czasie wojny*, s. 342—352;— ADW ASD; AKDW: *Wyz. Seminarium Duch.* (bez sygn. i nlb.), *Kronika Seminarium Duch.* (na miejscu).

^{64a} *Pierwsze po wojnie święcenia alumnów w Seminarium Duchownym*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 98; F. Korszyński: *Jasne promienie*, s. 254—258, 266—267; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch. we Włocławku*, [pod. B. Perzyna] X.B.P., „Kron. Diec. Włocł.”, t. 42: 1959, s. 158—160;— Wiadomości autora.

Pieczę prywatną nad budowlami seminaryjskimi, mieniem wspólnym instytucji oraz osobistym profesorów i alumnów sprawowały Siostry Służki NMP Niepok. zatrudnione z dawna przy kuchni tego zakładu, a także pp. Wyrwicki i Dryll — wszyscy tolerowani w posesji Seminarium po aresztowaniu księży i kleryków, względnie nawet częściowo zatrudnieni tutaj przez władze okupacyjne.— O **siostrach** będzie obszerniej mowa poniżej, przy innych zgromadzeniach znajdujących się na obszarze par. św. Jana, jakkolwiek w tym miejscu bardziej by pasowało.— P. Antoni **Wyrwicki** był przed wojną jakby bezpośrednim przełożonym świeckiej służby seminaryjskiej. Zajmował się sprawami związanymi z administracją i funkcjonowaniem nieruchomości, zwłaszcza rozległym ogrodem obydwu seminariów. Z tego powodu nazywano go tu ogrodnikiem. Podczas okupacji był zatrudniony przez Niemców mieszkając w starym domku położonym na placu seminaryjskim. Należy przypuszczać, że nieruchomości i ruchomości zakładowe coś mu w owym czasie zawdzięczały. Od pocz. marca 1945 r. objął on z radością dawny posterunek u księży. Zmarł na tym stanowisku 16 V 1950.— P. Jan **Dryll**, rodem z Warszawy, lokaj jeszcze biskupów Zdzitowieckiego i Krynickiego, pewnie od r. 1929 przeszedł na usługi Seminarium, w którym załatwiał sprawy na poczcie, sprzątał u rektora i podawał profesorom do stołu w czasie obiadu. Zajmował pokój na I piętrze w gmachu głównym, blisko mieszkania rektora, w którym także chodował swoje ulubione kanarki. Niemcy zachowali go z owym dobytkiem na starym miejscu, zdaje się nie zatrudniając do czegoś poważniejszego, wręcz przeciwnie — zabierając mu od czasu do czasu wychodowane szczebiotki. Pewnie i on czuwał w jakiś sposób nad dobrem Seminarium w okresie okupacji. Od maja 1945 r. powrócił do dawnych obowiązków w zakładzie. Zmarł 10 XI 1967 bogaty w lata i wysługi. Obydwaj z Wyrwickim prawdziwi „starzy słudzy” naszej Almae Matris. Cześć ich pamięci! ⁶⁵.

Seminarium posiadało rozległy **ogród** owocowo-warzywniczy o nieformalnym kształcie. Po wystawieniu w l. 1931—1932, w sąsiedztwie gmachów dawniejszych, budynku Seminarium Niższego, ogród zaczęto zamieniać na estetyczny park wewnętrzny, dzieląc go prowizorycznie pomiędzy oba zakłady. Pewnie już z końcem 1939 r. Niemcy włączyli go do również niedawno urządzanego parku miejskiego. Murowany parkan od ul. Karnkowskiego rozebrali; podobnie resztę wysokich płotów drewnianych oddzielających ogród od obcych posesji i rzeki Zgłowiączki. Starsze drzewa, przeważnie kasztany, wykarczowali. Owego ogrodu czy parku wewnętrznego nie udało się w r. 1945 odzyskać. (Budowle i ogród podlegały pośrednio rektorowi, a bezpośrednio prokuratorowi Seminarium) ⁶⁶.

⁶⁵ F. Korszyński: *Jasne promienie*;— Postacie znane autorowi.

⁶⁶ S. Oracz: *Niedola szkół katolickich*, s. 4; [S. Wyszynski] X.St.W.: *Stan i potrzeby Seminarium*, s. 26;— Wiadomości autora.

Kościółek pt. **św. Witalisa M.**, murowany z r. 1330, przy którym z czasem wyrosły gmachy Seminarium, stanowił od r. 1719 półpubl. kaplicę klerycką. Przed wybuchem wojny był ładnie urządzony. Pośrednio podlegał rektorowi, nazywanemu w szerszym znaczeniu proboszczem, a bezpośrednio ojcu duchownemu alumnów. W czasie okupacji został uznany za kościół niemiecki i służył do nabożeństw niedzielnych dla żołnierzy, szczególnie przebywających w szpitalu wojennym urządzonego w Seminarium. Pomimo tego doznał w ciągu wojny znacznej dewastacji: jeden ołtarz boczny rozebrano, zrabowano aparaty, utensylia i bieliznę kościelną oraz księgi liturgiczne. Nie konserwowany przez okres okupacji, poniósł wyraźne szkody w dachu i mniejsze w murach. Już więc 24 III 1945 Kuria Diecezjalna wystosowała pismo do Wydziału Technicznego Magistratu w sprawie przydzielenia (odpłatnie) potrzebnej dachówki na remont. Razem z częściowym uruchomieniem Seminarium we Włocławku w dn. 11 V 1945 także kaplicę klerycką przyprowadzono do stanu używalności⁶⁷.

BIBLIOTEKA IM. XX. CHODYŃSKICH

Biblioteka Seminarium, znana pod wymienioną nazwą od r. 1936, mieściła się w pawilonie wschodnim szkoły, zbudowanym w r. 1843, podniesionym o drugie piętro w 1934. W roku rozpoczęcia się wojny szacowano jej zbiory na kilkaset rękopisów, prawie 1000 inkunabułów, ok. 40 000 starych druków i przeszło 60 000 druków nowych, łącznie 100—120 tysięcy tomów. Posiadała ładnie urządzonej pracownię i czytelną czasopism. W l. 1941—1942 Niemcy **wywieźli** do Poznania rękopisy, starodruki i część druków nowych. Jednak znaczną ilość tych ostatnich przekazali wprost do miejscowej fabryki celulozy na przemiał. Rękopisy przewieziono z Poznania dalej — do kościoła par. w Bytyniu (pow. szamotulski) albo w Ceradzu Kościelnym (pow. poznański). Druki ulokowano w kościele par. św. Michała w Poznaniu przy ul. Stolarskiej. Równocześnie z wywożeniem zasobu bibliotecznego Niemcy dokładali do niego w całości lub części księgozbiory poszczególnych profesorów a nawet książki kleryków. Świadczą o tym sporadyczne książki z podpisami tychże w powojennym zbiorze instytucji. (Sam znalazłem tu w r. 1946 dwie cenne pozycje ze swojej biblioteczki kleryckiej). Ale o księgozbiorach profesorskich będzie mowa poniżej przy poszczególnych osobach. W opróżnionych w przedstawiony sposób magazynach Biblioteki najeźdźcy zniszczyli wszystkie urządzenia, zwłaszcza regały i katalogi książek. Same zaś magazyny poprzerabiali do innych celów, sprzecznych z założeniami instytucji.

⁶⁷ [S. Wyszynski] X.St.W.: *Stan i potrzeby Seminarium*, s. 26; *Schematyzmy duchowieństwa niemieckiego w „Wartheland”*, wyd. K. Śmigiel, „Arch. Bibl. Muz.”, t. 36 1978, s. 380—381,— AKDW: Księga korespondencji, nr 59;— Wiadomości autora.

Późną wiosną 1945 r. **rewindykacją** zasobu bibliotecznego z Poznania zajmował się (na mocy upoważnienia Kurii Diec. z 25 IV 1945) prof. Seminarium ks. dr Józef Iwanicki. W 1 poł. 1946 r. czynił to na mniejszą skalę p. Jan Szymanowski. Od marca 1947 r. (przez kilka lat następnych) rewindykował zasób Archiwum Diecezjalnego, również z Poznania, a przy tej okazji sporadycznie książki Biblioteki Seminaryjskiej ks. Stanisław Librowski. O wzajemnych powiązaniach Archiwum i Księgozbioru Kapituły Kat. oraz Biblioteki im. Chodyńskich przy ich grabieży tudzież odzyskaniu była już po części mowa przy pierwszych dwóch instytucjach. Przypuszcza się, że rewindykowano nie wiele więcej aniżeli połowę przedwojennego zasobu bibliotecznego. Księgozbiór poniósł dotkliwe straty zarówno w drukach starych, jak i nowych. Szczególnie ucierpiał zasób dzieł podręcznych w pracowni naukowej, który znajdował chętnych porywaczy tak przy wywożeniu książek z Włocławka, jak też w ciągu kilku lat w Poznaniu i na prowincji. Już 16 VIII 1949 Ministerstwo Oświaty przyznało ok. 450 rękopisów omawianej księżnicy, znajdujących się jeszcze w Poznaniu, o czym Włocławka nikt nie informował, Bibliotece Narodowej w Warszawie. Zjazd Dziekanów diecezji z 12—13 VI 1945 usankcjonował propozycję p.o. rektora Wyszyńskiego, aby książki ocalałe po pomordowanych kapłanach przekazywać Bibliotece. W myśl tego na przestrzeni 1945 r. weszły w skład ponownie organizowanej Biblioteki Seminaryjskiej książki po szamb. Dembczyku (Włocławek), prob. Gajzlerze (Przedecz), prob. Kotnowskim (Kruszyna w Diec. Częstochowskiej), prał. Kwarciańskim (Włocławek), pref. Miastkowskim (Lubraniec), prob. Pyzdrowskim (Kłobía), kan. Skowronku (Włocławek), pref. Szczepanowskim (Włocławek), pref. Tomczyku (Przedecz) i in. (Przy tej okazji muszę dodać, że podobnie się działo po śmierci kapłanów zarówno przed wojną, jak też do lat ostatnich oraz to, iż książki przychodziły do Seminarium przeważnie przebrane). Równocześnie z rewindykowaniem zbiorów z Poznania oraz powiększaniem ich książkami prywatnymi postępowało ponowne urządzenie i porządkowanie Biblioteki im. XX. Chodyńskich⁶⁸.

Pośrednim zwierzchnikiem tego księgozbioru był rektor Seminarium, a bezpośrednim bibliotekarz, któremu miano dyrektora nadano dopiero po wojnie. Posiadał on do pomocy wicebibliotekarza. Jakkolwiek bibliotekarz

⁶⁸ [S. Wyszyński] X.St.W.. *Stan i potrzeby Seminarium*, s. 26—27, 28; [S. Wyszyński] X.St.W.: *Z Biblioteki im. XX. Chodyńskich przy Seminarium Włocławskim*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 100—101; J. Adamecki: *Biblioteka Seminarium Włocławskiego*, „Aten. kapł.”, r. 61: 1969, t. 72, s. 310—313 (przeważnie cytaty z informacji ks. Wyszyńskiego i artykułu ks. Librowskiego), S. Librowski: *Wystawa „Cztery lata istnienia i działalności Seminarium...”, s. 263—265; K. Śmigiel: *Losy archiwów, bibliotek i muzeów kościelnych*, passim;— AKDW: *Księga korespondencji*, nr 139; Relacja ks. dyr. J. Nowackiego (z Poznania) z 8 VIII 1959;— Por. przyp. 16 i 18.*

był również profesorem, informacje o nim kładę na tym miejscu, gdyż praca w Bibliotece zajmowała mu więcej czasu niż profesura. Natomiast wicebibliotekarz nie miał (w Seminarium) innej funkcji.

Otóż **bibliotekarzem** Księgozbioru Seminaryjskiego był od r. 1932 ks. Jan **Adamecki**, ur. 27 IV 1895 we wsi Strzyżewice pow. piotrkowski, wyśw. 28 X 1917, lic. teol. W dniu wybuchu wojny nadto profesor Seminarium Wyż. i cenzor dzieł rel. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. W wyniku wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 2000 t.) oraz nadwreżył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Do kraju — via Francja — powrócił 2 VII 1946 i objął przedwojenne stanowiska (dyrektor Biblioteki do r. 1956). Zm. 7 VII 1972 w Warszawie (w szpitalu) jako hon. prałat pap., prałat kustosz włocławski, profesor Seminarium itd., pochow. we Włocławku. Mąż wiary i modlitwy, miłośnik książki, posiadający pewien dorobek naukowy (teol. moralna, liturgika, bibliografia). Cześć jego pamięci! ⁶⁹.

Od poł. 1945 do maja 1946 r. jakieś prace porządkowe w Bibliotece wykonywał alumn Józef Minet, a po nim od czerwca 1946 ks. Stanisław **Librowski**, obaj na podstawie ustnej nominacji rektorów (Wyszyńskiego, Korszyńskiego) — zob. o nich poniżej. Od września do grudnia 1946 r. ks. Librowski był pomocnikiem ks. Adameckiego, ale od czerwca tr. przez czas dłuższy p.o. kierownika pracowni naukowej.

Wicebibliotekarzem od r. 1938 był ks. Józef **Bielowski** (b. profesor Seminarium Wyż. a potem proboszcz), ur. 4 IV 1896 we wsi Stróża (Struża) pow. piotrkowski, wyśw. 22 VI 1919, dr teol. w zakresie historii. Podczas wakacji 1939 r. pomagał choremu proboszczowi par. Przedecz (ks. Gajzlerowi), gdzie zastała go wojna. Tam areszt. 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, gdzie zginął (w transp. inwalidów z) 10 VIII 1942. W czasie wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 1000 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Zostawił nieznaczny dorobek naukowy (historia kościelna). Cześć jego pamięci! ⁷⁰.

W latach powojennych ks. dyr. Adamecki korzystał w Bibliotece z pomocy kilku kleryków (m.in. Antoni Palka i Adolf Reizer wyświęceni 24 VI

⁶⁹ *Rocznik 1939*; F. Korszyński: *Jasne promienie*; K. Majdański: *Ks. Jan Adamecki (23 IV 1895—7 VII 1972)*, „Aten. kapł.”, r. 64: 1972, t. 79, s. 331—336, passim, F. Józwiak: *Ks. Jan Adamecki*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 56: 1973, s. 188, 191; W. Damiński: *Adamecki Jan...*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1973, szp. 74; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV (nie dr, ale lic.);— AKDW, pers. ks. Adameckiego (bez sygn. i nłb.);— Postać znana autorowi.

⁷⁰ *Rocznik 1939*; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 8—9; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV (nie Przydecz, lecz Przedecz);— AKDW dotycz. ks. Bielowskiego zaginęły podczas wojny.

1951). Urzędowego wicebibliotekarza otrzymał dopiero w r. 1953 w osobie ks. Zygmunta **Tyburskiego**, b. proboszcza — zob. niżej pod Kłodawa.

MUZEUM DIECEZJALNE (SEMINARYJSKIE)

Institucja ta dlatego figuruje pod Seminarium Duchownym, że tu od ostatniego ćwierćwiecza XIX stul. była tworzona i że jeden z profesorów bywał jej kustoszem. Przed rozpoczęciem się wojny Muzeum zajmowało kilka sal nad refektarzem (I piętro w południowym skrzydle gmachu). W skład jego zasobu wchodziły malarstwo, rzeźba, tkaniny, szaty liturgiczne, numizmatyka. Od r. 1924 albo 1932 jego **kustoszem** był ks. dr Henryk **Brzusi** — zob. zaraz niżej, który posunął naprzód prace nad porządkowaniem zbiorów. Ekspozyty tuz po 7 XI 1939 (data aresztowania profesorów i kleryków) stały się łupem wojennym Niemców, ulegając **rozgrabieniu** i **rozproszczeniu**. Ocalały tylko nieliczne obiekty, z których bardziej wartościowe uprzywatnili przelotni opiekunowie kandydujący na powojennego dyrektora Muzeum. Po r. 1945 nie zostało ono reaktywowane, chociaż napływają w tym celu nowe przedmioty (ja sam w r. 1947 przywiozłem z sąsiedniej parafii Michelin 2 fury figur drewnianych Pana Jezusa i świętych pochodzących z kilku zniszczonych przez okupanta kościołów kujawskich) oraz ciągle myśli się i mówi o jego wznowieniu ⁷¹.

MAJĄTEK SEMINARIUM

W trosce o zabezpieczenie bytu materialnego obydwu seminariów oraz urządzenie miejsca letniskowego (jeden miesiąc w czasie dużych wakacji) dla kleryków biedniejszych i mieszkających z dala od kościoła, diecezja nabyła w r. 1937 od Państwowego Banku Rolnego dla Seminarium Duch. i mensy biskupiej majątek Żydowo i folwark Żydówek na terenie par. Zgłowiączka (ok. 25 km od Włocławka). W akcie notarialnym przemianowano obie miejscowości na **Radonie** i **Jasieńczyk** (herb bpa Radońskiego). Już przed wojną częściowa przynależność majątku do biskupstwa była formalnością, a po r. 1945 mówiło się tylko o własności Seminarium. Obszar majątku wynosił 439 morgów ziemi z zabudowaniami mieszkalnymi i gospodarczymi. Były tu również skrawki lasu, łąki, stawy, wiatrak. Radonie posiadało w swym ośrodku drewniany dworek otoczony parkiem — ogrodem owocowym. Dworek miał służyć jako miejsce wypoczynku dla Biskupa, który tu pewnie zdążył być tylko dwa razy — 17 XI 1937, kiedy dokonywał poświęcenia kilku obiektów, oraz 5 XII tr., gdy w Radoniu poświęcił **kaplicę** półpubl. i odprawił w niej pierwszą mszę. W Jasieńczyku zorganizowano letnisko dla studentów — z zamieszkaniem w jednym z budyn-

⁷¹ Ks. R. Nir (*Informator o muzeach kościelnych w Polsce*, „Chrześc. w Świecie”, z. 59/60: 1977, s. 198) zamieszcza dane przedwojenne dla nie istniejącego obecnie Muzeum;— AKDW: Muzeum Diec. (bez sygn. i nłb.);— Wiadomości autora.

ków i tymcz. **kaplicę** półpubl. w pawilonie gorzelni podworskiej. W Jasiieńczyku otwarto również ochronkę dla dzieci robotników rolnych i na placu wystawiono figurę Najśw. Maryi Panny. W Radoniu Ordynariusz diecezji ufundował figurę św. Józefa, któremu oddał w opiekę cały majątek. Własność ziemską podlegała pośrednio (biskupowi i) rektorowi Seminarium, a bezpośrednio prokuratorowi tejże instytucji, o którym zob. poniżej. W administrowaniu posiadłością służyli prokuratorowi radą ks. dziek. Ignacy Majewski z Kościelnej Wsi i ks. prob. Wincenty Eljasz ze Zgłowiączki, mianowani przez Biskupa — por. wyżej pod Kuria Diec. Zespół pracowników rolnych stanowiła przeważnie dawna służba folwarczna podlegająca rządcy p. Janowi Szulczewskiemu, którego z grzeczności nazywano także administratorem.

Już jesienią 1939 r. Niemcy **zajęli** wspom. **majątek**. Rządcę i robotników zachowali, ale ziemię zaniedbali i zabudowania zdewastowali. Na domiar złego pracownicy rolni uprzywatnili wiele urządzeń i ruchomości, zaczynając od fortepianu i wanien a kończąc na stołowiźnie. **Kaplice** w Radoniu i Jasiieńczyku uległy zniszczeniu, podobnie jak obydwie statuy świętych. Ochronka przestała działać.

Przed 21 III 1945 Seminarium odzyskało swój majątek, lecz gospodarkę trzeba było zaczynać od nowa. P. Szulczewski i większość rodzin robotniczych wrócili do swych przedwojennych funkcji. W dn. 21 III 1945 Kuria Diec. mianowała swoim delegatem do spraw majątku ks. Mariana Bruzdę, adm. tymcz. sąsiedniej par. Świerczyn (zob. o nim zaraz niżej). W poł. 1945 r. osiadły w pałacyku w Radoniu Siostry **Służki** z Seminarium (trzy i przełożona s. Lucyna Sobolewska). Przed wojną zakonnice te przebywały tylko podczas wakacji w Jasiieńczyku, zapewniając opiekę wiktualną klerikom. Wkrótce w dworku Radonia przywrócono kaplicę półpubl., a jej kapelanem-rezydentem został od r. 1946 ks. kan. Stanisław Ignacy **Nawrocki**, repatriant z Wilna, zm. 1 I 1958 we Włocławku. Jednak po trzech latach Seminarium musiało opuścić swoją posiadłość, której przywrócono obie poprzednie nazwy ⁷².

Tylko w tym miejscu można najzgrabniej podać, że w następstwie wojny Wyż. Seminarium Duch. utraciło poważniejsze **kapitały** w bankach. Również Bratnia Pomoc Alumnów poniosła znaczne straty w pieniądzech oraz w materiale odzieżowym i sklepikowym ⁷³.

---

⁷² [H. Kaczorowski] Ks.H.K.. *Majątek seminaryjski Radonie (Zydowo)*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 31: 1937, s. 351—353; „Kron. Diec. Włocł.”, r. 32: 1938, s. 60; *Rocznik* 1939, s. 56. [S. Wyszyński] X.St.W.: *Stan i potrzeby Seminarium*, s. 27; *Rocznik* 1949, s. 87, 298; S. Librowski: *Nawrocki Stanisław Ignacy...*, w: Pol. słow. biogr. XXII 630;— AKDW: Księga korespondencji, nr 44—45; AKDW, pers. ks. Nawrockiego (bez sygn. i nlb.);— Wiadomości autora.

⁷³ Wiadomości autora.

b. ZWIERZCHNOŚĆ SEMINARYJSKA
(*Rocznik 1939*, s. 22—24)

MODERATORZY
(według ważności urzędów)

Rektor — od lipca 1939 r. (przedtem ojciec duchowny) ks. Franciszek Salezy **Korszyński** (do 1931 Krupa), ur. 19 I 1893 we wsi Ręczno pow. piotrkowski, wyśw. 25 VII 1915, dr teol. W roku wybuchu wojny nadto kanonik Kapituły Kat., profesor Seminarium, egzaminator prosyn., cenzor ksiąg rel., spowiednik w obu seminariach. Jeden z trzech ewent. wikariuszy gen. desygnowanych przez bpa Kozala. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie i Inowrocławiu, w więzieniach w Poznaniu, Berlinie, Halle, Weimarze, Norymberdze, w obozie konc. Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Jeden z przywódców duchowieństwa w miejscach, w których się znajdował, a potem w kraju pielgrzymek b. więźniów do Kalisza. Od pocz. czerwca 1945 r. rektor działającego w Paryżu Seminarium Włocławskiego, które stało się zarodkiem powstania tamt. Seminarium Polskiego. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W czasie okupacji utracił mienie, księgozbiór (ok. 1500 t.), nadszarpnął zdrowia. W dn. 2 V 1946 powrócił do Włocławka i przejął obowiązki rektorskie z rąk p.o. rektora prof. Wyszyńskiego, biskupa nominata lubelskiego. Zm. 3 XI 1962 w Otwocku jako biskup tyt. Orisy a sufragan i wikariusz gen. włocławki oraz prałat dziekan tamt. kapituły, odzn. Krzyż. Komand. Ord. Odrodz. Polski, pochow. we Włocławku. Człowiek kulturalny i zaiste święty, jeżeli nawet w Dachau naliczył się tyłu jasnych promieni. Pozostawił pewien dorobek drukowany (teol. ascetyczna, homiletyka, pamiętnikarstwo). Zasługuje na oddzielną biografię. Cześć jego pamięci! ⁷⁴.

Wicerektor — od r. 1932 ks. Henryk **Brzusi**, ur. 14 I 1896 we wsi Przytoka pow. ciechanowski, wyśw. 22 VI 1919, dr filoz. (w zakr. hist. sztuki). W roku rozpoczęcia się wojny ponadto profesor Seminarium, kustosz Muzeum Diec., egzaminator prosyn., czł. Komisji Architekt., odzn. Zł. Krzyż. Zasługi. Areszt. jak drugi Adauktus 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie i Inowrocławiu, w więzieniach

⁷⁴ *Rocznik 1939*; Z uroczystości pielgrzymkowych b. więźniów politycznych w Kaliszu, „Kron. Diec. Włocł.,” r. 42. 1948 s. 139—151; F. Korszyński: *Jasne promienie*; *Rocznik 1962*; K. Majdański: *Śp. ks. biskup Franciszek Korszyński*, „Aten. kapł.,” r. 54: 1962, t. 65, s. 193—197, passim, B. Dąbrowski: *Przemówienie żałobne...*, „Kron. Diec. Włocł.,” t. 46: 1963, s. 9, 11; A. Pawłowski: *Biskup włocławski przesyła swej diecezji słowo żałobne*, tamże, s. 6—7; JP. Grajner: *Śp. ks. biskup Franciszek Korszyński...*, tamże, s. 2; S. Librowski: *Korszyński (dawnej Krupa) Franciszek Salezy...*, w: Pol. słow. biogr. XIV 119; [Prym. S. Wyszyński]: *Garść wspomnień podczas akademii*, s. 171; T. Bojarska: *Cierniowa mitra*, passim; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV,— AKDW, pers., akta dział. i spuścizna bpa Korszyńskiego (bez sygn.).

w Poznaniu, Berlinie, Halle, Weimarze i Norymberdze, w obozie konc. Dachau, skąd wywiez. na śmierć 12 X 1942 w transp. inwalidów. Z powodu wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 1000 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Kapłan dobry i mężny. Zostawił nieznaczny dorobek nauk. (hist. sztuki, muzealnictwo). Cześć jego pamięci! ⁷⁵.

Ojciec duchowny — od 1 września 1939 r. ks. Ignacy **Rudziński** (dotąd proboszcz par. Kruszyn), ur. 22 VII 1882 w Piotrkowie Tryb., wyśw. 16 III 1907, dr prawa kan. W roku wybuchu wojny nadto profesor Seminarium, promotor spraw. Sądu Duch., cenzor dzieł rel. i spowiednik w obydwu seminariach. Od 20 IX 1939, z nominacji bpa Kozala, adm. tymcz. par. św. Stanisława we Włocławku. W dn. 7 XI tr uniknął aresztowania, znajdując się wtedy w budynku seminaryjskim zajmowanym przez Siostry Służki. Potem, przypuszcz. z wiedzą wikariusza gen. Kulińskiego, usiłował duszpasterzować w pobliskiej par. Lubanie, której proboszcza S. Czakięgo aresztowano już 21 X 1939. Przewidując również swoje uwięzienie, przedostał się przez granicę do Warszawy i przez resztę okresu okupacji pełnił obowiązki kapelana u Sióstr Rodziny Maryi w niedalekich Płudach. Stąd interesował się alumnami włocławskimi rozrzuconymi po różnych seminariach duch. Generalgouvernement. Podczas wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 750 t.). W r. 1945 nie objął wspom. stanowisk w Seminarium, ale 11 IV tr został administratorem par. Kowal. Zm. we Włocławku 12 IX 1962 jako proboszcz emer. i prałat kustosz Kapituły Kat. Kapłan pobożny, lecz nie mogący nawiązać bliższego kontaktu z klerykami. Cześć jego pamięci! ⁷⁶.

PROFESOROWIE

(według czasu rozpoczęcia nauczania)

Ks. Adam **Jankowski** — od r. 1915 (filozofia — większość przedmiotów, anatomia), ur. 24 XII 1884 w Pabianicach, wyśw. 29 VI 1909, dr filoz. W roku rozpoczęcia się wojny ponadto szambelan hon. pap., kanonik Kapituły Kal., cenzor ksiąg rel. W końcu września lub w październiku 1939 r. przekroczył granicę z Gen. Gubernią i osiadł na Jasnej Górze w Częstochowie, gdzie nauczał w Seminarium Duch. Paulinów i duszpasterzował. W wyniku wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 1500 t.). W dn. 20 III 1945 powrócił do Włocławka i tylko tu, a nie także w Lubrańcu, pełnił

⁷⁵ *Rocznik 1939*; S. Biskupski: *Księża polscy*, s. 56, S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 12—14, F. Korszyński: *Jasne promienie*: Jacewicz, Woś. *Martyrologium pol. duch.* I, IV,— ADW AKDW, pers. 23 (ks. Brzuskiego).

⁷⁶ *Rocznik 1939*; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 42: 1959 s. 159; *Rocznik 1962*; P. Tomaszewski: *Sp. ks. Ignacy Rudziński*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 45: 1962, s. 374; *Seminarium Duchowne w czasie wojny*, s. 342;— AKDW, pers. ks. Rudzińskiego (bez sygn. i nlb.), AKDW: Nominacje, nr 289;— Postać znana autorowi.

częściowo obowiązki rektora oraz nauczał swoich przedmiotów Nadto 23 III tr. został administratorem par. Brześć Kuj., a na pocz. października prałatem kustoszem katedry. Zmarł jako prałat i profesor 16 V 1949 w szpitalu w Łodzi, pochow. w Pabianicach. Umysł głęboki, ale niezbyt płodny (pozostawił po sobie drobniejsze prace i artykuły z dziedz. filozofii, polityki i publicystyki). Godzien artykułu biograf. Cześć jego pamięci! ⁷⁷.

Ks. Bolesław **Kunka** — od r. 1918 (teol. fundamentalna z religią i eklezjologią), por. wyżej pod Kuria Diec.

Ks. Franciszek Salezy **Korszyński** — od r. 1920 (teol. ascetyczna i mistyczna, homiletyka, lektorat jęz. francuskiego), por. wyżej.

Ks. Henryk **Kaczorowski** — od r. 1922, do czerwca 1939 r. także rektor Seminarium (teol. moralna szczeg., zwyczaje towarzyskie), ur. 10 VII 1888 we wsi Bierzwienna pow. kolski, wyśw. 14 VI 1914, dr teol. W roku wybuchu wojny nadto kanonik Kapituły Kat., czł. Consilii a Vigilantia, egzaminator i sędzia prosyn., cenzor dzieł rel., doradca bpa Kozala po 6 IX 1939. Po rezygnacji z rektoratu przeniósł się z mieszkaniem do Kolegium, a usunięty stamtąd w końcu września, powrócił do Seminarium. Od 11 X 1939, z nominacji bpa Kozala, adm. tymcz. par. św. Jana we Włocławku. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu i szpitalu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (stąd wypuszcz. na pogrzeb ojca do Krakowa) i Inowrocławiu, w więzieniach w Poznaniu, Berlinie, Halle, Weimarze, Norymberdze, w obozie konc. Dachau, skąd wywiez. na śmierć 6 V 1942 w transp. inwalidów. Z powodu wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 1500 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Pozostawił pewien dorobek nauk. (teol. moralna, pedagogika). Kapłan święty, który wywarł wielki wpływ na życie diecezji. Zasługuje na obszerniejszy artykuł biogr. Cześć jego pamięci! ⁷⁸.

Ks. Henryk **Brzusi** — od r. 1924 (hist. sztuki, konserwacja zabytków, lektorat jęz. niemieckiego), por. wyżej.

Ks. Michał **Morawski** — od r. 1924 (historia Kościoła, patrologia), ur. 1 X 1898 w Pabianicach, wyśw. 3 IV 1921, dr teol., lic. prawa kan., mgr

⁷⁷ *Rocznik 1939*; *Spis kapłanów 1945*, s. 2, 3, 4; [S. Wyszyński] X.St.W.: *Stan i potrzeby Seminarium*, s. 24, 25; [W. Mirski] X.M.: *Sp. ks. prałat Adam Jankowski*, „Ład Boży”, r. 5: 1949, nr 24, s. 8; W. Szafranski: *Sp. ks. prał. dr A. Jankowski*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 43: 1949, s. 151, *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 42: 1959, s. 159; *Seminarium Duchowne w czasie wojny*, passim,— ADW: AKDW, pers. 104 (ks. Jankowskiego);— Postać znana autorowi;— Por. przyp. 64.

⁷⁸ *Rocznik 1939*; S. Biskupski: *Księża polscy*, s. 56, Tenze: *Pamięci zmarłych*, s. 105, 106; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 53—59; F. Korszyński: *Jasne promienie*; J. Zieliński: *Kaczorowski Henryk...*, w: Pol. słow. biogr. XI 388; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV;— ADW: AKDW, pers. 113 (ks. Kaczorowskiego).

filoz. (w zakr. historii), doc. Uniw. Wil. W roku rozpoczęcia się wojny ponadto czł. Consilii a Vigilantia, profesor Seminarium Niż. Areszt. 15 X 1939, przebywał w gmachu kina Słońce we Włocławku oraz w obozach przejść. Springborn, Hohenbruch k. Królewca, Działdowo, gdzie zamord. po 17 IV 1940. W czasie wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 2000 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Pozostawił duży dorobek nauk. (historia kośc. i prawa kan.). Kapłan święty, godzien artykułu biograf. Cześć jego pamięci! ⁷⁹.

Ks. Stefan **Biskupski** — od r. 1927 (prawo kan., dydaktyka w czasie wojny), ur. 1 IV 1895 w Koluszkach, wyśw. 1 X 1917, dr prawa kan., doc. Uniw. Warsz. W roku wybuchu wojny nadto dyrektor Instytutu Wyż. Kultury Rel. Kampanię wrześniową odbył w charakterze ochotnika. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejść. w Łądzie i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd zwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W następstwie wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 1500 t.) oraz nadwreżył zdrowie. Do kraju wrócił — przez Francję — 1 V 1946. Zaraz objął profesurę w Seminarium i na UW, redakcję *Ateneum Kapł.*, a także został kanonikiem kat. Zm. 31 V 1973 w Warszawie jako emer. prof. ATK (b. wikariusz kap. Diec. Warmińskiej), odzn. Krzyż. Ofic. Ord. Odrodz. Polski, pochow. we Włocławku. Zostawił duży dorobek nauk. (prawo kan., martyrologia wojenna). Zasługuje na artykuł biograf. Cześć jego pamięci! ⁸⁰.

Ks. Jan **Adamecki** — od r. 1927 (teol. moralna ogólna, liturgika), por. wyżej pod Biblioteka.

Ks. Władysław **Mirski** — od r. 1930 (dykcja, w r. 1945 homiletyka), zob. dalej pod Seminarium Niż.

Ks. Stefan **Wyszyński** — od r. 1931 (ekonomia, socjologia, przejściowo prawo kan., w r. 1945 również teol. ascetyczna), ur. 3 VIII 1901 we wsi Zuzela pow. Ostrów Maz., wyśw. 3 VIII 1924, dr prawa kan. W roku rozpoczęcia się wojny ponadto sędzia prosyn., redaktor mies. *Ateneum Kapł.*, czł. Rady Społ. przy Prymasie Polski, odzn. Zł. Krzyż. Zasługi, działacz społeczny (opiekun Chrześcijańskich Związków Zawod. i Chrześcij. Uniwersytetu Robotn. we Włocławku), sodalicyjny, konferencjonista. Lata

⁷⁹ *Rocznik 1939*; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 103—104, Cz. Lechicki: *Morawski Michał...*, w: Pol. słow. biogr. XXI 740; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV,— ADW. AKDW, pers. 212 (ks. Morawskiego).

⁸⁰ *Rocznik 1939*; F. Korszyński: *Jasne promienie*; M. Myrcha: *Jubileusz ks. profesora Stefana Biskupskiego*, „Prawo kan.”, r. 11: 1968, nr 3/4, s. 374; T. Bojarska. *Cierniowa mitra*, passim, *Rocznik 1972*; A. Petrani: *Biskupski Stefan...*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, szp. 619; [JP. Grajner] Ks.J.P.G.: *Ks. Stefan Biskupski*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 58. 1975, s. 207—208; Jacewicz, Woś. *Martyrologium pol. duch.* IV,— AKDW, pers. ks. Biskupskiego (bez sygn. i nrb.); Akta pers. B. w Arch. Diec. Warm. w Olsztynie i w ATK w Warsz.; Postać znana autorowi.

okupacji spędził w Generalgouvernement — w okolicach Warszawy (główna baza w Laskach pow. pruszkowski) i na Lubelszczyźnie, pracując w duszpasterstwie zwykłym, specjalnym i partyzanckim Armii Krajowej (skrót AK). Zajmował się również klerykami wrocławskimi rozproszonymi po seminariach GG. W następstwie wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 1500 t.). Wieczorem 12 III 1945 powrócił do Włocławka, stając się następnie głównym organizatorem Seminarium, którego był p.o. rektorem (w Lubrańcu i Włocławku), profesorem i ojcem duch. Razem z wikariuszem gen. prał. Borowskim, którego po inf. Kruszyńskim miał być następcą na wypadek jakiegoś nieszczęścia, i p.o. kanclerzem Kurii Szafrzańskim należał do głównych odnowicieli życia religijnego w diecezji. Od 14 IV 1945 był administratorem par. Świerczyn — udzielając się duszpastersko w okolicznych parafiach, od wiosny tr. czł. Zarządu Ksiąg. Powsz. i Druk. Diec., od sierpnia redaktorem wznów. mies. *Kronika Diec. Włocł.*, od września czł. redakcji, a właściwie pierwszym redaktorem tyg. *Ład Boży*, 10 VIII 1945 został kanonikiem Kapituły Kat. W dn. 2 V 1946 przekazał rządy nad Seminarium przedwojennemu rektorowi Korszyńskiemu, który akurat zdążył przekroczyć próg uczelni, i niezwłocznie udał się na rekolekcje przed konsekracją biskupią. Jego druk. dorobek (prawo kan., socjologia, publicystyka) był już w r. 1945 bogaty⁸¹. — Dalsze zaszczytne i pracowite dzieje ks. prof. Wyszyńskiego, najślawniejszego kapłana wrocławskiego naszego stulecia: biskupstwo lubelskie, arcybiskupstwo gnieźnieńskie i warszawskie, prymasostwo, kardynałat oraz bibliografia z nimi związana nie wchodzi w ramy tej pracy.

Ks. Ignacy **Rudziński** — od r. 1932 (teol. pasterska), por. wyżej.

Ks. Józef **Iwanicki** — od r. 1935 (filozofia, do czerwca 1939 r. także teol. dogmatyczna), ur. 11 III 1902 we wsi Jelonek pow. opoczyński, wyśw. 29 VIII 1926, dr filoz. i teol. W roku wybuchu wojny nadto prof. Seminarium Niż. i administrator mies. *Ateneum Kapł.* Do 1 XI 1939 przebywał we Włocławku i okolicy, potem przeważnie w Warszawie, gdzie wykładał filozofię w tajnym nauczaniu (pewnie na Wydz. Teol. Kat. UW) i w Seminarium Duch. XX. Marianów oraz przygotowywał pracę hab.

⁸¹ *Rocznik 1939; Spis kapłanów 1945*, s. 2, 3, 9; „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 12, 18, 20, 97, [S. Wyszyński] X.St.W.: *Stan i potrzeby Seminarium Duchownego*, tamże, s. 24—28 passim, F. Korszyński: *Redaktor Ateneum Kapłańskiego — biskupem lubelskim*, s. 4—5; *J.E. ks. dr Stefan Wyszyński, biskup lubelski*, s. 58—59; „Ład Boży”, r. 2: 1946, nr 16, s. 1, nr 24, s. 5, r. 5: 1949, nr 4, s. 4, F. Korszyński. *Jasne promienie; Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 42: 1959, s. 159, t. 43: 1960, s. 111—113 passim, *Słowo Prymasa Polski do pielgrzymów*, s. 359; [Prym. S. Wyszyński]: *Garść wspomnień podczas akademii*, s. 168—171; *Seminarium Duchowne w czasie wojny*, s. 342—352 passim, — Akta pers. ks. Wyszyńskiego wysłane w r. 1946 z AKDW do Lublina, a w 1949 zabrane pewnie do Warszawy; AKDW: *Nominacje*, nr 309, 355, *Kronika Seminarium Duch.* we Włocławku od 4 IV 1945 (na miejscu), — Postać znana autorowi, — Por. przyp. 64.

(godne podziwu, że mógł to robić w takich warunkach!), która na domiar złego zaginęła w większej części podczas powstania w r. 1944. W latach okupacji utracił mienie i księgozbiór (ok. 1000 t.). Do Włocławka powrócił w marcu 1945 r. i objął obowiązki profesora Seminarium oraz prezesa Zarządu Druk. Diec. i Księg. Powsz. W dn. 23 III 1945 został mianowany administratorem par. Dąbie Kuj. W maju tr. zajmował się rewindykacją (z Poznania) książek Biblioteki Seminaryjskiej i częściowo akt Archiwum Kapituły. Od sierpnia 1946 r. objął po raz drugi obowiązki adm. *Ateneum*. Obecnie zamiesz. w Warszawie (Rynek St. Miasta 9 m. 1) jako emer. prof. zw. i rektor KUL i ATK. Posiada dorobek druk. (z różnych dziedzin filozofii). Godzien artykułu biograf.⁸²

Ks. Franciszek **Maczyński** — od r. 1935 (Pismo św., archeologia bibl., jęz. hebrajski), ur. 2 X 1901 we wsi Pacyna pow. gostyński, wyśw. 21 VIII 1926, mgr teol. W roku rozpoczęcia się wojny ponadto sekretarz Red. mies. *Ateneum Kapł.* i Zarz. Bratniej Pomocy Duch. Diec. Włocł. Areszt. 7 XI 1939 w mieszk. prywat. przy ul. Biskupiej 5, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (skąd zwol. na pogrzeb matki do Włocławka) i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, gdzie w okresie pewnego samorządu księży (1944—1945) był nawet starszym izby 1 (Stubenältester) na bl. 28; wyzwol. stamtąd 29 IV 1945. Jakiś czas pozostawał w polskim skupisku poobozowym w miejscowości Freimann, a potem udał się do Rzymu z zamiarem pogłębienia studiów bibl. W czasie wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 1000 t.), nadwreżył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W Rzymie poniechał myśli o studiach, a zajął się bardzo czynnie działalnością praktyczną. Obecnie jest protonotariuszem ap., rektorem Inst. Polskiego w Rzymie, konsultorem Kongr. Zakonów, kanonikiem hon. włocł., zamiesz. przy via Pietro Cavallini 38⁸³. Zasługuje na artykuł biograf.

Ks. Faustyn **Stefańczyk** — od r. 1936 (lektorat jęz. greckiego i łacińskiego), zob. dalej pod Seminarium Niż.

Ks. Antoni **Pawlak** — od r. 1937 (pedagogika, dydaktyka), zob. dalej pod Seminarium Niż.

⁸² *Rocznik 1939*; *Spis kapłanów 1945*, s. 3, 4, [S. Wyszyński] X.St.W.. *Stan i potrzeby Seminarium Duchownego*, s. 24—28 passim, [S. Wyszyński] X.S.W.: *Z Biblioteki im. XX. Chodyńskich*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 100—101, S. Kamiński. *Ku uściśleniu filozofii (Kierunki badań ks. prof. dra J. Iwanickiego)*, „Stud. Philos. christ.”, r. 9: 1973, nr 1, s. 8; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Iwanickiego (bez sygn. i nłb.), Akta pers. na KUL i w ATK w Warsz., AKDW: Księga korespondencji, nr 139; AKDW. Nominacje, nr 198;— Osoba znana autorowi;— Por. przyp. 16 i 68.

⁸³ *Rocznik 1939*; F. Korszyński. *Jasne promienie*; Jacewicz, Woś. *Martyrologium pol. duch.* IV (nie dr, ale mgr; nie gostyński, lecz gostyński); *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Maczyńskiego (bez sygn. i nłb.),— Osoba znana autorowi.

Ks. Tadeusz **Guzenda** — od r. 1938 (śpiew kościelny), ur. 18 IX 1905 w Pabianicach, wyśw. 19 VI 1932, absolwent Szkoły Muzyki Kośc. w Raty-zbonie. W roku wybuchu wojny nadto profesor tegoż przedm. w Semi-narium Niż. i dyrygent Chóru Kat. Okres okupacji spędził przyp. w War-szawie, blisko starszego brata, przy Zakładzie im. Ks. Boduena. W na-stępstwie wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 500 t.). Do Włocławka powrócił może dopiero w czerwcu 1945 r. i objął poprzednie stanowiska pewnie w poł. lipca (pierwszy powojenny rok akad. w Seminarium za-kończył się 11 X 1945). Od r. 1972 emer. prof. mieszk. pryw. w Michelinie k. Włocławka, ul. Brzozowa 18; jest ponadto kapelanem pap. i kanonikiem hon. Kapituły Kat.⁸⁴.

Ks. Leon **Andrzejewski** — od 1 IX 1939 (teol. dogmatyczna, od r. 1946 krótko hist. sztuki), ur. 21 I 1907 we wsi Wola Nakonowska pow. włocław-ski, wyśw. 22 VI 1930, dr teol. W ciągu r. 1939 pogłębiał wiadomości na Uniw. Gregoriańskim w Rzymie i na KUL. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Cier-piał za wiarę i ojczyznę. Z powodu wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 1000 t.) i silnie nadwreżył zdrowie. Na przeł. 1945—1946 r. pracował jako duszpasterz we Francji. Do Włocławka powrócił 2 V 1946, obejmując w Seminarium funkcje profesora i wicerektora. Zmarł tragicznie 29 VIII 1965 w Częstochowie (nie bez winy moralnej ówczesnego Ordynariusza) jako pap. prałat domowy oraz b. rektor i profesor Seminarium tudzież kanonik kat. (przymuszony do rezygnacji); pochow. we Włocławku. Szkoda człowieka dobrego i zrównoważonego. Pozostawił pewien dorobek nauk. (z teol. dogmatycznej i moralnej). Cześć jego pamięci! ⁸⁵.

Tu byłyby miejsce dla **Deputatów w Sprawach Dyscypliny** Seminarium Duch. (*Rocznik 1939*, s. 20). Stanowisko pierwszego deputata było wten-czas nie obsadzone, a drugim był ks. kan. Michał Skowronek — por. wy-żej pod Kapituła Kat.

SPOWIEDNICY

Ks. dr Ignacy **Rudziński**, por. wyżej pod moderatory.

Ks. mgr Antoni **Pawlak**, zob. dalej pod Seminarium Niższe.

Ks. patron Stanisław **Tywonek**, por. wyżej pod Kuria Diec. (Chrześc. Związki Zawod.).

⁸⁴ *Rocznik 1939*; *Spis kapłanów 1945*, s. 3; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Guzendy (bez sygn. i nlb.), AKDW: Nominacje, nr 526,— Osoba znana autorowi.

⁸⁵ *Rocznik 1939*; F. Korszyński: *Jasne promienie*; *Rocznik 1962*; S. Szczeblew-ski: Ks. Leon Andrzejewski, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 48: 1965, s. 281;— AKDW dotycz. ks. Andrzejewskiego do ewent. odszukania w Kurii;— Postać znana autorowi.

Na miejsce ks. dra Franciszka Salezego Korszyńskiego, który latem 1939 r. przestał być ojcem duch., a więc również (pierwszym) spowiednikiem, nie zdążono chyba do wybuchu wojny powołać innego.

INNE OFICJA

Bibliotekarz — ks. lic. Jan Adamecki, **wicebibliotekarz** — ks. dr Józef Bielowski, **kustosz** Muzeum — ks. dr Henryk Brzuski, por. wyżej.

Prokurator czyli ekonom — od r. 1938 ks. Wiktor **Rysztoği**, ur. 5 V 1908 w Szpetalu Dolnym pod Włocławkiem, wyśw. 14 VI 1931. W roku rozpoczęcia się wojny zajmował to samo stanowisko również w Seminarium Niż. Mieszkając w Seminarium Duch. od podwórza, uniknął 7 XI 1939 ogólnego uwięzienia. Później duszpasterzował przyp. w jakiejś parafii położonej w regencji inowrocławskiej, skoro został areszt. 26 VIII 1940. Przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wywiez. na śmierć 12 VIII 1942 w transp. inwalidów. Podczas wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 1000 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Kapłan święty, cześć jego pamięci! ⁸⁶.

Na tym miejscu można by wypisać **Deputatów do Zarządu Dóbr** Seminarium Duch.: ks. szamb. Stefana Kulińskiego i ks. kan. Wincentego Matuszewskiego (*Rocznik 1939*, s. 20), jednak w myśl stosowanej tu ogólnej praktyki o pierwszym zob. poniżej pod Brześć Kuj., a o drugim pod Osiećciny.

Od 11 IV 1945 prokuratorem obydwu seminariorów był ks. Stanisław **Tywonek** — por. wyżej pod Kuria Diec. (Chrześc. Związki Zawod.).

Lekarz — jeszcze sprzed r. 1925 dr med. Witold **Piasecki**, który według słów nieboszczyka ks. kan. Piotra Tomaszewskiego — zob. niżej pod Gimnazjum im. Długosza, miał zginąć tragicznie w czasie okupacji w Warszawie. — Asystentem doktora był alumn Adam Śniechowski, albo już nawet (w r. 1939) Hieronim Brzozowski — o obydwu zob. zaraz poniżej, a pielęgniarką jedna z Sióstr Służek seminaryjskich, kto wie czy nie s. Rozalia Olkowska (zob. niżej pod par. św. Jana we Włocławku).

Po wojnie pierwszym lekarzem seminaryjskim był p. dr med. Kazimierz **Cebertowicz** z Lubrańca, a pielęgniarką jedna z Sióstr Szarytek z miejscowego szpitala pow. Asystenta kleryka pewnie już od r. 1945 nie było ⁸⁷.

⁸⁶ *Rocznik 1939*; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 131—132; F. Korszyński: *Jasne promienie*; Jacewicz, Woś: *Martyrologum pol. duch.* I, IV;— ADW: AKDW, pers. 295 (ks. Rysztoğiego).

⁸⁷ *Rocznik 1939*, s. 24, 29; *Rocznik 1949*, s. 52, 53;— Wiadomości autora.

c. ALUMNI
(Rocznik 1939, s. 24—27)

KURS VI
(Rocznik 1939, s. 24)

Majdański Kazimierz, **dziekan** kursu i ogólnoseminaryjski, ur. 1 III 1916 we wsi Małgów pow. turecki, do Seminarium wstąpił w r. 1934, akolita od 1938. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył* z wyróżnieniem kurs VI i złożył rygoroza) tudzież w Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. W czasie wojny utracił mienie, książki i bardzo nadwerzęzył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Wyśw. w Paryżu 29 VII 1945 (po rekapitulacji teologii, czekając na święcenia 11 lat po maturze). W r. 1949 uzyskał na Kat. Uniw. we Fryburgu Szwajc. doktorat z teol. (moralna) i powrócił do kraju. Pierwszą jego placówką w diecezji był od 13 IV 1949 wikariat w par. katedralnej. Od r. 1962 biskup tyt. zorołeński oraz sufragan, prałat dziekan i wikariusz gen. włocławski; potem dr hab. i docent ATK w Warszawie, od 1979 biskup szczecińsko-kamieński, poza tym czł. różnych Komisji Episkopatu. Spośród wojennych kleryków włocławskich osiągnął najwyższą godność kościelną⁸⁸.

Dankowski Leon, ur. 2 VI 1895 w m. Gniewkowo pow. inowrocławski, do Seminarium wstąpił w r. 1934, diakon* roczny od 1938. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku (w którym był tłumaczem — Dolmetscher dla księży i kleryków), w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs VI i złożył rygoroza) oraz w Inowrocławiu, w więzieniach w Poznaniu, Berlinie, Halle, Weimarze, Norymberdze, w obozie konc. Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. W wyniku wojny utracił mienie, książki i mocno nadszarpnął zdrowia. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Wyśw. w Paryżu 29 VII 1945 (po rekapitulacji teologii, czekając 11 lat na święcenia). Przez cały rok pracował w duszpasterstwie francuskim i polskim. Do kraju powrócił jesienią 1946, a pierwszą jego

* Dlaczego absolwenci zwyczajni Seminarium nie otrzymali święceń kapłańskich w lipcu 1940 r. w Łądzie, opowiem w innej pracy.

⁸⁸ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 43. 1949, s. 104; F. Korszyński: *Jasne promienie*; „Kron. Diec. Włocł.”, t. 46. 1963, s. 113—125 (dokumenty dotycz. M.); T. Bojarska. *Ciemnowa mitra*, passim, Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. bpa Majdańskiego (bez sygn. i nłb.); Akta pers. w ATK w Warsz.,— Osoba znana autorowi.

* O tym, jak współwięzień francuski biskup Gabriel Piguet wyświęcił w Dachau na kapłana młodego i chorego diakona niemieckiego Karola Leisner'a oraz na odwrót — jak bp Kozal nie mógł się zdecydować, ażeby udzielić tychże święceń naszemu starszemu i zasłużonemu diak. Dankowskiemu, będzie mowa w innym opracowaniu.

placówką w diecezji było stanowisko skarbnika i archiwariusza Kurii Diec. Od r. 1965 emer. proboszcz zamiesz. pryw. we Włocławku, ul. 22 Lipca 5⁸⁹.

Grzesitowski Stanisław, ur. 8 V 1916 w m. Brzeźnica pow. radomszczański, do Seminarium wstąpił w r. 1934, akolita od 1938. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejściowych w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył z wynikiem bardzo dobrym kurs VI i złożył rygoroza) tudzież w Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wywiez. na śmierć 10 VIII 1942 w transp. inwalidów. Na krótko przedtem pielęgniarz niemiecki proponował mu osłonę przed transportem, jeżeli porzuci myśl o kapłaństwie. Ale święty lewita odsunął pokusę, wybierając obiatę i całopalenie... Z powodu wojny utracił mienie i książki, a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci!⁹⁰.

Katarzyński Jan, ur. 10 VI 1915 we wsi Niesłusz pow. koniński, do Seminarium wstąpił w r. 1934, z czasem ceremoniarz kłerycki i katedralny, a od 1938 diakon roczny. Jako eksternista kursu VI złożył potajemnie w Łądzie w końcu lipca 1940 r. przewidziane egzaminy i rygorozum. Wyśw. w Łodzi 15 VIII 1940, odprawił mszę prymicyjną * przy udziale profesorów i kolegów-więźniów w klasztornej kościele łądzkim. Do 6 X 1941 pracował w duszpasterstwie jawnym w par. Konin, Kramsk i Morzysław (rodzinna). Potem — aż do wyparcia Niemców z granic diecezji był księgowym w firmie świeckiej w Koninie i pełnił posługi kapłańskie w ukryciu. W czasie okupacji utracił mienie pozostawione w Seminarium i książki. Od 23 II 1945 był administratorem par. Szymanowice, sprawując jednocz. pieczęć duch. nad par. Chocz, w której rezydował. Z polecenia rządu diecezji (z 23 II tr.) przeprowadził wizytację parafii w dek. zagórowskim i kaliskim północnym. Zm. 9 XII 1976 jako m.in. hon. prałat papieski, dziekan sieradzki oraz proboszcz wielkiej par. Wniebowzięcia NMP w Zduńskiej Woli⁹¹.

⁸⁹ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 40 · 1946, s. 178; F. Korszyński: *Jasne promienie*; T. Bojarska. *Ciemnawa mitra*, passim; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV. *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Dankowskiego (bez sygn. i nlb.),— Osoba znana autorowi.

⁹⁰ S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 42—43; S. Biskupski: *Pamięci zmarłych*, s. 106—107, F. Korszyński: *Jasne promienie*; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV.

* Koledzy kursowi zewnętrznie cieszyli się z jego radości, ale w środku duszy boleli z powodu swego pokrzywdzenia. Tym, którzy doznali już wystarczająco cierpień oraz mają poza sobą pełny kurs dydaktyczno-wychowawczy, odmówiono święceń, natomiast tym, którzy prawie przez cały miniony rok przebywali wśród swych rodzin i do Łądu przybyli tylko na egzaminy, pozwolono na przyjęcie kapłaństwa! Jednak o tym napiszę obszerniej w oddzielnej pracy.

⁹¹ *Spis kapłanów 1945*, s. 11; F. Korszyński: *Jasne promienie*; *Rocznik 1972*;

Liśkiewicz Wacław, ur. we wsi Morzyczyn pow. nieszawski, do Seminarium wstąpił w r. 1934, akolita od 1938. Jako eksternista kursu VI złożył potajemnie w klasztorze łądzkim w końcu lipca 1940 r. przepisane egzaminy i rygoroza. Zaopatrzony w litterae testimoniales od wikariusza gen. Kulińskiego przekroczył granicę z Gen. Gubernatorstwem i 16 XII 1940 przyjął święcenia kapłańskie w Częstochowie (na Jasnej Górze). Z okazji tych święceń ocalała w jego aktach w Kurii unikalna dokumentacja targająca jeszcze dzisiaj ludzkie serce. Ponownie przedarł się przez wspom. granicę i przez krótki czas pozostawał u rodziców we wsi Piastów w tymże pow. nieszawskim przemianowanym na ciechockiński (Hermannsbud). Od 13 I 1941 do 21 I 1945 był (jak jego przyjaciel Katarzyński) księgowym w firmie świeckiej w m. Sompolno w pow. kolskim, spełniając potajemnie pewne funkcje duszpasterskie nawet w dalszej okolicy. W okresie okupacji utracił mienie zostawione w Seminarium i książki. W dn. 21 II 1945 otrzymał nominację na wikariusza par. Konin, jednak przy braku kapłanów w dalszym terenie, już 24 II przeszedł na administratora par. Połajewo z poleceniem rezydencji w Piotrkowie Kuj. oraz roztoczenia pieczy duch. nad tą i rodzinną par. Broniszewo. W dn. 13 IV 1945 odciążono go z Broniszewa, a 2 V z Piotrkowa. Zm. 21 III 1974 w m. Ślesin w pow. konińskim, gdzie był adm. parafii, odzn. RM ⁹².

Majda Marian, ur. 9 X 1915 w Turku, do Seminarium wstąpił w r. 1934, akolita od 1938. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs VI i złożył rygoroza) tudzież w Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. W czasie wojny utracił mienie, książki i nadweryzył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Wyśw. w Paryżu 29 VII 1945 (po rekapitulacji teologii, czekając na święcenia 11 lat po maturze). Potem przez długie lata pracował w duszpasterstwie polonijnym we Francji. W czerwcu 1977 r. powrócił do kraju i zamieszkał u siostry w Turku przy ul. Zdrojki Prawe 37 ⁹³.

Pasternak Zygmunt, ur. 13 VIII 1913 we wsi Kraski pow. turecki, do Seminarium wstąpił w r. 1934, akolita od 1938. Po wybuchu wojny znaj-

[R. Wiliński] Ks.R.W.: *Ks. Jan Katarzyński*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 60: 1977, s. 136—137,— AKDW, pers. ks. Katarzyńskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 33, 35,— Postać znana autorowi.

⁹² *Spis kapłanów 1945*, s. 9; F. Korszyński: *Jasne promienie; Rocznik 1972*; [R. Andrzejewski] Ks.R.A.: *Ks. Wacław Liśkiewicz*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 58: 1975, s. 284,— AKDW, pers. ks. Liśkiewicza (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 25, 37, 301, 387,— Postać znana autorowi.

⁹³ F. Korszyński: *Jasne promienie; Rocznik 1972, 1978*;— AKDW, pers. ks. Majdy (bez sygn. i nlb.);— Osoba znana autorowi.

dował się z innymi alumnami w Seminarium, ale wyjechał za wiedzą wicerektora (na rowerze kleryckim do rodziny — na rower przed r. 1939 nie każda rodzina mogła sobie pozwolić) i w ten sposób uniknął aresztowania w dn. 7 XI 1939. Jako eksternista kursu VI złożył potajemnie w Łądzie w końcu lipca 1940 r. przewidziane egzaminy i rygorozum. Zaopatrzony w litterae testimoniales od wikariusza gen. Kulińskiego (na jednej kartce z Liśkiewiczem) przeszedł granicę z Generalgouvernement i 29 X 1940 otrzymał święcenia kapłańskie (na Jasnej Górze) w Częstochowie. Dalszy okres okupacji spędził w Warszawie, pomagając w duszpasterstwie w par. św. Józefa. Z powodu wojny utracił mienie pozostawione w Seminarium i książki. Pierwszą jego placówką w wyzwolonej ojczyźnie była od 20 III 1945 prefektura w szkołach kaliskich i tymcz. rektorat kościoła poreformackiego (Nazaretanek) tamże. Jakkolwiek po wojnie należał do księży patriotów, zbiegł w r. 1952 z Berlina Wsch. na Zachód. Zm. 12 XII 1967 w Lampeter w Anglii, gdzie był duszpasterzem parafii polskiej⁹⁴.

Rudzki Jan, ur. 27 XII 1913 w Zduńskiej Woli, do Seminarium wstąpił w r. 1934, akolita od 1938. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs VI i złożył rygoroza) tudzież w Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Podczas wojny utracił mienie, książki i nadwreżył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W Paryżu nie przystąpił w dn. 1 VII 1945 do święceń subdiakonatu, a w konsekwencji do dalszych, co było zaskoczeniem dla towarzyszy niedoli. Pozostał w Paryżu⁹⁵.

Sarnik Władysław, ur. 9 II 1912 w Wielkiej Wsi pow. sieradzki, do Seminarium wstąpił w r. 1934, akolita od 1938, dziekan na kursie V, posiadający zdolności artystyczne. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs VI i złożył rygoroza) oraz w Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. W czasie wojny utracił mienie, książki i silnie nadwreżył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Wyśw. w Paryżu 29 VII 1945 (po rekapitulacji teologii, czekając na święcenia 11 lat po maturze). Przez pewien czas zostawał na rekonwalescencji we Francji, a następnie 1 V 1946 powrócił do kraju. Jego pierwszą placówką w diecezji był wikariat w parafiach Babiak i Dęby

⁹⁴ *Spis kapłanów 1945*, s. 10; F. Korszyński: *Jasne promienie*; *Rocznik 1962*; J. Gołąb: *Ks. Zygmunt Pasternak*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 57, 1974, s. 282;— AKDW, pers. ks. Pasternała (bez sygn. i nlb.); AKDW: *Nominacje*, nr 180;— Postać znana autorowi.

⁹⁵ F. Korszyński: *Jasne promienie*; Jacewicz, Woś. *Martyrologium pol. duch.* IV,— Osoba znana autorowi.

Szlacheckie. Obecnie jest proboszczem par. Charłupia Mała, kapelanem hon. papieskim itd.⁹⁶.

Szabelski Feliks, ur. 28 XII 1913 we wsi Milin pow. koniński, do Seminarium wstąpił w r. 1934, akolita od 1938. Jako eksternista kursu VI złożył potajemnie w Łądzie w końcu lipca 1940 r. przepisane egzaminy i rygorozum, ale (może przerażony tym, co się działo z nami i resztą duchowieństwa w terenie) do wyższych święceń nie przystąpił. Późniejsze jego losy wojenne nie są mi znane. Utracił mienie zostawione w Seminarium i książki⁹⁷.

Warmuz Antoni, ur. 8 I 1914 we wsi Dietrzkowice pow. wieluński, do Seminarium wstąpił w r. 1934, akolita od 1938. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie był kapelanem biskupa Kozala oraz w lipcu 1940 r. ukończył kurs VI i złożył rygoroza) tudzież w Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. W następstwie wojny utracił mienie, książki i nadszarpnął zdrowia. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Wyśw. w Paryżu 29 VII 1945 (po rekapitulacji teologii, czekając na święcenia 11 lat po maturze). Pozostał na studiach i na kapelanii u francuskich Szarytek w Paryżu. W r. 1949 uzyskał na Instytucie Katolickim lic. z filozofii, a powróciwszy w 1950 do Włocławka, rozpoczął swoją pracę w diecezji od wykładania niektórych przedmiotów tej dziedziny w Seminarium. Od r. 1975 urlop. bezterm. proboszcz, odzn. RM, mieszk. pryw. w Wieluniu, ul. Słowackiego 13⁹⁸.

Wiliński Wincenty Roman, ur. 8 VII 1915 we wsi Witowo pow. nie-szawski, do Seminarium wstąpił w r. 1934, diakon roczny od 1938. Jako eksternista kursu VI złożył potajemnie w Łądzie w końcu lipca 1940 r. wymagane egzaminy i rygorozum. Wyśw. w Łodzi 29 IX 1940, udał się za wysiedlonymi rodzicami na Podlasie (na rodzinnych Kujawach ostatnią większą grupę księży aresztowali Niemcy już 26 VIII 1940) i od 25 X 1940 do 1 II 1944 w Międzyrzeczu Podl. pracował kolejno jako kapelan Zakładu dla Sierot, wikariusz par. Opieki św. Józefa, prefekt i kapelan szpitala. Na pocz. lutego 1944 r. przekradł się przez granicę do własnej diecezji i pomagał w duszpasterstwie katakumbowym! W latach wojny utracił mienie pozostawione w Seminarium i książki. Po wyparciu Niemców — już od 1 II 1945 administrował parafią Rychwał, na którą otrzy-

⁹⁶ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 40: 1946, s. 121, F. Korszyński: *Jasne promienie*; T. Bojarska: *Ciermowa mitra*, passim; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Sarnika (bez sygn. i nlb.);— Osoba znana autorowi.

⁹⁷ F. Korszyński: *Jasne promienie*;— Osoba znana autorowi.

⁹⁸ F. Korszyński: *Jasne promienie*; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV (zła pisownia nazw. Warmus), *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Warmuza (bez sygn. i nlb.);— Osoba znana autorowi.

mał nominację dopiero 27 tm. z jednocz. obowiązkiem pieczy duch. w par. Grochowy i Królików. Tegoż dnia prał. Borowski polecił mu zwizytowanie parafii w dek. tuliszzkowskim. W dn. 13 III tr. nakazano mu rezydowanie w Grochowach (zamiast w Rychwale), 23 III odciążono go z Królikowa, lecz dodano Dzierzbina, 1 IV 1945 zwolniono z Dzierzbina. Aktualnie jest proboszczem par. Miłosierdzia Bożego w Kaliszu i dziekanem dek. kaliskiego II, kapelanem hon. papieskim, kanonikiem Kapituły Kal. itd.⁹⁹.

Woźniak Kazimierz, ur. 3 III 1914 we wsi Patoki pow. łowicki, do Seminarium wstąpił w r. 1934, akolita od 1938. Jako eksternista kursu VI złożył potajemnie w Łądzie w końcu lipca 1940 r. przewidziane egzaminy i rygoroza. Przekroczywszy granicę Gen. Guberni, przyjął święcenia kapł. w Częstochowie 14 XI 1940. Powróciwszy do diecezji, w ciągu kilku następnych miesięcy ukrywał się we Włocławku — najpierw u Braci pw. Sługi Maryi przy ul. Leśnej, a potem u Sióstr Wspólnej Pracy na ul. Orlej, spełniając posługi religijne. Ścigany przez Niemców, uszedł w kwietniu 1941 r. do Kalisza, gdzie przy dawnym pensjonacie tychże zakonnic przy ul. Grodzkiej otrzymał stanowisko portiera, kapelanując im w tajemnicy. Pomimo tych ostrożności, w maju tr. wywieziono go Berlina do pracy w fabryce amunicji. Na pocz. r. 1942 otrzymał pozwolenie na odwiedzenie chorego ojca; nie wrócił na roboty, ale znowu ukrywał się w okolicy Łowicza, pomagając (od 14 II 1942 do II 1945) w duszpasterstwie par. Chruślin. W okresie okupacji utracił mienie zostawione w Seminarium i książki. Przybywszy za frontem na obszar diecezji, otrzymał 27 II 1945 nominację na administratora par. Staw z obowiązkiem pieczy duch. w par. Kalinowa i Góra. W dn. 5 IV tr. zwolniono go z pracy w Górze. Obecnie jest administratorem par. Osiecinicy i czł. Rady Administr. Kurii, odzn. RM¹⁰⁰.

KURS V

(Rocznik 1939, s. 24—25)

Librowski Stanisław, ur. 26 IV 1914 we wsi Krzemieniewice pow. radomszczański, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939, dziekan na kursie IV a potem V. W dn. 4 i następnych września 1939 r. wycofywał się z rodzinnej miejscowości przed armią niemiecką na wschód. W 2 poł. października (po raz pierwszy) i na pocz. listopada tr. (po raz

⁹⁹ *Spis kapłanów 1945*, s. 5, F. Korszyński: *Jasne promienie; Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Wilińskiego (bez sygn. i nlb.), AKDW: Nominacje, nr 70—71, 139, 195, 291,— Osoba znana autorowi.

¹⁰⁰ *Spis kapłanów 1945*, s. 11, F. Korszyński: *Jasne promienie; Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Woźniaka (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 65, 260;— Osoba znana autorowi.

drugi) przyjeżdżał do Włocławka (z Generalgouvernement do Warthe-gau — co za nieznamość wroga!) w celu kontynuacji studiów. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu* we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie** (gdzie był kapelanem rektora Korszyńskiego, założył i prowadził czasopismo podziemne pt. *Exul Łądzki*, ukończył z wyróżnieniem w lipcu 1940 r. kurs V, zostając jednocz. dziekanem nowego kursu VI i ogólnoseminaryjskim) tudzież w Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau (w którym przerobił kurs VI), skąd wyzwol. 29 IV 1945. W czasie wojny utracił mienie, książki (ok. 200 t.) i mocno nadwreżył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Złożywszy powtórkowe egzaminy z teologii, po 10 latach klerykatu wysw. w Paryżu 29 VII 1945. Wkrótce zrezygnował z proponowanych mu studiów specjalistycznych z biblistyki lub teol. dogmatycznej w Rzymie, a oddał się pracy duszpasterskiej — najpierw jako zastępca kapelana u zakonnic francuskich w Paryżu, a potem drugi duszpasterz w par. polonijnej Les Gautherets. Do Polski wrócił 29 maja 1946 r. i osiadł jako familiaris w Seminarium, wykonując różne prace duszpasterskie (od pocz. lipca administrator tymcz. par. Zgłowiączka) oraz naukowo-usługowe (zatrudnienie w Archiwum Diec. i Kurii, w Bibliotece Sem. — por. wyżej). Od 1 X 1946 rozpoczął studia na Uniw. Warsz. Aktualnie dr teol. (w zakr. historii), docent historii i nauk pom. hist. UW, profesor zw. metodologii i nauk podst. hist. Kośc. KUL, redaktor ABMK, ciągle jeszcze dyrektor Archiwum Diec., laureat nauk. nagrody im. Pietrzaka, odzn. Krzyż. Kaw. Ord. Odrodz. Polski, kapelan hon. papieski; chron. pierwszy (1969 r.) profesor uniwersytetu spośród wojennych kleryków włocł.¹⁰¹.

Chwilczyński Marian, ur. 6 IX 1916 w Kaliszu, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku i w obozie przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs V). W dn. 26 VIII 1940 nie wsiadł do samochodu*, którym

* Z więzienia we Włocławku mieli niektórzy z nas okazję zbiec. Jakże to były okazje i dlaczego tego nie uczynili — opiszę na innym miejscu.

** Tym bardziej można było uciekać z klasztoru w Łądzie. Rządy nad więziami sprawował tu z ramienia władz niemieckich miejscowy dyrektor ks. F. Miśka. Gestapowcy z Inowrocławia, rzadziej z Poznania wpadali niespodzianie na kontrolę raz w tygodniu, albo nawet rzadziej. Jakże były tu okazje do ucieczki i czemu z nich nie skorzystano — przedstawię w innej książce.

¹⁰¹ *Rocznik 1949*; F. Korszyński: *Jasne promienie*; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Librowskiego (bez sygn. i nłb.); Akta pers. w KUL w Lubl. i na ATK w Warsz.; Arch. odbiorcy i korespondencja;— Por. przyp. 16, 18, 47, 68.

* O odważnym, ryzykownym i błyskawicznym ukryciu się kol. Chwilczyńskiego i Śniechowskiego (którym nie dotrzymałem partnerstwa) przed transportem z Łądu do Sachsenhausen (poprzez Szczeglin) opowiem w innej pracy. F. Korszyński (*Jasne promienie*, s. 22) i T. Bojarska (*Ciernowa mitra*, s. 134—136) nie mają ani do-

z innymi miał być zawieszony do obozu przejśc. w Szczeglinie. Przedostał się do Generalgouvernement, kurs VI skończył w Seminarium Pallotyńów w Ołtarzewie, wyśw. w Warszawie 20 IX 1941. W l. 1941—1944 był kapłanem w szpitalach warszawskich (głównie Wolskiego i jego popowstaniowej kontynuacji w Podkowie Leśnej) oraz prefektem w tajnym szkolnictwie średnim i zawodowym. Związany z AK, od r. 1943 więcej się ukrywał, aniżeli normalnie pracował, a od jego odwaznej i żadnej przygód osobowości niebezpieczeństwa nie odstępowały, poczynając od ucieczki przed frontem wojennym we wrześniu 1939 aż za Bug do samego r. 1956. W czasie okupacji utracił mienie zostawione w Seminarium i w Łądzie oraz książki. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Kapłan rzutki i pożądanym przez przełożonych, do urzędowego zakończenia wojny zdążył być: na pocz. marca 1945 r. wikariuszem par. kolegiackiej w Kaliszu, od 21 III administratorem par. Osiek n. Wisłą, od 24 tm. adm. par. Rózinowo i wik. w katedrze, od 18 IV 1945 wik. par. św. Jana we Włocławku (której proboszczem był rządca diecezji). Obecnie administrator eksponowanej par. Wniebowzięcia NMP w Kaliszu, kanonik tamt. kapituły, dziekan dek. kaliskiego I itd.¹⁰².

Dawidziak Stanisław. ur. 30 X 1913 we wsi Roztoka pow. koniński. do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939, utalentowany skrzypek. Jako eksternista kursu V złożył potajemnie w Łądzie w końcu lipca 1940 r. wymagane egzaminy. Przekroczywszy granicę z Gen. Gubernatorstwem, kurs VI ukończył w Seminarium Pallotyńów w Ołtarzewie, wyśw. w Warszawie 20 IX 1941. Areszt. w r. 1943 w Kutnie (Wartheland), przebywał w obozie przejśc. w Inowrocławiu i w obozie konc. Mauthausen (tam uratowany chyba cudownie spod szubienicy), wyzwol. 5 V 1945. Podczas okupacji utracił mienie pozostawione w Seminarium i książki. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Z Austrii od razu wyjechał do Stanów Zjedn. AP., gdzie pracuje w duszpasterstwie polon. w Buffalo. Ekskard. w r. 1957 do tamt. diecezji¹⁰³.

kładnego opisu tego faktu, ani nie podają prawdziwej reakcji rektora Korszyńskiego na niego.

¹⁰² *Spis kapłanów 1945*, s. 2, 4; F Korszyński: *Jasne promienie*, s. 22 (nazwisko zatajone), *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 42: 1959, s. 159; J. Sopicki: *Wyzsze Seminarium Duchowne Polskiej Prowincji Księży Pallotyńów w latach okupacji 1939—1945*, w: *Materiały i studia*, z. 2, Warszawa 1978, s. 218; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV (mieściście wyrażenie „uciekł”); *Rocznik 1978*; R. Sucholski: *Kapelani wojskowi powstania warsz.*, s. 4 (nazwisko zmekszt. Chwilczewski),— ADW: AKDW, pers. 106 (ks. Janowskiego), k. 91; AKDW, pers. ks. Chwilczyńskiego (bez sygn. i nłb.); AKDW: *Nominacje*, nr 179, 206, 341;— Osoba znana autorowi.

¹⁰³ F. Korszyński: *Jasne promienie*; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 159; J. Sopicki: *Seminarium Duch. Pallotyńów*, s. 219; Jacewicz, Woś:

Dąbrowski Kazimierz z Bydgoszczy, ur. 13 XI 1915, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. Okupacyjne jego dzieje nie są mi znane. Utracił mienie zostawione w Seminarium i książki. Po wojnie w sposób niezdecydowany wyrażał chęć kontynuacji studiów, ale zrezygnowano z niego, tym bardziej że już przed r. 1939 był słabego zdrowia¹⁰⁴.

Dąbrowski Stanisław Polikarp, ur. 9 I 1913 we wsi Głinojeck pow. ciechanowski, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. W 1 poł. września 1939 r. uchodził daleko na wschód przed wojskami niemieckimi. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs V) i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau (w którym przerobił kurs VI), skąd wyzwol. 29 IV 1945. W następstwie wojny utracił mienie, książki i nadwerzęzył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Złożywszy w Paryżu powtórkowe egzaminy z teologii, po 10 latach klerykatu wyśw. 29 VII 1945 na kapłana. Wkrótce wyjechał do Stanów Zjedn. AP., gdzie pracuje w duszpasterstwie. W r. 1956 ekskard. do Archidiec. Milwaukee¹⁰⁵.

Dulny Tadeusz, ur. 8 VIII 1914 we wsi Kszczonowice pow. staszowski, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs V) i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, gdzie zm. 7 VIII 1942. Podczas wojny utracił mienie, książki, a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. W dniach nieszczęść i w miejscach gehenny świadczył miłosierne uczynki oraz jaśniał życiem świętym na co dzień. Cześć jego pamięci!¹⁰⁶.

Jakubczak Józef, ur. 18 XII 1913 we wsi Głowczyn pow. kaliski, do Seminarium wstąpił w r. 1935, od 1938 asystent Instytutu Wyż. Kultury Rel., od 1939 akolita. Wybuch wojny zastał go w Wilnie, skąd zwracał się w grudniu 1939 r. do władz seminaryjskich i diecezjalnych (przebywających już w więzieniu we Włocławku) o litterae testimoniales do przyjęcia wyższych święceń. Decyzja sesji w tej sprawie była negatywna i pewnie nie otrzymał odpowiedzi. W czasie okupacji utracił mie-

---

Martyrologium pol. duch. IV (według zamierzenia autorów, którzy opisują osoby od daty aresztowania, a nie od wybuchu wojny, D. powinien figurować wśród kapłanów, nie zaś kleryków włocławskich),— AKDW, pers. ks. Dawidziaka (bez sygn. i nlb.);— Osoba znana autorowi.

¹⁰⁴ Osoba znana autorowi.

¹⁰⁵ F. Korszyński: *Jasne promienie*; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV,— AKDW, pers. ks. Dąbrowskiego (bez sygn. i nlb.).— Osoba znana autorowi.

¹⁰⁶ S. Biskupski: *Księża polscy*, s. 56—57; Tenże: *Pamięci zmarłych*, s. 105, 106, S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 29—30; F. Korszyński: *Jasne promienie*; T. Bojarska: *Cierniowa mitra*, passim, zwłaszcza s. 282—283; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV.

nie pozostawione w Seminarium i książki. Warunki wojenne doprowadziły go do zmiany stanu ¹⁰⁷.

Karamucki Edmund, zamiesz. w Bydgoszczy, ur. 18 IX 1914, do Seminarium wstąpił w r. 1935, ceremoniarz młodszy w 1938 (po kilku miesiącach zwolniony z powodu obniżenia postępów w nauce), akolita od 1939, posiadający zdolności w dzied. fotografii. Areszt. w Bydgoszczy w końcu r. 1939 za udział w ruchu podziemnym, przebywał w miejsc. więzieniu, a od pocz. 1940 w obozie konc. Sachsenhausen, gdzie zmarł w lipcu tr. Z powodu wojny utracił mienie zostawione w Seminarium, książki (ok. 200 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹⁰⁸.

Kurzawa Bolesław, ur. 14 IX 1912 we wsi Pieczyska pow. kaliski, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs V) i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau (w którym przerobił kurs VI), skąd wyzwol. 29 IV 1945. W następstwie wojny utracił starszego brata — ks. Józefa zamord. 24 V 1940 w Osiecinach, mienie, książki i nadszarpnął zdrowia. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Po rekapitulacji teologii w Paryżu i 10 latach klerykatu wyśw. 29 VII 1945. W r. 1951 uzyskał doktorat teol. (dogmatyczna) na Kat. Uniw. we Fryburgu Szwajc. Wkrótce (z Paryża) wysłał książki do Włocławka, ale sam nie otrzymał wizy na wjazd do kraju. Aktualnie także mgr filoz. oraz prałat hon. papieski i duszpasterz pol. w Belgii (16, rue des Écoles, 7051 Bousoit) ¹⁰⁹.

Morzycki Jan, ur. 12 II 1915 we wsi Wystrzelice pow. kolski, do Seminarium wstąpił w r. 1935, ceremoniarzem młodszym został na miejsce Karamuckiego, a starszym był po Katarzyńskim, akolita od 1939. Areszt. w r. 1940 (w domu rodzinnym) za udział w tajnej organizacji na Kujawach, przebywał krótko w więzieniu. Zwolniony, przeszedł przez granicę do Warszawy, gdzie zamieszkał u XX. Marianów na Bielanych, a kursy V—VI ukończył w Seminarium Jezuitów. Wyśw. w Warszawie w lutym 1943 r. Potem był wychowawcą w gimnazjum prowadzonym przez Marianów, kapelanem AK na Okęciu i studiował historię na Tajn. Uniw. Ziemi Zachodnich. Zginął w powstaniu warsz. w sierpniu 1944 r., pochow. na Okęciu. W czasie okupacji utracił mienie pozostawione w Seminarium,

¹⁰⁷ Osoba znana autorowi.

¹⁰⁸ S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 59—60; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV.

¹⁰⁹ F. Korszyński: *Jasne promienie*; „Kron. Diec. Włocł.”, t. 59: 1976, s. 284; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Kurzawy (bez sygn. i nlb.);— Osoba znana autorowi.

książki, a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci ¹¹⁰.

Olczyk Franciszek, ur. 9 IV 1914 we wsi Uszczyn pow. piotrkowski, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939, posiadający zdolności muzyczne (organy). Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs V) i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau (w którym przerobił kurs VI), skąd wyzwol. 29 IV 1945. Podczas wojny utracił mienie, książki i nadwerezzył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Po dokładnych egzaminach z teologii oraz 10 latach klerykatu wyśw. w Paryżu 29 VII 1945. Przez pewien czas pomagał w duszpasterstwie polon. w Montceaux-les-Mines, następ. uczęszczał na zajęcia muzyki i śpiewu w Instytucie Kat. w Paryżu, jednak 1 V 1946 powrócił do kraju. Pierwszym jego stanowiskiem w diecezji była kapelania u Sióstr Urszulanek we Włocławku połączona z obowiązkiem organisty w katedrze. Obecnie proboszcz par. Piotrków Kuj. i dziekan radziejowski, kanonik hon. kaliski, przew. Komisji Muzyki Sakr.¹¹¹.

Perzyna Bolesław Lucjan, ur. 25 IX 1913 we wsi Dietrzkowice pow. wieluński, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. Przep. latem 1941 r. przekroczył granicę z Generalgouvernement i studiów teol. dokończył w Kielcach, gdzie wyśw. 16 V 1943. Potem do 1 II 1945 pracował w charakt. wikariusza w par. Balice i Sokolniki w Diec. Kieleckiej. W okresie okupacji utracił mienie zostawione w Seminarium i książki. Pierwszą jego placówką w wyswobodzonej diecezji był od 24 IV 1945 wikariat w par. Wniebowzięcia NMP w Kaliszu. Obecnie dr prawa kan., proboszcz i dziekan w Lubrańcu, sędzia synod., kanonik hon. kaliski ¹¹².

Popłonikowski Zygmunt z par. Wojków pow. sieradzki, ur. 3 IV 1915, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939, posiadający uzdolnienia w kier. filozofii. Jego losy wojenne nie są mi znane. W czasie okupacji utracił mienie pozostawione w Seminarium i książki. Z powodu wojny nie został kapłanem ¹¹³.

Romański Witold Roman, ur. 9 VIII 1917 w Lipnie, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. Pewnie w r. 1942 przeszedł przez gra-

¹¹⁰ S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 104—105; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 160; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV (zgodnie z założeniem autorów umieszczony wśród kapłanów włocł.).

¹¹¹ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 40: 1946, s. 120; F. Korszyński: *Jasne promienie*; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Olczyka (bez sygn. i nlb.);— Osoba znana autorowi.

¹¹² *Spis kapłanów 1945*, s. 6; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Perzyny (bez sygn. i nlb.); AKDW: *Nominacje*, nr 367;— Osoba znana autorowi.

¹¹³ Osoba znana autorowi.

nicę z Gen. Gubernią i kursy V—VI skończył w Seminarium Sandomierskim, gdzie wyśw. 7 V 1944. Podczas okupacji utracił mienie zostawione w Seminarium i książki. Po powrocie do diecezji był od 5 III 1945 wikariuszem par. Koło i tymcz. administratorem par. Białków, od 29 III tr. wik. par. Kramsk. Aktualnie (od r. 1948) administrator par. Osiek n. Wisłą, odzn. RM¹¹⁴.

Sieradzan Józef, ur. 4 II 1912 we wsi Miłkowice pow. turecki, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939, posiadał zamiłowanie do historii. Na obszarze Generalgouvernement znalazł się przyp. już pod koniec r. 1939, skoro święcenia kapł. (pewnie po ukończeniu V i VI kursu u Pallotynów w Ołtarzewie) przyjął w Warszawie 20 IX 1941 (razem z Chwilczyńskim i Śniechowskim, którzy promocję na kurs VI otrzymali w Łądzie w lipcu 1940 r.). W l. 1942—1944 pracował w Warszawie jako katecheta, był kapelanem AK i studiował historię na Tajn. Uniw. Warsz. Po powstaniu warsz. przebywał w Kielcach, gdzie był wikariuszem w katedrze, kapelanem przytułków dla wysiedlonych warszawian i uczył na wykłady tejże uczelni przeniesionej do K. W czasie okupacji utracił mienie pozostawione we Włocławku i książki. Wróciwszy za zwycięską armią w granice diecezji, pracował w charakt. wikariusza par. św. Mikołaja w Kaliszu, z czym łączyły się również inne obowiązki. Obecnie jest administratorem par. NMP Wspomożenia Wiernych (św. Gotarda) w Kaliszu, wicedziekanem tamt. II dekanatu, kapelanem hon. papieskim itd.¹¹⁵.

Smarzyński Stefan, ur. 30 III 1914 we wsi Chrzastów pow. włoszczowski, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. Po wybuchu wojny przez 2 lata przebywał tamże u rodziców. W l. 1941—1943 kończył studia teol. (kursy V—VI) w Sandomierzu, gdzie wyśw. 19 VI 1943. I znowu prawie 2 lata był w domu rodzinnym chyba na miejscu — Chrzastów, Koniecpol — udzielając się pod względem duszpasterskim. Podczas okupacji utracił mienie zostawione w Seminarium i książki. Pierwszą jego placówką w podnoszącej się z ruin diecezji był wikariat w par. Sieradz połączony z kapelanią w tamt. szpitalu i więzieniu. Aktualnie administrator par. Rzgów¹¹⁶.

¹¹⁴ *Spis kapłanów 1945*, s. 10; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 159; *Rocznik 1978*; „Kron. Diec. Włocł.”, t. 61: 1978, s. 179;— AKDW, pers. ks. Romańskiego (bez sygn. i nlb.), AKDW: Nominacje, nr 100, 225;— Osoba znana autorowi.

¹¹⁵ *Spis kapłanów 1945*, s. 6; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 159; J. Sopiński (*Seminarium Duch. Pallotynów*) nie posiada go na s. 224; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Sieradzana (bez sygn. i nlb.);— Osoba znana autorowi.

¹¹⁶ *Spis kapłanów 1945*, s. 9; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 159; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Smarzyńskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 53;— Osoba znana autorowi.

Śniechowski Adam, ur. 25 VII 1912 we wsi Wilczogóra pow. sierpecki, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939, starszy asystent lekarza. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku i w obozie przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs V). W dn. 26 VIII 1940 zataił się odważnie (z Chwilczyńskim) w budce przy bramie klasztornej i nie wsiadł z innymi do samochodów, którymi tamci zostali przewiezieni do obozu przejśc. w Szczeglinie. Wkrótce przedostał się do Gen. Gubernatorstwa i u Pallotynów w Ołtarzewie skończył kurs VI, wyśw. w Warszawie 20 IX 1941. Tam pracował w charakt. prefekta i wychowawcy w średnich szkołach męskich, a do wybuchu powstania (1 VIII 1944) zaliczył 2 lata studiów pedagogicznych na Tajn. Uniw. Ziemi Zach. Później był kapelanem powstania warsz., a pod jego koniec nawet zastępcą p.o. naczelnego kapelana. W czasie okupacji utracił mienie pozostawione w Seminarium i książki. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Po wyzwoleniu Włocławka był od 2 III 1945 wikariuszem katedry i tymcz. administratorem par. Wistka; wkrótce został prefektem w Gimnazjum Mechanicznym, przenies. 4 IV tr. do Państw. Gim. Ziemi Kuj. Mieszkał w zdewastowanym w latach wojny Seminarium, strzegąc go przed dalszym rozkradaniem. Zm. 27 V 1971 jako mgr socjol. oraz proboszcz par. św. Mikołaja w Kaliszu i kanonik tamt. kapituły. Cześć jego pamięci! ¹¹⁷.

Świniarski Józef, ur. 28 IX 1915 we wsi Charłupia Mała pow. sieradzki, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs V) i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau (w którym przerobił kurs VI), skąd wyzwol. 29 IV 1945. W czasie wojny utracił mienie, książki i bardzo nadwreżył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Po rekapitulacji teologii oraz 10 latach klerykatu wyśw. w Paryżu 29 VII 1945. Przez jakiś czas prowadził luźną pracę duszpasterską wśród harcerzy polskich we Francji, potem zapisał się na studia pedagogiczne na Instytucie Kat. w Paryżu, lecz w dn. 1 V 1946 powrócił do kraju. Pierwszą jego placówką w diecezji była prefektura w gimnazjum i kapelania szpit. w Koninie. Obecnie jest pra-

¹¹⁷ *Spis kapłanów 1945*, s. 4; F. Korszyński: *Jasne promienie*, s. 22 (bez nazwiska); *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 159; *Rocznik 1962; Seminarium Duch. w czasie wojny*, s. 350; W. Szafranski: *Ks. Adam Śniechowski*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 54: 1971, s. 193—194; J. Sopiński: *Seminarium Duch. Pallotynów*, s. 224; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV (wyrażenie nieprec. „uciekł”); R. Sucholski: *Kapelani wojskowi powstania warsz.*, s. 4 (nazwisko zmniejsz. Świechowski — dwukrotnie);— AKDW, pers. ks. Śniechowskiego (bez sygn. i nłb.); AKDW: *Księga korespondencji*, nr 15; AKDW: *Nominacje*, nr 92, 230;— Postać znana autorowi,— Por. przyp. 102.

łatem hon. papieskim, proboszczem par. Ciechocinek, dziekanem nie-szawskim itd.¹¹⁸

Tamulski Czesław, ur. 20 II 1917 w Buffalo — USA, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. Lata wojenne jego nie są mi znane. W czasie okupacji utracił mienie i książki, które pozostawił w Seminarium. W następstwie wojny księdzem nie został¹¹⁹.

Wieczorek Henryk Kazimierz, ur. 22 IV 1915 w Berlinie (Charlottenburg), do Seminarium wstąpił w r. 1934, akolita od 1938 (powtarzał kurs IV). W nie określonym bliżej czasie przekroczył granicę z Generalgouvernement i dalsze nauki (kursów V—VI) przerabiał prywatnie z Chrystusowcami (z Poznania) w Krakowie, gdzie też złożył egzaminy w tamt. Kurii Metrop. Wyśw. 23 V 1943 w Krakowie. Od 21 VI 1943 do V 1945 pracował jako wikariusz par. Ujkowice w Diec. Przemyskiej. W okresie okupacji utracił mienie, które zostało w Seminarium, i książki. Pracę we własnej diecezji rozpoczął dopiero 19 V 1945 jako wik. pomoc. par. Uniejów i administrator tymcz. par. Śpicimierz. Aktualnie kapelan Urszulanek SJK w Monicach-Sieradzu¹²⁰.

Zielonkiewicz Lucjan, ur. 23 X 1916 w Lipnie, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. Od wybuchu wojny do lipca 1941 r. ukrywał się u rodziców w Lipnie. Potem przedostał się do Warszawy, a stamtąd do Sandomierza, gdzie dokończył studiów (kursy V—VI) i otrzymał święcenia kapł. 19 VI 1943. Od 1 VII 1943 do 18 III 1945 był wikariuszem pomoc. a następnie kapelanem sióstr przy Zakł. św. Józefa w Markach pod Warszawą i jednocz. w okresie IX 1943—VII 1944 zaliczył rok studiów na Tajn. Wydz. Teol. Kat. Uniw. Warsz. W czasie okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. Pracę w diecezji rozpoczął od wikariatu i prefektury w gimnazjum w Ciechocinku. Obecnie administrator par. Kazimierz Biskupi i dziekan goliński, odzn. RM¹²¹.

Zientarski Władysław Marian, ur. 6 II 1913 we wsi Chociszew pow. łączycki, do Seminarium wstąpił w r. 1935, akolita od 1939. W 1 poł. września 1939 r. wycofywał się przed frontem niemieckim ku wschodowi.

¹¹⁸ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 40: 1946, s. 121, F. Korszyński: *Jasne promienie*; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV; *Rocznik 1978*; „Kron. Diec. Włocł.”, t. 61: 1978, s. 180;— AKDW, pers. ks. Świniarskiego (bez sygn. i nlb.);— Osoba znana autorowi.

¹¹⁹ Osoba znana autorowi.

¹²⁰ *Spis kapłanów 1945*, s. 3; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Wieczorka (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 436;— Osoba znana autorowi.

¹²¹ *Spis kapłanów 1945*, s. 11; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 159; *Rocznik 1978*; „Kron. Diec. Włocł.”, t. 61: 1978, s. 179;— AKDW, pers. ks. Zielonkiewicza (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 239;— Osoba znana autorowi.

Areszt. w październiku w Warszawie, przebywał jakiś czas w więzieniu na Pawiaku, skąd zwol. Dalsze jego dzieje wojenne nie są mi znane. Podczas okupacji utracił mienie zostawione w Seminarium i książki. W wyniku wojny nie został kapłanem, a później wyjechał z kraju ¹²².

KURS IV
(*Rocznik 1939*, s. 25—26)

Kostarczyk Zygmunt z okolic Myszkowa, ur. 2 IV 1915, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939, ceremoniarz młodszy (po Morzyckim), dziekan na kursach III i IV. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozie przejśc. w Łądzie (gdzie przerobił kurs IV, ale egzaminów pewnie nie złożył), skąd zwol. w końcu czerwca 1940 r. do rodziny w Gen. Guberni*. Późniejsze jego lata okupacyjne nie są mi znane. Utracił mienie, które pozostało w Seminarium, i książki. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W następstwie wojny księdzem nie został ¹²³.

Bagdziński Mieczysław Zdzisław, ur. 10 lub 13 IV 1913 we wsi Walewskie pow. lipnowski, do Seminarium wstąpił w r. 1935 (z powodu komplikacji rodzinnych miał rok przerwy w studiach), lektor od 1939. Areszt. 23 X 1939 (razem z prefektami szkół), przebywał w obozach przejśc. Rudau i Grossmischen k. Królewca, gdzie zginął na przeł. 1939/40 r. W czasie wojny utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium, a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹²⁴.

Bednarski Juliusz, ur. 7 IV 1916 we wsi Podwinek pow. radomszczański, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. W 1 poł. września 1939 r. wycofywał się (z innymi) z Włocławka na wschód przed frontem wojennym; zaradny — wrócił szczęśliwie z pewnymi łupami. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył z wynikiem bardzo dobrym kurs IV) i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau (gdzie przerobił kurs V), skąd wyzwol. 29 IV 1945. Z powodu wojny utracił mienie

¹²² Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV;— Osoba znana autorowi.

* Wyjazd trzech kleryków (Kostarczyka, Chebowskiego i Pawłaka) z Łądu do Gen. Gubernatorstwa został krytycznie przyjęty przez władzę seminaryjską. Potraktowano ich niemal jako rezygnujących z kapłaństwa. Co prawda dwaj pierwsi w następstwie wypadków wojennych nie zostali kapłanami. Ogół pozostawiony w pojedynkę wyjechałby do GG, atoli moralny nacisk władzy, przesadna edukacja kleru włocławskiego w kierunku męczeństwa, nieliczenie się z przewlekłą wojną oraz rygorystyczna postawa bpa Kozala, że kapłan nawet w tamtych warunkach nie powinien opuszczać diecezji, albowiem może być wkrótce potrzebny do pracy — wszystko to i inne zaprowadziło ogół ów wzięty razem do dalszych gorszych kaźni. Także o tym napiszę obszerniej w innej rozprawie.

¹²³ Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV;— Osoba znana autorowi.

¹²⁴ S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 6—7; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV (błąd. pisownia nazw. Bagadziński).

i książki zostawione w Seminarium oraz nadweryżył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Z profesorami i kolegami wyjechał do Francji i kurs VI skończył w Seminarium Diec. w Meaux, wyśw. tamże na kapłana 29 VI 1946. Na Instytucie Kat. w Paryżu uzyskał doktorat z filoz. Zam. 18 VIII 1971 we Francji. Cześć jego pamięci! ¹²⁵.

Binek Walerian, ur. 17 XI 1913 we wsi Goliszew pow. kaliski, do Seminarium wstąpił w r. 1936, tonsura w 1938. W roku akad. 1938/39 student (tej diecezji) na Uniw. Gregoriańskim w Rzymie — przygotowywany na ojca duch. Seminarium. Wakacje letnie 1939 r. spędzał u rodziców. Po wybuchu wojny (jako niedawny żołnierz) zgłosił się do 29 pułku piech. w Kaliszu, a następnie wycofywał się z nim w kierunku Warszawy i bronił stolicy. W październiku 1939 r. powrócił do Goliszewa i wszedł do konspiracji. Areszt. w maju 1940 r., przebywał w więzieniu w Kaliszu, potem w Sieradzu, gdzie zmarł we wrześniu tr. Oddał mężnie życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹²⁶.

Bruzda Marian, ur. 5 IX 1912 w Poznaniu, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. W następstwie wycofywania się w 1 poł. września 1939 r. przed frontem i dłuższego przebywania w okolicy Warszawy, nie wrócił do Włocławka i w ten sposób uniknął aresztowania w dn. 7 XI 1939. Studia (kursy IV—VI) kontynuował w l. 1940—1942 w Seminarium Pallotynów w Ołtarzewie i Archidiec. Warszawskim, ale wyśw. (w Warszawie) dopiero 3 VI 1944. W ciągu paru kolejnych miesięcy pracował w duszpasterstwie w Archidiec. Warsz. W okresie okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. Powróciwszy do diecezji — do urzędowego zakończenia wojny działał na kilku placówkach: od 17 II 1945 administrator par. Zgłowiączka i sprawujący pieczę duch. nad par. Świerczyn; 17 III zwolniony ze Zgłowiączki; 14 IV mianowany wikariuszem w Świerczynie. Prawie równocześnie (21 III 1945) został delegatem Kurii Diec. do spraw majątku seminaryjskiego Radonie. Zginął 9 I 1975 w wypadku samochodowym w pobliżu Opatówka, gdzie był proboszczem, pochow. w Kruszynie (w którym przedtem duszpaterzował i wystawił kościół) ¹²⁷.

¹²⁵ F. Korszyński: *Jasne promienie; Rocznik 1962*; „Kron. Diec. Włocł.”, t. 54: 1971 s. 235; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV, — AKDW, pers. ks. Bednarskiego (bez sygn. i nłb.); — Postać znana autorowi.

¹²⁶ S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 9—10; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV.

¹²⁷ *Spis kapłanów 1945*, s. 9; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1972*; Ks. Marian Bruzda, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 58: 1975, s. 285; J. Sopiński: *Seminarium Duch. Pallotynów*, s. 218; J. Wysocki: *Seminarium Duchowne Św. Jana Chrzc. w Warszawie*, w: *Materiały i studia*, z. 3, Warszawa 1978, s. 19, 20; — AKDW, pers. ks. Bruzdy (bez sygn. i nłb.); AKDW: *Księga korespondencji*, nr 44; AKDW: *Nominacje*, nr 8, 166, 310; — Postać znana autorowi.

Brzozowski Hieronim, ur. 29 VI lub VIII wzgl. 16 X 1915 we wsi Malanówek pow. lipnowski, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939, młodszy asystent lekarza. Po wybuchu wojny przeszło rok ukrywał się u rodziny, potem przekroczył granicę Generalgouvernement, gdzie najpierw w Seminarium Pallotynów w Ołtarzewie a później w Diec. Sandomierskim kończył (kursy IV—VI) nauki teol., wyśw. 7 V 1944 w Sandomierzu. Następnie pracował jako wikariusz par. Marymont-Bielany w Warszawie. Zastrzelony przez wroga podczas powstania w dn. 15 IX 1944 przy ul. Opalińskiego W czasie okupacji utracił mienie, które zostało w Seminarium, i książki, a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹²⁸.

Chebowski Władysław, ur. 18 VI 1914 we wsi Wola Wiewiecka pow. radomszczański, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozie przejśc. w Łądzie (gdzie przerobił kurs IV, lecz egzaminów pewnie nie złożył), skąd zwol. w końcu czerwca 1940 r. do rodziny w Gen. Gubernatorstwie. Dalsze jego lata okupacyjne nie są mi znane. Utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W wyniku tego wszystkiego nie został kapłanem ¹²⁹.

Grzelczyk Tomasz z pow. sieradzkiego, ur. 28 X 1916, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939, kierownik sklepiku kleryckiego (działającego w ramach Bratniej Pomocy Alumnów). Jego losów okupacyjnych nie znam. Utracił wtenczas mienie i książki (ok. 150 t.) zostawione w Seminarium. Po wojnie wyrażał chęć kontynuacji studiów we Włocławku, ale jej nie zrealizował i nie został księdzem ¹³⁰.

Jabłoński Wincenty, ur. 5 IV 1915 we Kozia Góra pow. kutnowski, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Wprawdzie podczas wakacji 1939 r. wycofał swe dokumenty z Seminarium, przyp. w celu prowadzenia dalszych studiów w jakiejś uczelni świeckiej, atoli jako kleryk został areszt. 23 X 1939 (razem z księżmi prefektami i nauczycielstwem) i dlatego tu figuruje. Przebywał w obozach przejśc. Rudau i Grossmi-

¹²⁸ S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 12; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 159; J. Sopicki: *Seminarium Duch. Pallotynów*, s. 218; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV (według założenia autorów położony między kapłanami),— ADW: AKDW, pers. 32 (ks. Brzozowskiego).

¹²⁹ Często subiektywnie nastawiony ks. S. Biskupski we wszystkich swoich martyrologicznych pracach daje mu z przekąsem nazwisko Hebes, zamiast Chebes, bo to zmieniono urzędowo pod wpływem władz seminaryjskich na Chebowski. Ks. Jacewicz swobodnie sublimuje je na Hebas (Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV);— Osoba znana autorowi.

¹³⁰ Osoba znana autorowi.

schen pod Królewcem, gdzie zmarł na przeł. 1939/40 r. Oddał swe życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci!¹³¹.

Janczur Jerzy, ur. 2 XI 1911 w os. Strzemieszyce pow. będziński, do Seminarium wstąpił w r. 1935, diakon od 1938 (ponieważ powtarzał kurs IV). Choć wybuch wojny zastał go we Włocławku, jednak uniknął aresztowania udając się przedtem do ciężko rannego brata Józefa, leżącego w szpitalu wojsk. w Laskach pod Warszawą. Studia teol. (kursy IV—VI) ukończył w Kielcach, gdzie wyśw. 12 IX 1942. Następnie do kwietnia 1945 r. pracował w charakt. wikariusza par. Słomniki w Diec. Kieleckiej. W czasie okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. Po wojnie najpierw odwiózł z Generalgouvernement do Bydgoszczy wysiedloną matkę, dopiero stanął do trudu we własnej diecezji — jako administrator par. Wiśtka od 14 V 1945. Zm. 1 XI 1969 w Ciechocinku (w Domu XX. Emerytów) jako więzień długo trwającego kalectwa (nabytego częściowo w latach wojny)¹³².

Kaik Kazimierz, ur. 13 II 1913 w m. Styrum (Niemcy), do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Po wybuchu wojny z domu rodzicielskiego w Krotoszynie Wlkp. przeszedł do Gen. Gubernatorstwa, gdzie w Kielcach dokończył studiów (kursy IV—VI) i otrzymał święcenia kapł. 20 IX 1942. W okresie okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. Pierwszą jego placówką w diecezji był od 25 II 1945 wikariat w eksponowanej par. Wniebowzięcia NMP (kolegiackiej) w Kaliszu. (W swoim życiu kapłańskim przeżył lata wzlotów i upadków). Zm. 1 VIII 1969 u matki! w Krotoszynie (śmierć nastąpiła w szpitalu) jako b. proboszcz par. Jeziorsko¹³³.

Kostkowski Bronisław Jerzy, ur. 11 III 1915 w Słupsku, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku (skąd wyrażano chęć zwolnienia go za cenę wyrzeczenia się dążenia do kapłaństwa, tym bardziej że był tzw. Reichsdeutscher, ale on odmówił), w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie był kapelanem b. rektora Kaczorowskiego i w lipcu 1940 r. ukończył kurs IV) oraz w Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, w którym zm. 27 IX 1942. W czasie wojny utracił mienie, które pozostawił w Semi-

¹³¹ Postać znana autorowi.

¹³² *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 159; *Rocznik 1962*; F. Cieślak: *Ks. Jerzy Janczur*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 53: 1970, s. 68—69;— AKDW, pers. ks. Janczura (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 414;— Postać znana autorowi.

¹³³ *Spis kapłanów 1945*, s. 10; *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 159; *Rocznik 1962*; [W. Frątczak] *Ks. W.F.: Ks. Kazimierz Kaik*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 59: 1976, s. 239;— AKDW, pers. ks. Kaika (bez sygn. i nlb.); AKDW. Nominacje, nr 44;— Postać znana autorowi.

narium, i książki, a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Święty lewita, cześć jego pamięci! ¹³⁴.

Majewski Stanisław, ur. 23 IX 1915 w Rostowie n. Donem, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Jego dzieje wojenne nie są mi znane. W okresie okupacji utracił książki, które pozostały w Seminarium. W następstwie wojny nie został kapłanem ¹³⁵.

Małecki Kazimierz, ur. 5 III 1915 we wsi Głuchów pow. sierpecki, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Czas okupacji spędził w rodzinnej miejscowości (regencja ciechanowska) m. in. na potajemnym nauczaniu dzieci. W latach okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. Nauk teol. (kursy IV—V) dokończył w powojennym Seminarium w Lubrańcu i Włocławku, wyśw. 30 VI 1946. Pierwszą jego placówką w diecezji był wikariat par. św. Stanisława we Włocławku. Zm. 8 IX 1975 jako kanonik włocławski (przedtem nawet wikariusz gen.) oraz proboszcz i dziekan lipnowski ¹³⁶.

Mazierski Stanisław, ur. 9 X 1915 w m. Kował pow. włocławski, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939, posiadający zamiłowanie do nauki. Po wkroczeniu Niemców do Polska przez rok ukrywał się w domu rodzinnym a potem przedarł się do Generalgouvernement i w Seminarium Warszawskim dokończył studiów (kursy IV—VI), wyśw. w Warszawie 19 VI 1943. Do 1 II 1945 pracował w charakt. wikariusza par. Kiernozia w tejże archidiecezji. W okresie okupacji utracił mienie i książki pozostałe w Seminarium. W budzącej się z letargu własnej diecezji był od 26 II 1945 wik. par. Kłodawa i administratorem tymcz. par. Umienie. Obecnie jest drem filoz. i profesorem nadzw. KUL. kapłanem hon. papieskim ¹³⁷.

Minet Józef, ur. 2 V 1912 we wsi Dąbrówki pow. sierpecki, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Podczas wojny pracował na roli w stronach rodzinnych. W latach okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. Nauki teol. (kursy IV—V) ukończył w powojennym Seminarium w Lubrańcu i Włocławku, wyśw. 30 VI 1946. Na przeł. 1945/46 r. porządkował (obok innych) rewindykowane zbiory Bi-

¹³⁴ S. Biskupski: *Księża polscy*, s. 57, S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 70—71; S. Biskupski: *Pamięci zmarłych*, s. 106; F. Korszyński: *Jasne promienie*; T. Bojarska: *Ciemnoma mitra*, s. 96—99; Jacewicz, Woś. *Martyrologium pol. duch.* I, IV.

¹³⁵ Osobna znana autorowi.

¹³⁶ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 40. 1946, s. 121; *Rocznik 1972*; [S. Kilian?] Ks.St.K.: Ks. Kazimierz Małecki, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 58: 1975, s. 286;— AKDW, pers. ks. Małeckiego (bez sygn. i nlb.),— Postać znana autorowi.

¹³⁷ *Spis kapłanów 1945*, s. 4. *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 160; J. Wysocki. *Seminarium Duch. w Warszawie*, s. 16, 19; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Mazierskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 61;— Osoba znana autorowi.

blioteki im. XX. Chodyńskich. Pracę duszpasterską w diecezji rozpoczął od wikariatu par. Brzeźnio. Aktualnie proboszcz par. Drużbin¹³⁸.

Pawlak Wincenty, ur. 14 VI 1915 we wsi Poddebina pow. łowicki, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku (skąd w grudniu tr. otrzymał przepustkę do Gen. Guberni na pogrzeb ojca — i powrócił!), w obozie przejśc. w Łądzie (gdzie przerobił kurs IV, lecz egzaminów przypuszcz. nie złożył), zwol. stamtąd w końcu czerwca 1940 r., wyjechał do rodziny w GG. Nauk teol. dokończył w Seminarium Pallotynów w Ołtarzewie i Archidiec. w Warszawie, gdzie wyśw. 28 II 1943. W l. 1943—44 zaliczył rok studiów z prawa kan. na Tajn. Wydz. Teol. Kat. UW. W okresie okupacji utracił mienie i książki, które pozostawił w Seminarium. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. We własnej diecezji pierwszą urzędową jego placówką był od 26 II 1945 wikariat w par. Komin (choć przedtem sprawował pieczę duch. nad par. Lubień Kuj. i Wola Pierowa), a od 18 IV tr. wik. w Turku. Obecnie proboszcz par. Borków i wicedziekan dek. kaliskiego I, odzn. RM¹³⁹.

Perz Franciszek, ur. 6 XII 1916 we wsi Kołatajewo pow. ostrowski, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Areszt. 7 XI 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs IV) i Szczeglinie, w obozach konc. w Sachsenhausen i Dachau (w którym przerobił kurs V), skąd wyzwol. 29 IV 1945. W czasie wojny utracił mienie, książki i nadwerężył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Potem udał się (z innymi) do Francji i kurs VI ukończył w Seminarium Diec. Meaux, wyśw. tamże 29 VI 1946. Na Instytucie Kat. w Paryżu uzyskał licencjat z socjol. Aktualnie proboszcz par. pol. we Francji (57390 Audun-le-Tiche, 4 av. du Maréchal Foch)¹⁴⁰.

Przybyłowski Władysław z Włocławka, ur. 19 XI 1911, do Seminarium przyjęty w r. 1938 na kurs III, tonsura w 1939. Jego losów wojennych nie znam. W czasie okupacji utracił książki zostawione w Seminarium. W wyniku wojny księdzem nie został¹⁴¹.

Rogulski Jan, ur. 29 XI 1912 we wsi Bodzanów pow. plocki, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Po wybuchu wojny początkowo

¹³⁸ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 40: 1946, s. 121; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Mineta (bez sygn. i nłb.);— Osoba znana autorowi.

¹³⁹ *Spis kapłanów 1945*, s. 11, *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 160; J. Sopiński: *Seminarium Duch. Pallotynów*, s. 223; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV, *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Pawlaka (bez sygn. i nłb.); AKDW: Nominacje, nr 58, 106, 339;— Osoba znana autorowi.

¹⁴⁰ F. Korszyński. *Jasne promienie*; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Perza (bez sygn. i nłb.);— Osoba znana autorowi.

¹⁴¹ Osoba znana autorowi.

przebywał u rodziców, a później ukrywał się u znajomych. W lutym 1942 r. przeszedł granicę Generalgouvernement i studia kontynuował w Seminarium Kieleckim oraz we wznowionym Sem. Włocł. (w Lubrańcu i Włocławku), gdzie wyśw. 11 XI 1945. W latach okupacji utracił mienie pozostawione w Seminarium i książki. Od 1 XII 1945 był wikariuszem w Untiejowie. Obecnie — od r. 1974 emer. proboszcz zamiesz. w Osiecinach¹⁴².

Tupałski Władysław, ur. 7 II 1916 we wsi Nowa Golina pow. koniński, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Jego dzieje wojenne nie są mi znane. W okresie okupacji utracił mienie i książki, które pozostawił w Seminarium. W następstwie wojny nie został kapłanem¹⁴³.

Wesołowski Mieczysław Józef, ur. 13 XII 1915 we wsi Ogródzim pow. sieradzki, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. W r. 1940 przekroczył (z rodzinnej par. Szadek) granicę z Gen. Gubernatorstwem oraz kontynuował studia w Seminarium Warszawskim, u Pallotynów w Ołtarzewie, wreszcie w Sem. Częst. w Krakowie, wyśw. w Częstochowie 18 IX 1943. Potem — do 20 II 1945 pracował w charakt. wikariusza par. Górno i Daleszyce w Diec. Kieleckiej. W latach okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. Powróciwszy do diecezji, był od 1 III 1945 wik. pomoc. tamt. par. św. Mikołaja. Aktualnie jest administratorem par. Grodziec¹⁴⁴.

Wyciechowski albo Wyczzechowski Władysław, ur. 23 XII 1911, do Seminarium wstąpił w r. 1934 (z powodu choroby miał dwuletnią przerwę w nauce), lektor od 1939. Nie znam jego losów wojennych. W czasie okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. W wyniku wojny księdzem nie został¹⁴⁵.

Zakrzewski Jan, ur. 31 V 1914 w m. Kował pow. włocławski, do Seminarium wstąpił w r. 1936, lektor od 1939. Po wybuchu wojny przeszedł granicę z Generalgouvernement i w l. 1940—1942 pobierał nauki w Seminarium Pallotynów w Ołtarzewie a następnie w Kielcach, gdzie wyśw. 17 III 1945. W okresie okupacji utracił mienie i książki, które pozostawił w Seminarium, oraz nadwerężył i tak już słabe zdrowie. Pierwszą jego

¹⁴² „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39· 1945, s. 98; *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Rogulskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 625,— Osoba znana autorowi.

¹⁴³ Osoba znana autorowi.

¹⁴⁴ *Spis kapłanów 1945*, s. 6; *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 159; J. Sopiński: *Seminarium Duch. Pallotynów*, s. 224; J. Wysocki: *Seminarium Duch. w Warszawie*, s. 12; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Wesołowskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 43, 254;— Osoba znana autorowi.

¹⁴⁵ Osoba znana autorowi.

placówką w diecezji był dopiero od 3 VII 1945 wikariat w par. Izbica Kuj. Obecnie administrator par. Klonowa, odzn. RM¹⁴⁶.

KURS III
(*Rocznik 1939*, s. 26)

Borecki * Lucjan, ur. 10 VII 1915 w pow. kaliskim, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. Jego dzieje wojenne nie są mi znane. Podczas okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. W następstwie wojny nie został kapłanem¹⁴⁷.

Bukowicki Roman, ur. 9 VIII 1918 we wsi Stoczek pow. węgrowski, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. Jedyny alumn kursu III, który po wybuchu wojny znalazł się w Seminarium, areszt. 7 XI 1939. Przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie (gdzie w lipcu 1940 r. ukończył kurs III) i Szczeglinie, w obozach konc. w Sachsenhausen i Dachau (w którym przerobił kurs IV), skąd wyzwol. 29 IV 1945. W czasie wojny utracił mienie i książki, które pozostawił w Seminarium, oraz nadwreżył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Do Francji z ogółem starszych kleryków nie pojechał, ale pewnie prosto z Niemiec powrócił do kraju. Warunki obozowe (np. wielorakie zgorszenia) sprawiły, że nie został księdzem (jakkolwiek przy rozstaniu w Dachau zapewniał, iż zjawi się we Włocławku)¹⁴⁸.

Dębowski Leon, ur. 29 VII 1915 we wsi Redecz Krukowy pow. włocławski, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. W jakimś czasie po rozpoczęciu się wojny przekroczył granicę Gen. Guberni i w l. 1940—1942 odbywał dalsze studia w Seminarium Pallotynów w Ołtarzewie, następnie w Sandomierzu, gdzie wyśw. 7 V 1944. Od 14 V 1944 do 28 III 1945 był prefektem-rezydentem w par. Kałuszyn w Archidiec. Warszawskiej. W okresie okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. Po powrocie do własnej diecezji mianowany 6 IV 1945 wikariuszem par. Koło. Aktualnie mgr teol., proboszcz i dziekan w Błaskach, kanonik Kapituły Włocł., kapelan hon. papieski¹⁴⁹.

¹⁴⁰ *Spis kapłanów 1945*, s. 5, *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 160; J. Sopicki. *Seminarium Duch. Pallotynów*, s. 225, *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Zakrzewskiego (bez sygn. i nłb.),— Osoba znana autorowi.

* Kurs III był reprezentowany w więzieniu i obozach tylko przez kleryka Bukowickiego. W związku z tym nie było mowy o wyborze dziekana na tym kursie po 1 IX 1939. Dlatego biogramy wojenne alumnów tego roku podają alfabetycznie.

¹⁴⁷ Osoba znana autorowi.

¹⁴⁸ Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV,— Osoba znana autorowi.

¹⁴⁹ *Spis kapłanów 1945*, s. 5, *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 159; J. Sopicki: *Seminarium Duch. Pallotynów*, s. 219; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Dębowskiego (bez sygn. i nłb.), AKDW: Nominacje, nr 216;— Osoba znana autorowi.

Grynagiel Zygmunt, ur. 8 I 1918 we wsi Bielino pow. płocki, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. Po wybuchu wojny przedostał się do Generalgouvernement oraz w l. 1940—1942 kontynuował studia w Seminarium Pallotynów w Ołtarzewie, później w Archidiec. w Warszawie i Diec. w Sandomierzu, by je dokończyć, już po wypędzeniu Niemców, w Lubrańcu i Włocławku i tu przyjął święcenia kapł. 11 XI 1945. W czasie okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. Z dn. 1 XII 1945 został wikariuszem w Sompolnie. Obecnie jest administratorem par. Lisiec Wielki ¹⁵⁰.

Janecki Ryszard, ur. 6 IX 1916 we wsi Płomiany pow. lipnowski, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. W latach wojny ukrywał się wśród krewnych i znajomych, pracował w zakładach niemieckich w Dobrzyniu n. Wisłą i działał patriotycznie. W okresie okupacji utracił mienie i książki, które pozostawił w Seminarium. Studia teol. kończył dopiero, po wyparciu Niemców, w odnowionym Sem. w Lubrańcu i Włocławku, gdzie wyśw. 15 VI 1947. Aktualnie mgr teol. i prawa kan. oraz proboszcz par. Przedecz ¹⁵¹.

Janiak Sylwester, ur. 4 lub 5 I 1919 we wsi Dzierlin pow. sieradzki, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. W r. 1941 przeszedł granicę z Gen. Gubernatorstwem oraz dalsze studia odbywał w Seminarium Pallotynów w Ołtarzewie, w Sandomierskim i Częstochowskim w Krakowie, gdzie wyśw. 8 IV 1945. W latach okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. Powróciwszy do diecezji, w sam dzień urzędowego zakończenia wojny (9 V 1945) objął stanowisko wikariusza par. Lubraniec i jako taki uczył przez pewien czas (aż do powrotu ks. prof. T. Guzendy) kleryków (w Lubrańcu i Włocławku) śpiewu kośc. Zm. 19 XII 1975 jako administrator par. Koneck i wicedziekan bądkowski ¹⁵².

Kamyszek Bolesław z Poznańskiego, ur. 3 V 1916, do Seminarium wstąpił w r. 1936, tonsura w 1939. Jego dzieje wojenne nie są mi znane. W okresie okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. W wyniku wojny nie został kapłanem ¹⁵³.

Karliński Stanisław, ur. 8 V 1914 w Ostrowie Wlkp., do Seminarium

¹⁵⁰ *Spis kapłanów 1945*, s. 5; „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 98; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 160; J. Sopicki: *Seminarium Duch. Pallotynów*, s. 220; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Grynagiela (bez sygn. i nlb.), AKDW: Nominacje, nr 627,— Osoba znana autorowi.

¹⁵¹ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 98; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Janeckiego (bez sygn. i nlb.);— Osoba znana autorowi.

¹⁵² *Spis kapłanów 1945*, s. 4, *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1972*; [A. Reizer] Ks.A.R.: Ks. Sylwester Janiak, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 59: 1976, s. 96; J. Sopicki: *Seminarium Duch. Pallotynów*, s. 220;— AKDW, pers. ks. Janiaka (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 405,— Postać znana autorowi.

¹⁵³ Osoba znana autorowi.

wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939, posiadał zdolności malarskie. W czasie okupacji został aresztowany, a po zwolnieniu pracował w kancelarii parafialnej (na miejscu) i pomagał w katechizacji. Utracił mienie i książki, które zostały w Seminarium. Nauk teol. dokończył dopiero po wojnie w Seminarium w Lubrańcu i Włocławku, gdzie wyśw. 15 VI 1947. Zm. 26 IX 1968 w Kaliszu (w szpitalu) jako administrator par. Tłokinia ¹⁵⁴.

Kraska Edward z pow. kaliskiego, ur. 9 I 1916, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. Nie znam jego losów wojennych. W latach okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. Z powodu wojny nie został księdzem ¹⁵⁵.

Michalak Stanisław, ur. 27 IX 1913 we wsi Sowiny pow. rawicki, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. Podczas wojny pracował jako robotnik w przedsiębiorstwach państwowych w Poznaniu. W okresie okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. Studia ukończył po wojnie w odrodzonym Seminarium w Lubrańcu i Włocławku i tu wyśw. 15 VI 1947. Obecnie proboszcz par. Dobrzejewice ¹⁵⁶.

Napieralski (przed wstąpieniem do Seminarium i po wojnie Napięrała) Stanisław, ur. 28 IV 1918 we wsi Słabomierz pow. żniński, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. Nie znam jego losów wojennych. W czasie okupacji utracił mienie i książki, które zostawił w Seminarium. Nauk teol. dokończył dopiero po wojnie — w Lubrańcu i Włocławku, gdzie wyśw. 15 VI 1947. Aktualnie administrator par. Zbrachlin, odzn. RM ¹⁵⁷.

Płoszaj Stanisław, ur. 20 III 1918 przypuszcz. we Włocławku, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939, alumn zdolny. Areszt. 23 X 1939 (razem z prefektami i nauczycielstwem), przebywał w obozach przejśc. Rudau i Grossmischen k. Królewca, gdzie zginął na pocz. 1940 r. W czasie wojny utracił książki pozostawione w Seminarium, a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹⁵⁸.

Przybysz Józef, ur. 21 II 1918 we wsi Ciupków pow. nieszawski, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. Jego dzieje wojenne nie

¹⁵⁴ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39· 1945, s. 98; *Rocznik 1962*; K. Tartanus: *Ks. Stanisław Karliński...*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 52: 1969, s. 71; Jacewicz, Woś (*Martyrologium pol. duch. IV*) nie zamieszczają go,— AKDW, pers. ks. Karlińskiego (bez sygn. i nlb.),— Postać znana autorowi.

¹⁵⁵ Osoba znana autorowi.

¹⁵⁶ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39· 1945, s. 98; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Michalaka (bez sygn. i nlb.),— Osoba znana autorowi.

¹⁵⁷ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 98; *Rocznik 1978*; „Kron. Diec. Włocł.”, t. 61· 1978, s. 179;— AKDW, pers. ks. Napierały (bez sygn. i nlb.),— Osoba znana autorowi.

¹⁵⁸ S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 122; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch. I, IV*

są mi znane. W okresie okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. W następstwie wojny kapłanem nie został¹⁵⁹.

Reda Józef z Płockiego, ur. 10 VIII 1914, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. Nie znam jego losów wojennych. W czasie okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. Z powodu wojny nie został księdzem¹⁶⁰.

Smolarek Edward, ur. 7 VII 1916 we wsi Strzelce Wielkie pow. radom-szczański, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. Studia teol. ukończył w Seminarium Częstochowskim (rodzinnym) w Krakowie, gdzie wyśw. 8 IV 1945. W latach okupacji utracił mienie i książki, które pozostały w Seminarium. W dn. 2 V 1945 mianowany wikariuszem par. Tuliszków. Obecnie proboszcz i dziekan w Zagórowie, odzn. RM¹⁶¹.

Sobieraj Józef, ur. 31 XII 1914 we wsi Kuśnie pow. sieradzki, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. Po wybuchu wojny przekroczył granicę Generalgouvernement i kontynuował studia w Seminarium Warszawskim i Sandomierskim, otrzymując 4 XI 1944 święcenia kapł. w Częstochowie. W okresie okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. Powróciwszy do diecezji, objął 27 II 1945 wikariat w dużej par. Zduńska Wola. Zm. 5 VII 1969 w Koninie (w szpitalu) jako proboszcz par. Rzgów i wicedziekan zagórowski¹⁶².

Sowiński Czesław z pow. konińskiego, ur. 5 II 1918, do Seminarium wstąpił w r. 1937, tonsura w 1939. Jego dzieje wojenne nie są mi znane. Podczas okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. Wojna sprawiła, że kapłanem nie został¹⁶³.

KURS II
(Rocznik 1939, s. 26—27)

Garstecki* Leon, ur. 28 XI 1915, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Nie znam jego losów wojennych. W okresie

¹⁵⁹ Osoba znana autorowi.

¹⁶⁰ Osoba znana autorowi.

¹⁶¹ *Spis kapłanów 1945*, s. 10; *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Smolarka (bez sygn. i nlb.), AKDW: Nomnacje nr 388;— Osoba znana autorowi.

¹⁶² *Spis kapłanów 1945*, s. 7, *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1962*; [S. Michalak?] Ks.St.M.: Ks. Józef Sobieraj, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 52: 1969, s. 287; Brak o nim w art. J. Wysockiego (*Seminarium Duch. w Warszawie*).— AKDW, pers. ks. Sobieraja (bez sygn. i nlb.), AKDW: Nomnacje, nr 68;— Postać znana autorowi.

¹⁶³ Osoba znana autorowi.

* Z alumnów kursu II żaden nie zajął do Seminarium w okresie między 1 IX a 7 XI 1939. W następstwie tego również ten rok nie posiadał dziekana wojennego. Z tego względu kleryków kursu II wspominam na tych kartach także według alfabetu.

okupacji utracił rzeczy i książki zostawione w Seminarium. W następstwie wojny nie został księdzem ¹⁶⁴.

Graczykowski Andrzej Jan, ur. 27 I 1916 we wsi Pólko pow. kaliski, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. W r. 1940 przeszedł się do Gen. Guberni i studia skończył w Seminarium w Kielcach, gdzie też wyśw. 17 III 1945. W czasie okupacji utracił mienie zostawione w Seminarium i książki. Po powrocie do diecezji mianowany 11 IV 1945 wikariuszem par. Kował. Zm. 28 I 1976 na stanowisku proboszcza par. Bytów i wicedziekana radziejowskiego, odzn. RM ¹⁶⁵.

Gruchalski Zygmunt, ur. 29 I 1917 we wsi Kamianki pow. koniński, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Jego dzieje wojenne nie są mi znane. W okresie okupacji utracił rzeczy i książki pozostawione w Seminarium. W wyniku wojny kapłanem nie został ¹⁶⁶.

Kulczycki Jan, ur. 8 X 1917, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Nie znam jego losów wojennych. Podczas okupacji utracił mienie i książki, które pozostawił w Seminarium. Z powodu wojny nie został księdzem ¹⁶⁷.

Kurowski Waclaw, ur. 8 VII 1908, absolw. Wyż. Szkoły Handl. w Warszawie, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. W czasie okupacji ukończył Seminarium w Warszawie, wyśw. 22 VII 1945, i pozostał w tejże (rodzinnej) archidiecezji. W latach wojny utracił rzeczy i książki zostawione w r. 1939 we Włocławku ¹⁶⁸.

Lubecki Franciszek Ignacy, ur. 31 V 1917 w os. Staw pow. kaliski, do Seminarium wstąpił w r. 1933, obłóczyny miał 12 XI 1938. W r. 1940 przeszedł granicę Generalgouvernement i nauki teol. kontynuował w Seminarium w Kielcach, gdzie wyśw. 17 III 1945. Podczas wojny utracił mienie i książki, które pozostały w Seminarium. Wróciwszy do diecezji, otrzymał 4 V 1945 wikariat w par. Kościelna Wieś (na Kujawach). Obecnie jest proboszczem par. Chełmno ¹⁶⁹.

Mikusiński Ludwik, ur. 15 VIII 1917 w os. Stawiszyn pow. kaliski, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Jego dzieje

¹⁶⁴ Osoba znana autorowi.

¹⁶⁵ *Spis kapłanów 1945*, s. 4, *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1972*; [J. Świniarski?] Ks.J.S.: Ks. Andrzej Graczykowski, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 59: 1976, s. 192;— AKDW, pers. ks. Graczykowskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW Nominacje, nr 294,— Postać znana autorowi.

¹⁶⁶ Osoba znana autorowi.

¹⁶⁷ Osoba znana autorowi.

¹⁶⁸ *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 160; J. Wysocki: *Seminarium Duch. w Warszawie*, s. 12, 19, 20;— Osoba znana autorowi.

¹⁶⁹ *Spis kapłanów 1945*, s. 7, *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1978*,— AKDW, pers. ks. Lubeckiego (bez sygn. i nlb.), AKDW. Nominacje, nr 394;— Osoba znana autorowi.

wojenne nie są mi znane. W czasie okupacji utracił rzeczy i książki pozostawione w Seminarium. W następstwie wojny kapłanem nie został¹⁷⁰.

Olejniki Stanisław Stefan, ur. 28 IV 1920 we wsi Tyniec pow. kaliski, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938, odznaczał się zamiłowaniem do pracy naukowej. W r. 1940 przekroczył granicę z Gen. Gubernatorstwem i studia odbył w Seminarium Warszawskim, wyśw. 23 XII 1944 w Częstochowie. W latach okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. Po powrocie do diecezji pracował od 25 II 1945 jako wikariusz par. św. Gotarda w Kaliszu (na Rypinku). W czerwcu tr. pomagał we Włocławku przy rewindykacji zasobu Biblioteki Seminaryjskiej z Poznania. Aktualnie dr teol., profesor nadzw. ATK i we Włocławku, kapelan hon. papieski itd., zamiesz. przy ul. Siemiradzkiego 12, 05-892 Izabelin k. Warszawy¹⁷¹.

Paczkowski Witold z Pomorza, ur. 27 I 1914, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Nie znam jego losów wojennych. W czasie okupacji utracił rzeczy i książki pozostawione w Seminarium. W wyniku wojny nie został księdzem¹⁷².

Przyjazny Waclaw, ur. 18 VIII 1911 we wsi Wójcice pow. kaliski, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Po wybuchu wojny ukrywał się w stronach rodzinnych, a w październiku 1940 r. przedostał się do Generalgouvernement i kształcił się dalej w Seminarium Kieleckim. Studia zakończył po wyparciu Niemców w Sem. w Lubrańcu i Włocławku, gdzie wyśw. 11 XI 1945. W okresie okupacji utracił mienie i książki zostawione w Seminarium. Z dn. 1 XII tr. mianowany wikariuszem par. Kramsk. Obecnie jest kapłanem Sióstr Wspólnej Pracy w Zduńskiej Woli¹⁷³.

Radowski Antoni Franciszek, ur. 11 VIII 1919 we wsi Janiszewek pow. włocławski, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Jego dzieje wojenne nie są mi znane. W czasie okupacji utracił rzeczy i książki, które zostawił w Seminarium. Z powodu wojny kapłanem nie został¹⁷⁴.

Sikorski Franciszek Aleksander, ur. 11 X 1918 we wsi Zastruże pow.

¹⁷⁰ Osoba znana autorowi.

¹⁷¹ *Spis kapłanów 1945*, s. 2; *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 160; J. Wysocki: *Seminarium Duch. w Warszawie*, s. 19; *Rocznik 1978*;— ADW: AKDW, pers. 106 (ks. Janowskiego), k. 91, AKDW, pers. ks. Olejnika (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 57;— Osoba znana autorowi.

¹⁷² Osoba znana autorowi.

¹⁷³ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 98; *Spis kapłanów 1945*, s. 8; *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Przyjaznego (bez sygn. i nlb.); AKDW. Nominacje, nr 626;— Osoba znana autorowi.

¹⁷⁴ Osoba znana autorowi.

grójecki, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. W jakiś czas po rozpoczęciu się wojny kontynuował studia w Seminarium w Kielcach (a chociaż był z obcej diecezji, powołano go tam na diakona rocznego), gdzie wyśw. 28 V 1944. W latach okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. Za zwycięską armią przybył do diecezji i od 26 II 1945 pełnił obowiązki wikariusza w Zagórowie. Zm. 2 X 1971 jako administrator par. Wąglczew, pochow. w rodzinnej par. Wrociszew ¹⁷⁵.

Szczesiak Jan, ur. 15 VI 1915 we wsi Osiek Wielki pow. kolski, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Po wybuchu wojny przeszedł granicę Gen. Guberni i w dalszym ciągu uczył się w Kielcach, gdzie też wyśw. na kapł. 17 III 1945. W okresie okupacji utracił rzeczy i książki zostawione w Seminarium. Po powrocie do diecezji był od 30 III 1945 wikariuszem par. Uniejów. Aktualnie jest proboszczem i dziekanem w Szadku oraz kanonikiem hon. kaliskim ¹⁷⁶.

Trzepierczyński Karol z pow. konińskiego, ur. 1 XII 1918, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Nie znam jego losów wojennych. Podczas okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. W następstwie wojny nie został księdzem ¹⁷⁷.

Węglikowski Paweł, ur. 14 I 1916, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Jego dzieje wojenne nie są mi znane. W latach okupacji utracił rzeczy i książki, które zostały w Seminarium. Z powodu wojny kapłanem nie został ¹⁷⁸.

Wileński Alfons, ur. 25 IV 1916, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Nie znam jego losów wojennych. W czasie okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. W wyniku wojny nie został księdzem ¹⁷⁹.

Winiarski Aleksander, ur. 16 VII 1918 w Nowej Wsi pow. wieluński, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. W jakiś czas po wybuchu wojny przekroczył granicę z Generalgouvernement oraz kontynuował studia w Seminarium Pallotynów w Ołtarzewie i w Diec. w Sandomierzu, gdzie wyśw. 18 III 1945. W okresie okupacji utracił rzeczy i książki zostawione w Seminarium. Powróciwszy do diecezji, otrzymał

---

¹⁷⁵ *Spis kapłanów 1945*, s. 2; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1962*; [R. Herman] Ks.R.H.. Ks. Franciszek Sikorski, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 58: 1975, s. 66,— AKDW, pers. ks. Sikorskiego (bez sygn. i nłb.); AKDW: Nominacje, nr 60;— Postać znana autorowi.

¹⁷⁶ *Spis kapłanów 1945*, s. 8; *Wyjątki z Kroniki Wyż. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Szczesiaka (bez sygn. i nłb.); AKDW: Nominacje, nr 227;— Osoba znana autorowi.

¹⁷⁷ Osoba znana autorowi.

¹⁷⁸ Osoba znana autorowi.

¹⁷⁹ Osoba znana autorowi.

14 V 1945 nominację na wikariusza par. Iwanowice. Obecnie proboszcz par. Tubądzin¹⁸⁰.

Wiśniewski Zygmunt, ur. 22 X 1918, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Jego dzieje wojenne nie są mi znane. Podczas okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. W następstwie wojny nie został księdzem¹⁸¹.

Włodarczyk Józef, ur. 1 III 1915 w m. Bochum-Riemke (Niemcy), do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. W czasie wojny pracował w Jarocinie, gdzie mieszkali rodzice, oraz przy okopach przeciwczołgowych (do 24 I 1945). W latach okupacji utracił rzeczy i książki, które zostały w Seminarium. Nauk teol. dokończył dopiero po wojnie — w Lubrańcu i we Włocławku, gdzie wyśw. 13 VI 1948. Aktualnie jest proboszczem par. Złotków¹⁸².

Wojtas Szczepan, ur. 12 II 1916 we wsi Charłupia Mała pow. sieradzki, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. Po wybuchu wojny — w nie znanym bliżej czasie przedostał się do Gen. Gubernatorstwa, gdzie uczył się dalej w Seminarium Sandomierskim i Częstochowskim w Krakowie; ale studia zakończył w zakładach własnej diecezji w Lubrańcu i Włocławku, wyśw. tamże 11 XI 1945. W czasie okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. Z dn. 1 XII tr. rozpoczął pracę na wikariacie w Kłodawie. Obecnie proboszcz par. Dąbie Kuj.¹⁸³

Zakrzewski Kazimierz, brat kleryka Jana, ur. 9 XII 1916 w m. Kowal pow. włocławski, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. W r. 1940 przeszedł granicę z Generalgouvernement oraz dalsze nauki pobierał w Seminarium Pallotynów w Ołtarzewie i Częst. w Krakowie, wyśw. 16 VII 1944 w Częstochowie. W okresie okupacji utracił rzeczy i książki zostawione w Seminarium. Po powrocie do diecezji — w lutym i 1 poł. marca 1945 r. był tymcz. administratorem rodzinnej parafii (Kowal), jednocz. z dn. 26 II tr. wyznaczony na wikariusza par. św. Stanisława we Włocławku. Aktualnie emeryt zamiesz. (u brata) w par. Klonowa¹⁸⁴.

¹⁸⁰ *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 159; J. Sopicki: *Seminarium Duch. Pallotynów*, s. 224, *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Winiarskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW. Nominacje, nr 409;— Osoba znana autorowi.

¹⁸¹ Osoba znana autorowi.

¹⁸² „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 98; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Włodarczyka (bez sygn. i nlb.);— Osoba znana autorowi.

¹⁸³ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 98; *Spis kapłanów 1945*, s. 7, *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 160; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Wojtasa (bez sygn. i nlb.); AKDW. Nominacje, nr 628;— Osoba znana autorowi.

¹⁸⁴ *Spis kapłanów 1945*, s. 9; *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 159; J. Sopicki: *Seminarium Duch. Pallotynów*, s. 225, *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Zakrzewskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW. Nominacje, nr 62;— Osoba znana autorowi.

Zurański Andrzej Zenon, ur. 30 XI 1916 we wsi Kłobía pow. włocławski, do Seminarium wstąpił w r. 1938, obłóczyny miał 12 XI 1938. W latach wojny pracował w rolnictwie oraz ukrywał się wśród krewnych i znajomych na Kujawach. Podczas okupacji utracił mienie i książki pozostawione w Seminarium. Jakby chciał los — ostatni na liście, ostatni też ze wszystkich ukończył studia: w Seminarium wznowionym po wyparciu Niemców w Lubrańcu i Włocławku, gdzie otrzymał święcenia kapł. dopiero 12 VI 1949. Obecnie jest proboszczem par. Budziszów Kościelny¹⁸⁵.

KURS I

Właściwie to już o kursie II można było nie mówić, albowiem jego przedstawiciele nie mieli w dniu rozpoczęcia wojny (1 IX 1939) tonsury kleryckiej, a więc, mówiąc ściśle, nie byli osobami duchownymi. Byli jednak od 12 listopada 1938 r. po obłóczynach kleryckich. Spośród 23 alumnow kursu II aż 11 na skutek wypadków wojennych nie zostało kapłanami, a jeden (Kurowski) przeszedł do Archidiec. Warszawskiej.

Natomiast ci maturzyści, których przed 1 IX (czy nawet 7 XI — data aresztowania profesorów i kleryków) 1939 przyjęto na kurs I, nie są mi znani. Nie zachował się ich wykaz, żadnego z nich przed 7 XI tr. nie widziałem. Przypuszcz. tylko mała ich część osiągnęła kapłaństwo, i to raczej w innych diecezjach. Ostatni z nich, jak to widać po starszym o rok Żurańskim, mogli dochodzić do święceń aż do r. 1950. Ewent. wyniki badań w tym przedmiocie nie będą proporcjonalne do czasu, który wypadłoby poświęcić kwerendzie.

Uwaga. O mies. *Ateneum Kapłańskie* wydawanym przez Seminarium Duchowne we Włocławku będzie mowa niżej pod wydawnictwa.

2. SEMINARIUM NIŻSZE

czyli Prywatne Liceum i Gimnazjum Ogólnokształcące im. Piusa X
(*Rocznik 1939*, s. 27—29)

a. BAZA GOSPODARCZA I NAUKOWA

GMACH SZKOLNY I OGRÓD, DYDAKTYKA I WYCHOWANIE

Niższe Seminarium Duch. we Włocławku, założone w r. 1908 pn. Liceum im. Piusa X, do 1932 mieściło się (a może raczej gnieździło się) w gmachu Sem. Wyższego. Od roku szk. 1932/33 zajęło własny, nowy, murowany 3-piętrowy **gmach** przy ul. Arcybpa Karnkowskiego 2. Budowla dawała pomieszczenie szkole, (obowiązkowemu) internatowi, kuchni i stółwce (refektarz), mieszkaniom dyrektora, jego zastępcy, ojca duch., prefekta. W obszernym południowym skrzydle mieściły się (wymieniając od

¹⁸⁵ *Rocznik 1949*, s. 53; *Seminarium Duch. w czasie wojny*, s. 347; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Zurańskiego (bez sygn. i nłb.);— Osoba znana autorowi.

dołu) sala gimnastyczna, sala teatralna (do wszelkich imprez) i **kaplica** półpubl. z dwiema zakrystiami.

Po zajęciu Włocławka w dn. 14 IX 1939 Niemcy zabrali gmach na urzędy swojego **zarządu miejskiego**. Budynek poprzerabiali według własnych potrzeb; np. z wysokiej kaplicy zrobili 2 kondygnacje. Tym samym kaplica uległa likwidacji, a jej wystrój: 3 ołtarze, obrazy, Droga Krzyżowa, fisharmonia, inwentarz obu zakrystii — całkowitemu zniszczeniu lub rozproszeniu. Również urządzenia szkolne, internatu, kuchni, refektarza, mieszkań profesorskich — z ich meblami i książkami zostały zniszczone lub zrabowane; podobnie mienie i książki uczniów przechowywane stale w zakładzie. W czasie długiej wojny gmach nie był konserwowany.

Po wypędzeniu wroga nie udało się rewindykować pięknego gmachu, który ulegał dalszym przeróbkom. Uczniowie Seminarium Niż. pobierali więc od r. 1945 naukę razem z wychowankami Gimnazjum im. Długosza w jego gmachu i poza nim (o czym będzie poniżej), a mieszkali w południowym skrzydle budynku Sem. Wyższego. Kierownikiem tego internatu został 5 VI 1945 ks. Stanisław Olejnik jun.¹⁸⁶.

Wychowankowie Seminarium Niż. korzystali z części górnej (położonej wyżej) **ogrodu** — **parku** seminaryjskiego, dotyczącej własnego gmachu. O losach wojennych tego ogrodu powiedziano już pod Seminarium Wyż.

MAJĄTEK ZAKŁADU

Seminarium Niż. partycypowało w majątku Sem. Wyższego pn. Radonie i Jasińczyk uwzględnionego wyżej. Pomimo to, że liceiści uiszczali czesne w wysokości 400 zł rocznie (klerycy 200 zł), Seminarium Niż. nie było materialnie wystarczające. Między innymi wartościami materialnymi utraconymi przez tę szkołę w okresie okupacji trzeba wyliczyć także pieniądze przepadłe w bankach oraz zapasy opału i żywności nagromadzone w czasie wakacji letnich na nadchodzący rok szk. 1939/40.

BIBLIOTEKA SZKOLNA

Biblioteka Niż. Seminarium Duch. posiadała ok. 7500 tomów. Główny trzon stanowiły książki dydaktyczne i beletrystyczne, ale był też pewien księgozbiór podręczny i początki czytelnicy czasopism. Władze tej szkoły

¹⁸⁶ S. Oracz: *Niedola szkół katolickich*, s. 4; *Sprawy Liceum im. Piusa X*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 20; W. Mirski: *Z Liceum im. Piusa X*, tamże, s. 98—100; *Spis kapłanów 1945*, s. 3; W. Mirski: *Z Liceum i Gimnazjum im. J. Długosza*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 40: 1946, s. 89—90 passim; S. Szczeblewski: *Seminaria duchowne Diec. Włocławskiej*, s. 252; S. Librowski: *Wystawa „Czterysta lat istnienia i działalności Seminarium*, s. 250;— AKDW: *Księga korespondencji*, nr 77—78; AKDW: *Nominacje*, nr 461; AKDW: *Niz. Seminarium Duch.* (bez sygn. i nłb.);— Zob. przyp. 204—205.

od dawna dbały, żeby uczniowie posiadali własne podręczniki. Księgozbiór zakładu (a razem z nim profesorów i uczniów) uległ ogólnemu zniszczeniu: już to został wywieziony do Poznania, już oddany na przemiał do miejscowej fabryki papieru, już rozgrabiony. Po zakończeniu wojny rzadko widziałem książkę ze znaną pieczęcią tej szkoły¹⁸⁷.

b. PRZEŁOŻENI, UCZNIOWIE, PRACOWNICY

MODERATORZY

Dyrektor — od r. 1932 ks. Władysław **Mirski** (do 1937 Miemieć), ur. 26 V 1896 we wsi Felinów pow. wieluński, wyśw. 12 VI 1921, dr filoz. (w zakr. filol. pol.). W roku wybuchu wojny nadto profesor tej szkoły i Wyż. Seminarium Duch. Podczas kampanii wrześniowej 1939 r. był kapłanem rez. WP i jako taki dostał się do niewoli. Od 2 do 15 X 1939 więziony w Warszawie na Pawiaku. Po zwolnieniu wrócił do Włocławka, lecz poszukiwany imiennie przez Niemców, ukrywał się na terenie par. Mąkolno. W r. 1940 przedostał się w okolice Sosnowca, w 1941 do Dankowa — obydwie miejscowości w Diec. Częstochowskiej, ale w Gau Oberschlesien. W l. 1942—1945 przebywał w Częstochowie (Generalgouvernement) duszpasterzując tam i nauczając w Seminarium Paulinów na Jasnej Górze. W czasie wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 1500 t.). Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Na pocz. 1945 r. odmówił przyjęcia rektoratu Seminarium Częstochowskiego w Krakowie i 20 III powrócił do Włocławka. Tu podjął na nowo funkcję dyrektora Seminarium Niż. i profesora w Wyższym. Zaraz też (24 III 1945) upoważniła go Kuria Diec. do wznowienia Gimnazjum i Liceum im. Długosza (poprzedni dyrektor ks. Mieczysław Chwiłowicz — zob. niżej), w którym również został profesorem. W dn. 23 III tr. mianowany administratorem par. Ciechocinek, 10 VIII kanonikiem Kapituły Kat.; od początku należał do redakcji *Ładu Bożego*. Zm. 30 III 1950 we Wrocławiu (w szpitalu) jako proboszcz i dziekan koniński oraz kanonik włocławski, pochow. w Koninie. Pośrednią przyczyną śmierci była likwidacja Zakładu im. Długosza. Pozostawił znaczny dorobek naukowy (homiletyka, publicystyka). Zasługuje na artykuł biograf. Cześć jego pamięci!¹⁸⁸.

Wicedyrektor ks. Faustyn **Stefańczyk**, ur. 16 III 1897 we wsi Dmenin pow. radomszczański, wyśw. 17 VIII 1919, absolw. Uniw. Jag. (filol. klas.);

¹⁸⁷ Wiadomości autora.

¹⁸⁸ *Rocznik 1939*; „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39· 1945, s. 12; *Spis kapłanów 1945*, s. 2, 3, 8; *Rocznik 1949*; „Ład Boży”, r. 6: 1950, nr 14, s. 2; W. Giszter: *Wspomnienie o śp. ks. dr. Władysławie Mirskim*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 44: 1957, s. 277—278; *Seminarium Duch. w czasie wojny*, s. 342—352 passim; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV,— ADW: AKDW, pers. 210 (ks. Mirskiego); AKDW: Księga korespondencji, nr 61; AKDW: Nominacje, nr 200, 554;— Postać znana autorowi.

w roku rozpoczęcia wojny ponadto profesor tej szkoły i lektor w Seminarium Wyz. W 2 poł. września 1939 r. usunięty przez Niemców z mieszkania, osiadł w gmachu Sem. Wyższego. Areszt. 15 X 1939, więziony w budynku kina Słońce we Włocławku, w obozach przejśc. Springborn, Hohenbruch k. Królewca i Działdowo, gdzie zamord. po 17 IV 1940. W latach wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 500 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹⁸⁹.

Ojciec duchowny — od r. 1937 ks. Antoni **Pawlak**, ur 18 V 1901 we wsi Grodzisko pow. turecki, wyśw. 22 VI 1930, mgr filoz. W roku wybuchu wojny również wychowawca i prefekt tejże szkoły oraz profesor Seminarium Wyz. Tuż przed samą agresją niemiecką na Polskę powrócił z Grenoble, gdzie przechodził praktyczny kurs jęz. francuskiego. W 2 poł. września 1939 r. wysiedlony przez Niemców z mieszkania, osiadł w gmachu Sem. Wyższego. Z powodu niemożności uruchomienia Liceum, skierowany do pomocy w par. św. Jana we Włocławku. Areszt. 15 X 1939, więziony był na miejscu w kinie Słońce, w obozach przejśc. Springborn, Hohenbruch pod Królewcem i Działdowo, gdzie zginął po 17 IV 1940. Podczas wojny utracił mienie, księgozbiór (ok. 750 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹⁹⁰.

WYCHOWAWCY I PREFEKCI

Ks. Antoni **Pawlak** — od r. 1937, por. wyżej.

Ks. Stanisław **Piotrowski**, ur 1 XI 1912 we wsi Białe Szczepanowice pow. Ostrów Maz., wyśw. 17 XII 1938 — od 1939. W 1 poł. września 1939 r. był (po ks. F. Gołębiu) kapelanem 14 (włocławskiego) pułku piech. i także dostał się do niewoli niemieckiej, a potem (odważnie) zbiegł z obozu jeńców w Żyrardowie. Po powrocie na obszar diecezji mianowany 11 X tr. (przez bpa Kozala) tymcz. wikariuszem par. Przedecz. Od 22 tm. był tymcz. administratorem dziekańskiej par. Czernikowo i Osiek n. Wisłą. Na przeł. października i listopada 1939, również z polecenia wikariusza gen. M. Kozala, badał stan obsady duszpasterskiej w dekanatach czernikowskim, lipnowskim, nieszawskim i radziejowskim, w których większość kapłanów uwięziono w dn. 21—24 paźdz. W styczniu 1940 r. rozwoził od wik. gen. Kulińskiego instrukcje kapłanom pracującym w środkowej i południowej części diecezji: w dek. izbickim, kolskim, konińskim, obydwu kaliskich, sieradzkim, szadzkowskim i złoczewskim. W lutym tegoż roku (z. nominacji wspom. Kulińskiego) objął nadto w administrację par. Dzia-

¹⁸⁹ *Rocznik 1939*; S. Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 141, Jacewicz, Woś: *Martyrologum pol. duch.* I, IV;— ADW· AKDW, pers. 324 (ks. Stefańczyka).

¹⁹⁰ *Rocznik 1939*; S. Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 117; Jacewicz, Woś. *Martyrologum pol. duch.* I, IV;— ADW: AKDW, pers. 246 (ks. Pawlaka).

łyń i Mazowsze (które w marcu przejął od niego ks. Michał Ślipek) oraz p.o. dziekaństwo czernikowskie. Areszt. w Czernikowie po 3 XI 1940, przebywał w więzieniu w Grudziądzu, w obozie konc. Stutthof i w jego filii Elblągu, z którego (znowu śmiało) zbiegł w końcu września 1941 r. Poprzez obszar własnej diecezji przedostał się do Warszawy, gdzie od listop. 1941 do stycz. 1944 r. pracował w duszpasterstwie i katechizacji, a także studiował na Tajn. Wydz. Teol. Kat. UW. W czasie okupacji utracił mienie, księgozbiór (ok. 400 t.) i nadwerężył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Do diecezji wrócił 14 II 1945 i do urzędowego jej zakończenia działał na kilku placówkach: w dn. 21 II został adm. par. Lubanie z obowiązkiem pieczy duch. nad par. Rózinowo i odprawianiem nabożeństw w kaplicy publ. Brzezie (na terenie par. Wieniec); 21 III zwolniony z obowiązków w Brzeziu, 24 tm. odciążony również z Rózinowa. Przedwojenne stanowisko wychowawcy i prefekta w Liceum im. Piusa X objął dopiero 23 VII 1945. Obecnie mgr prawa kan., proboszcz par. św. Mikołaja w Kaliszu, prałat hon. papieski, kanonik kaliski itd.¹⁹¹.

SPOWIEDNICY

Ks. dr Ignacy **Rudziński**, por. pod Seminarium Wyższe.

Nie wiem, kto został mianowany w ciągu wakacji 1939 r. drugim spowiednikiem po ks. drze Franciszku Korszyńskim, który wtenczas objął stanowisko rektora Seminarium Wyż.

PROFESOROWIE

(oprócz dyrektora i wicedyr. — wszyscy według lat zaangażowania)

Duchowni

Ks. dr Władysław **Mirski** — od r. 1928 (jęz. polski), por. wyżej.

Ks. Faustyn **Stefańczyk** — od r. 1926 (jęz. grecki, od 1932 łacina), por. wyżej.

Ks. doc. dr Michał **Morawski** — od r. 1924 (historia powszechna), por. pod Seminarium Wyż.

Ks. mgr Antoni **Pawlak** — od r. 1937 (historia Kościoła — w ramach nauki religii), por. wyżej.

Ks. dr Józef **Iwanicki** — od r. 1938 (dogmatyka i etyka — w ramach religii), por. pod Seminarium Wyż.

Ks. Tadeusz **Guzenda** — od r. 1938 (śpiew kościelny), por. pod Sem. Wyż.

¹⁹¹ *Rocznik 1939*; *Spis kapłanów 1945*, s. 3, 4, S. Piotrowski: *Działalność duszpasterska*, s. 279; S. Piotrowski: *Jemec nr 1824 ucieka*, „Gość niedz.” [r.] 39 · 1970 [nr] 9; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* IV; *Rocznik 1978*;— ADW: AKDW, pers. (ks. Nowańskiego) 227, k. 37—39; AKDW, pers. ks. Piotrowskiego (bez sygn. i nlb.), AKDW Nominacje, nr 24, 83, 187, 207, 504,— Osoba znana autorowi,— Por. przyp. 41.

Świeccy

P. Wincenty **Szlązak** — od r. 1931 (matematyka i fizyka z chemią); areszt. ok. 21 X 1939, zginął na przeł. 1939/40 r. w obozie przejśc. Grossmischen pod Królewcem. Oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹⁹².

P. Wiktor **Piotrowski** — od r. 1931 (ćwiczenia cielesne). Jego losy wojenne podobne jak p. Szlązaka. Cześć jego pamięci!

P. Stefan **Olszowski** (ojciec sekretarza KC PZPR) — od r. 1935. W r. 1945 i później był nauczycielem szkoły podst. w Michelinie k. Włocławka.

P. Józef **Kwiatkowski**, mgr filoz. — od r. 1935 (jęz. polski). Jego dzieje wojenne takie jak p. Szlązaka. Cześć jego pamięci!

P. Jan **Drzewiecki** — od r. 1936 (śpiew i muzyka). Jego losy wojenne podobne jak p. Szlązaka. Cześć jego pamięci!

P. Stanisław **Opalka**, mgr filoz. — od r. 1936 (geografia). Jego dzieje wojenne takie jak p. Szlązaka. Cześć jego pamięci!

P. Bronisław **Karpiński**, mgr filoz. — od r. 1938. Nie wiem czego uczył i jakie były jego losy wojenne.

P. Teodor **Lachowicz**, mgr filoz. — od r. 1938. Uwaga jak pod Karpiński.

P. Dominik **Radecki** — od r. 1938. Uwaga jak pod Karpiński.

INNE OFICJA

Prokurator — ks. Wiktor **Rysztoği**, por. pod Seminarium Wyż.

Sekretarz — p. Antoni **Głapa**; fakty z jego życia okupacyjnego nie są mi znane.

Lekarz — dr med. Witold **Piasecki**, por. pod Sem. Wyż.

UCZNIOWIE

(*Rocznik 1939*, s. 29)

Niższe Seminarium Duch. — w następstwie ogólnopolskich reform szkolnictwa średniego — obejmowało w roku szk. 1938/39 klasę II liceum ogólnokształcącego (typ klasyczny) oraz klasy I i II według nowego ustroju. Liczba uczniów: kl. II liceum — 9, kl. II gimn. — 32, kl. I gimn. — 45 (w tym 7 uczniów Zak. Kamilianów), razem 86. Z powodu wybuchu wojny i tragicznych jej następstw dla tej diecezji roku szk. 1939/40 nie rozpoczęto. Nie wiadomo, ilu kandydatów zgłosiło się do I kl. gimn. na wspom. rok. O losach okupacyjnych tych uczniów, pozostających zasadniczo u swych rodziców, niczego nie mogę powiedzieć. Wreszcie chyba tylko mały ich procent doszedł po zakończeniu wojny do kapłaństwa.

¹⁹² Relacja ks. dyr. W. Mirskiego z 17 III 1948;— Postać znana autorowi.

PRACOWNICY FIZYCZNI

Zakład zatrudniał do rozmaitych funkcji kilku **mężczyzn**. Niektórzy z nich pracowali jednocześnie w Seminarium Wyż. Nie przypominam sobie żadnego z tych nazwisk (a wszystkie akta opisywanej szkoły podczas wojny zaginęły). Tym więcej nie jestem w stanie niczego oznajmić o ich dziejach okupacyjnych.

Kuchnię od r. 1932 prowadziły **Siostry Służki** NMP Niepokalanej, przydzielone z domu zak. istniejącego w Seminarium Wyższym, gdzie z innymi mieszkały. W r. 1939 było ich tu ok. pięciu, na czele z kierowniczką s. Lucjaną (Antoniną) Jędrzejczak. Kilka uwag o ich losach okupacyjnych pomieszczam z całością tego domu (pod par. św. Jana)¹⁹³.

INSTYTUT WYŻSZEJ KULTURY RELIGIJNEJ

(*Rocznik 1939*, s. 29)

Trzyletni IWKR we Włocławku, otwarty 6 XII 1938 przez biskupa Raдоńskiego przy Wyższym Seminarium Duch., liczył ok. 120 słuchaczy. Wykłady, w specjalnie urządzonej sali, prowadzili dwa razy w tygodniu wybrani profesorowie obydwu seminariów. Jego **dyrektorem** był ks. prof. Stefan **Biskupski**, asystentem zaś alumn kursu IV Józef Jakubczak. W czasie **okupacji**, siłą rzeczy, Instytut nie mógł funkcjonować. Losy wojenne profesorów podano wyżej pod obu seminariami. O słuchaczach Instytutu trudno pod tym względem coś powiedzieć. Ponieważ rekrutowali się oni z inteligencji miasta i okolicy, pewnie znaczna ich ilość została wyniszczona przez okupanta.

Jesienią 1946 r. Instytut wznowił (na ok. 3 lata) swoją działalność. Dyrektor był ten sam, wykładowcy w dużej mierze inni, zajęcia odbywały się w największej sali seminaryjskiej zw. teologiczną¹⁹⁴.

ODBYWAJĄCY WYŻSZE STUDIA SPECJALNE

(*Rocznik 1939*, s. 29—30)

Wykaz księży studiujących na uniwersytetach dlatego figuruje bezpośrednio po Seminarium, że do r. 1945 tylko Rada Pedagogiczna tej szkoły typowała kandydatów do dalszych studiów i przedstawiała ich Ordynariuszowi oraz, że studenci owi (zasadniczo) przychodzili potem na profesorów. Zdarzało się w prawdzie, że niektórzy księża, za zgodą Biskupa, studiowali na własną rękę, ale takich nie subsydiowano i nie umieszczano w *Rocznikach Diec.*

¹⁹³ Wiadomości autora.

¹⁹⁴ Ks. S. Biskupski (*Instytut Wyższej Kultury Religijnej przy Włocławskim Seminarium Duchownym*, „Aten. kapł.”, r. 61: 1969, t. 72, s. 301—303) ani słowem nie wspomina o dziejach wojennych Instytutu:— Wiadomości autora.

Ks. Tadeusz **Czubak** — od paźdz. 1937 r. na Uniw. Jagiellońskim (kier. matematyczno-przyrodniczy), ur. 2 III 1909 we wsi Polichno pow. turecki, wyśw. 20 VI 1937. Planowanych studiów w następstwie warunków wojennych nie mógł ukończyć, a po r. 1945 ich nie kontynuował. Zdobył tylko tamże w r. 1938 magisterium z teol. Czas okupacji spędził w Warszawie i w południowej części Gen. Gubernatorstwa — najczęściej w Krakowie, zatrudniony w duszpasterstwie oraz czynny w partyzantce AK i SN, pewnie jako kapelan, ścigany imiennie przez gestapo. Utracił wtedy część mienia i księgozbioru. Po powrocie do diecezji był od 17 II 1945 administratorem par. Grabienice, sprawując jednocz. pieczę duch. nad par. Trąbczyn. (Życie ułożyło mu się bardzo nieszczęśliwie, tak w dziedzinie politycznej, jak i kościelnej). Zm. 28 VI 1975 jako b. proboszcz u rodziny we wsi Marianów, pochow. w Russocicach¹⁹⁵.

Ks. Hieronim **Łysiak** (po wojnie według nazwiska matki: Tomicki) — od 7 IX 1936 na Uniw. Warszawskim (filol. angielska), ur. 8 IV 1908 we wsi Stare Miasto pow. koniński, wyśw. 18 VI 1933. Lata okupacji przeżył przypuszcz. w Warszawie, a przynajmniej w Generalgouvernement. Utracił wtenczas część mienia i księgozbioru. Magisterium uzyskał dopiero w r. 1952. (Człowiek zdolny, lecz nie skoordynowany, wieczny student i wojażer). Aktualnie zamieszk. w Hiszpanii (Avenida de Mijas, Apolo XIV, 2 E, Fuengirola/Malaga)¹⁹⁶.

Ks. Leon **Nowakowski** — od r. 1938 na Uniw. Gregoriańskim w Rzymie (teologia), ur. 28 VI 1913 we wsi Bytoń pow. mieszański, wyśw. 20 VI 1937, w roku akad. 1937/38 student KUL, upatrzony na ojca duch. Seminarium. W r. 1939 uzyskał licencjat z teol. i w lipcu przyjechał do rodziny jakby po śmierć. Areszt. 24 X 1939, więziony (z innymi) w Piotrkowie Kuj., rozstrzel. 31 X tr. w ogrodzie miejscowego majątku. Utracił część mienia i księgozbioru zostawionego w Rzymie, a przede wszystkim oddał swe życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci!¹⁹⁷.

¹⁹⁵ *Rocznik 1939; Spis kapłanów 1945*, s. 10; *Rocznik 1972*; [E. Stachura] Ks.E.S.: *Ks. Tadeusz Czubak*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 58: 1975, s. 286;— AKDW, pers. ks. Czubaka (bez sygn. i nłb.); AKDW: Nominacje, nr 167;— Postać znana autorowi. (Ok. 1970 r. przysłał mi ks. Cz. do Włocławka kopię swoich wspomnień okupacyjnych w objętości ponad 20 stron. We wspomnieniach tych było dość dużo o jego udziale w partyzantce AK. Obecnie poszukuję tego rękopisu).

¹⁹⁶ *Rocznik 1939 i 1978*;— AKDW, pers. ks. Łysiaka-Tomickiego (bez sygn. i nłb.),— Osoba znana autorowi.

¹⁹⁷ *Rocznik 1939*; W. Liśkiewicz: *Pogrzeb księży zamordowanych przez Niemców w Piotrkowie Kuj.*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 103; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 110—111; A. Pawłowski: *Słowo pasterskie do wiernych w rejonie związanym z Piotrkowem Kujawskim*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 48: 1965, s. 258; [J. Zdrojewską] S. Jolenta: *Uroczystość w Piotrkowie Kujawskim*, tamże, s. 271; F. Gruse: *Straty księży*, tamże, s. 275, Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV,— ADW: AKDW, pers. 226 (ks. Nowakowskiego).

Ks. Jan **Oświeciński** — od r. 1934 na Uniw. Jagiellońskim (filol. klasyczna), ur. 20 VI 1908 w Łodzi, wyśw. 18 VI 1933. W l. 1940—1941 przebywał (w Łodzi) u rodziców, pomagając w par. św. Józefa i kapelanując u Sióstr Salezjanek. Następnie przeszedł do Gen. Guberni i pod przybranym nazwiskiem pracował w kancelarii par. w Piotrkowie Tryb. Pewnie on układał rubrycelę wrocławską na l. 1941, 1942 i 1943, która była drukowana w Łodzi. W lutym 1945 r. wrócił do Łodzi i znowu pomagał w wymien. parafii. Podczas okupacji utracił część mienia i księgozbioru. We własnej diecezji do urzęd. zakończenia wojny był od 3 III 1945 administratorem par. Świnice, wykonując nadto opiekę duch. nad par. Chwałborzyce i Wielenin. W dn. 10 IV tr. otrzymał zwolnienie z Chwałborzyc, a 26 IV powołano go na prefekta Wyż. Seminarium Duch. we Włocławku. Magisterium z filol. uzyskał w r. 1946 (i szkoda, że posiadając wyjątkowe uzdolnienia w swojej dziedzinie, tylko na tym skończył). Obecnie emer. profesor Seminarium, kanonik kat., kapelan hon. papieski (zamieszk. w Sem. Duch.)¹⁹⁸.

Ks. Michał **Poradowski** — od r. 1936 na Uniw. Warszawskim (studia prawno-społeczne), ur. 4 IX 1913 we wsi Niedźwiady pow. kaliski, wyśw. 14 VI 1936. W czasie okupacji (16 IX 1939 — 2 VI 1944) był kapelanem u Sióstr Miłosierdzia w Chylicach pod Warszawą. Kandydat na uczonego, potrafił nawet nie sprzyjający nauce czas wojenny maksymalnie wykorzystać: w r. 1941 uzyskał magisterium z teol. przypuszcz. na Uniw. Jag., w 1942 mag. praw na tajn. kompl. Uniw. Warsz.; od 1942 pracował nad doktoratami z teol. i prawa; doktorat z teol. zdobył w Krakowie pewnie w 1945. W latach okupacji utracił część mienia i księgozbioru. W powstającej na gruzach wojny diecezji pracował na kilku placówkach: od 21 III 1945 jako administrator par. Zaduszniki, od 24 III wikariusz par. Brześć Kuj., od 30 III tr. adm. par. Tłokinia, od 23 VII 1945 współadministrator (z ks. Mazierskim) par. Kruszyn z opieką duch. nad kaplicą publ. (od r. 1939 parafia!) w Michelinie. Wszystkie traktował chyba jako środki do utrzymania, albowiem zdaje się w poł. listopada 1945 r. zjawił się niespodziewanie w Paryżu! Na tamt. uniwersytecie uzyskał w r. 1947 doktorat praw i może w 1948 drat nauk socjol.! Od r. 1949 profesor na Kat. Uniwersytecie w Santiago w Chile (Casilla 261, Santiago 1). Godzien artykułu biograf.¹⁹⁹.

Ks. Władysław **Stachura** — od końca 1938 r. na KUL w Lublinie (kier. prawno-społeczny), ur. 13 X 1912 we wsi Zapole pow. sieradzki, wyśw.

¹⁹⁸ *Rocznik 1939; Spis kapłanów 1945*, s. 3; *Rocznik 1978*;— AKDW, pers. ks. Oświecińskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 94, 286, 370;— Osoba znana autorowi.

¹⁹⁹ *Rocznik 1939 i 1978*;— AKDW, pers. ks. Poradowskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 191, 205, 226, 517;— Osoba znana autorowi.

17 XII 1938. Na przestrz. 6 XI 1939—13 X 1940 pracował jako wikariusz w par. Klonowa, a dwukrotnie areszt. w r. 1940, przekroczył granicę Generalgouvernement i od 25 X 1940 do 20 II 1945 był wik.-rezyd. par. Borowno w Diec. Częstochowskiej. W czasie wojny utracił część mienia i księgozbioru. Powróciwszy do diecezji, był od 1 lub 13 III 1945 administratorem par. Klonowa oraz adm. tymcz. par. Godynice i Brąszewice. Magisterium z prawa kan. uzyskał dopiero w r. 1956 na ATK w Warszawie. Aktualnie jest proboszczem i dziekanem w Kowalu, kanonikiem hon. kaliskim, sędzią synod.²⁰⁰

Ks. Tadeusz Idzi **Szmidt** — od 12 I 1939 na Uniw. Jagiellońskim (filol. polska), ur. 3 VIII 1914 w m. Wyszaków-Nadgórz pow. pułtuski, wyśw. 17 XII 1938. W czerwcu 1939 r. uzyskał w Krakowie magisterium z teol., lecz studiów polonist. po wojnie nie kontynuował. W dn. 23 X 1939 mianowany (przez bpa Kozala) wikariuszem par. św. Stanisława we Włocławku, ale 30 X tr. posunięty na tymcz. administratora par. Kikół oraz Wola-Trutowo i Sumino, w których pracował na pół jawnie przez cały okres okupacji. Po odmowie podpisania volkslisty, areszt. w styczniu 1945 r.; jednak (odważnie) zbiegł z aresztu i ukrywał się w okolicy aż do odejścia Niemców. W latach wojny utracił część mienia i księgozbioru. W dn. 28 II 1945 Kuria Diec. odnowiła mu nominacje na owe 3 parafie; 14 III zwolniony z Trutowa, a 17 IV tr. przeniesiony na adm. par. Chełmce. Zm. 19 IV 1965 jako adm. par. św. Jana we Włocławku, wicedziekan włocł., szambelan papieski. Cześć jego pamięci! ²⁰¹.

Ks. Józef **Szuleta** — od 24 VIII 1934 na Uniw. Warszawskim (studia przyrodnicze), ur. 1 albo 11 III 1908 we wsi Jagodziniec pow. kaliski, wyśw. 16 VI 1934. W r. 1938 uzyskał magisterium z filoz. (w zakr. botaniki) i został asystentem. W latach okupacji brał udział w tajn. nauczaniu Uniw. Warsz. Podczas powstania warsz. utracił większość mienia i księgozbioru. W r. 1945 zdobył doktorat nauk matem.-przyrod. i pozostał na uczelni. Obecnie emer. profesor nadzw. UW, kapelan hon. papieski, zamiesz. 00-312 Warszawa, ul. Dobra 59 m. 18 ²⁰².

Ks. Michał **Ślipek** — od 19 IX 1938 na Uniw. Warszawskim (historia sztuki), ur. 27 VIII 1907 we wsi Dzigorzew pow. sieradzki, wyśw. 19 VI

²⁰⁰ *Rocznik 1939 i 1978*; O jego aresztowaniu nie wspominają Jacewicz i Woś (*Martyrologium pol. duch.* IV);— AKDW, pers. ks. Stachury (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 134;— Osoba znana autorowi.

²⁰¹ *Rocznik 1939 i 1962*; F. Gruse: *Sp. ks. Tadeusz Szmidt*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 48: 1965, s. 161; Jacewicz i Woś (*Martyrologium pol. duch.* IV) nie posiadają o areszt. ks. Sz.;— AKDW, pers. ks. Szmidta (bez sygn. i nlb.); AKDW. Nominacje, nr 78, 153, 335;— Postać znana autorowi.

²⁰² *Rocznik 1939 i 1978*;— AKDW, pers. ks. Szulety (bez sygn. i nlb.); Akta pers. na Uniw. Warsz., KUL w Lublinie i w ATK w Warsz.;— Osoba znana autorowi.

1932, przed r. 1938 uzyskał magisterium z teol. na Uniw. Lwowskim. We wrześniu 1939 r. kapelan ochot. WP w obronie Warszawy (36-go pułku Legii Akad.), odzn. Krzyż. Virtuti Milit. Powróciwszy na obszar diecezji, z poświęceniem pracował w duszpasterstwie: w marcu 1940 r. mianowany (pewnie przez wik. gen. Kulińskiego) tymcz. administratorem par. św. Jana we Włocławku i p.o. dziekanem włocł. W l. 1940—1945 (przypuszcz. z polecenia tegoż prałata) pracował półjawnie jako p.o. dziekan czernikowski oraz czas. adm. par. Czernikowo, Działyń, Mazowsze, Osiek n. Wisłą i Trutowo (właśc. Wola). Areszt. 1 VIII 1944 i więziony w Lipnie, skąd zwol. za wstawieniem się miejsc. urzędników niemieckich. W czasie okupacji utracił część mienia i księgozbioru. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W wyzwalanym kraju — w dn. 28 II 1945 potwierdzony na adm. par. Działyń z powierzeniem pieczy duch. w par. Mazowsze; 14 III tr. znowu ustanowiony p.o. dziek. czernikowskim i tymcz. adm. par. Trutowo; 5 IV 1945 zwol. z obowiązków w Czernikowskim i przenies. na adm. par. św. Gotarda w Kaliszu. Magisterium z hist. sztuki zdobył dopiero w r. 1958 na KUL. Zm. 2 V 1971 na stanowisku proboszcza par. Ślesin. Cześć jego pamięci!²⁰³.

GIMNAZJUM I LICEUM ORAZ SZKOŁA POWSZECHNA
IM. JANA DŁUGOSZA
(*Rocznik 1939*, s. 30)

a. ORGANIZACJA, MAJĄTEK I FUNKCJONOWANIE SZKOŁY
ORGANIZACJA ZAKŁADU

Oprócz Liceum im. Piusa X czyli Niż. Seminarium Duch. Diec. Włocławska posiadała od r. 1916 drugą szkołę katolicką, ale świecką — Human. Gimnazjum Męskie im. ks. J. Długosza. Szkołę powszechną założono przy nim później. Zakład posiadał pierwszą kategorię szkół państwowych (A) i był wzorowo urządzony. Kształcił w dużej mierze synów bogatszych rodziców, np. ziemian, lecz również biedniejsi znajdowali w nim miejsce. Szczególnie uczniowie wydaleny lub występujący z Seminarium Niż. byli tu bez większych trudności przyjmowani, korzystając z protekcji wspa- niałomyślnego dyr. ks. Chwiłowicza, który do r. 1932 był dyrektorem tamtej szkoły. Obydwie szkoły (średnia i powszechna) posiadały na miejscu dobrze zorganizowany internat.

²⁰³ *Rocznik 1939*; *Spis kapłanów 1945*, s. 6; *Rocznik 1962*; M. Ślipek: *Saska Kępa — wrzesień 1939 rok*, w: *Wspomnienia wojenne kapłanów wojskowych (1939—1945)*, wyd. 2, Warszawa 1969, s. 85—112; Cz. Kruszyński: *Ks. Michał Ślipek*, „Kron. Dłec. Włocł.”, t. 54, 1971, s. 192—193; Jacewicz, Woś: *Martyrologum pol. duch.* IV;—AKDW, pers. ks. Ślipka (bez sygn. i nlb.), AKDW. Nominacje, nr 79, 152, 252;—Postać znana autorowi.

GMACH SZKOLNY, JEGO URZĄDZENIA, MAJĄTEK

Zakład posiadał imponujący, murowany, dwupiętrowy **gmach** przy ul. Łęgskiej 26, zbudowany w l. 1927—1928. Po przeciwnej stronie ulicy rozciągał się plac sportowy, na którym wystawiono wielką, murowaną salę gimnastyczną. Już 14 IX 1939 gmach został **zarekwirowany** na kwaterę dla wojska niemieckiego. W r. 1940 Niemcy założyli tu szpital wojskowy. W następstwie tego nastąpiły nie tylko zbędne, lecz także szkodliwe dla instytucji innowacje: przerabianie sal, stawianie murów, przeznaczenie dolnych części budowli na schrony przeciwlotnicze, zamiana parkietu na podłogę betonową i posadzkę, zamurowanie dolnych okien oraz obsypanie całego gmachu wałem ziemnym wysokości 2 m itp. Uważa się, że wszystkie pomieszczenia uległy wtedy zniszczeniu od 30 do 40%.

Urządzenia szkolne i pomoce naukowe, zrazu przymusowo skomasowane w 3 dużych salach, potem zostały zniszczone. Dla szpitala wojskowego zabrano wyposażenie internatu, a nawet bieliznę prywatną uczniów. Wyposażenie kuchni i stołówki zasadniczo też przypadło, gdyż albo skonfiskował je okupant, albo zakopane w ziemi w ciągu długiej wojny zmarniało, względnie powierzone do przechowania osobom prywatnym nie powróciło w całości w r. 1945.

Przypadły również wkłady pieniężne, jakie szkoła posiadała w r. 1939 w bankach, oraz własne działki i letnisko dla profesorów i uczniów w Jastarni i Władysławowie nad morzem. Podobnie zapasy opału i żywności nagromadzone w czasie wakacji na nadchodzący nowy rok szkolny.

W okresie styczniowej ofensywy gmach uległ dalszej dewastacji. Od 19 I 1945 stacjonowało w nim zwycięskie wojsko, następnie zaś znalazł się w rękę Zarządu Miejskiego. Na pocz. marca tr. Kuria Diec. mianowała swoim delegatem nad nieruchomościami profesora tej szkoły Eugeniusza Frąckiewicza, a 24 III sekretarza zakładu Tadeusza Siedlewskiego. W końcu kwietnia tr. odzyskano wprawdzie budynek, ale znowu na przestrz. 22 VI — 18 X 1945 zajmował go 90 pułk artylerii. Kiedy zaś gmach z całym otoczeniem doprowadzono do stanu względnej używalności, utracono nieruchomości oraz instytucje w r. 1949.

BIBLIOTEKA, GABINETY, ARCHIWUM

Księgozbiór zakładu — nauczycielski i dla uczniów, liczący ok. 7000 tomów, został przez wroga spalony. Spędzono z miasta Żydów, polecono im wykopać rów w ogrodzie szkolnym, znieść do niego książki i podpalić.

Urządzenia kilku **gabinetów** szkolnych (anatomiczny, botaniczny, fizyczny, lekarski, dentystyczny i in.) zostały zniszczone. Wprawdzie udało się ukryć 9 mikroskopów, lecz ich los powojenny nie jest mi znany.

Archiwum opisywanej szkoły nie doznało w czasie okupacji większych strat i sporą jego część przejąłem w r. 1949 do Arch. Diecezjalnego.

KAPLICE

W gmachu znajdowały się 2 kaplice półpubliczne — duża profesorów i uczniów, z 3 ołtarzami, pochodząca z ok. 1928 r., oraz mała, późniejsza, z jednym ołtarzykiem, urządzona dla sióstr zakonnych zatrudnionych w zakładzie. Obydwie zostały zniesione przez Niemców w końcu 1939 r., a ich wystrój oraz zawartość zakrystii zniszczone, zabrane lub rozproszone. W r. 1945 obydwie kaplice przywrócono²⁰⁴.

FUNKCJONOWANIE SZKOŁY

Po rozpoczęciu się wojny w dn. 1 września 1939 r. ogół pracowników umysłowych i fizycznych zakładu stał na posterunku, gotowy w każdej chwili podjąć obowiązki. Jednak plądrowanie w gmachu wojska niemieckiego już od połowy września, a następnie aresztowanie ok. 21 października tr. większej części nauczycielstwa uniemożliwiło wszelkie, nawet coraz mniej wymagalne projekty.

Po wyparciu Niemców z kraju Kuria Diec. upoważniła 24 III 1945 ks. dra Władysława Mirskiego (przed- i powojennego dyr. Seminarium Niż.) do nowego zorganizowania również Gimnazjum i Liceum im. Długosza. Ponieważ gmach Seminarium Niż. był w dalszym ciągu zajęty przez magistrat, obydwie szkoły katolickie połączono w pomieszczeniach Gimn. im. Długosza. Na otwarciu symbiotycznego zakładu uzyskano pozwolenie już w kwietniu tr., ale otwarto go dopiero 4 maja. W okresie ponownego zakwaterowania się w tym gmachu wojska (22 VI — 18 X 1945) obydwie szkoły musiano ulokować w niewygodnych warunkach w rezydencji biskupiej. Na prefekta gimnazjum powołano ks. Stanisława Piotrowskiego, a na kierownika internatu ks. Stanisława Olejnika jun.²⁰⁵.

b. PRZEŁOŻENI I WYCHOWANKOWIE, PRACOWNICY

KIEROWNICTWO

Dyrektor gimn. i liceum oraz szkoły powsz., a także profesor matematyki i fizyki — od stycznia 1932 r. ks. Mieczysław **Chwiłowicz**, absolw. Uniw. Jag. (studia matem.-przyrod.), ur. 25 XI 1892 we wsi Jabłonka pow. międzychodzki, wyśw. 22 VI 1919. W roku wybuchu wojny nadto mgr

²⁰⁴ „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39· 1945, s. 99; S. Librowski: *Wystawa „Cztery lata istnienia i działalności Seminarium*, s. 251;— ADW: AKDW, og. III, 5: Zakład im. Długosza; AKDW: Gimnazjum im. Długosza (bez sygn. i nlb.); AKDW: *Księga korespondencji*, nr 17, 60; Relacja ks. dyr. W. Mirskiego z 17 III 1948;— Wiadomości autora.

²⁰⁵ S. Oracz: *Niedola szkół katolickich*, s. 4; W. Mirski: *Z Liceum im. Piusa X*, s. 98—100 passim; *Spis kapłanów 1945*, s. 3, 4; W. Mirski: *Z Liceum i Gimnazjum im. J. Długosza*, s. 89—90;— AKDW: *Księga korespondencji*, nr 61, 77—78; AKDW: *Nominacje*, nr 504, Relacja ks. dyr. Mirskiego z 17 III 1948;— Wiadomości autora;— Por. przyp. 186.

teol., kanonik Kapituły Kat., sędzia prosyn., bardzo lubiany przez młodzież. Jeden spośród trzech ewent. następców bpa Kozala na urządzie wikariusza gen., wyznaczonych przez niego po 7 IX 1939. Areszt. 21 X 1939, przebywał w więzieniu we Włocławku oraz w obozach przejśc. Rudau i Grossmischen k. Królewca, gdzie zginął na pocz. r. 1940. W czasie wojny utracił mienie i książki (ok. 1000 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ²⁰⁶.

Inspektor (d. nazwa wicedyr.) i **kierownik** szkoły powsz. oraz profesor matematyki — Ignacy **Duczmał**, areszt. 21 X 1939, więziony we Włocławku tudzież w obozach przejśc. Rudau i Grossmischen pod Królewcem, gdzie zginął w końcu grudnia 1939 albo w styczniu 1940 r. Oddał życie za wiarę i ojczyznę. Cześć jego pamięci! ²⁰⁷.

Kierownik internatu oraz **prefekt** w wyższych klasach gimnazjum i liceum — od r. 1935 ks. Piotr **Tomaszewski**, ur. 10 XI 1908 w Kaliszu, wyśw. 19 VI 1932. W 1 poł. września 1939 r. wycofywał się przed frontem wojennym ku Warszawie i brał udział w jej obronie. W latach okupacji (1939—1945) był kapelanem Zakł. im. Ks. Boduena w Warszawie, gdzie utworzył ośrodek potajemnych spotkań dla emigracji włocławskiej przebywającej w stolicy. Jednocz. faktyczny rektor alumnów włocławskich rozproszonych na ziemiach wcielonych do Rzeszy i w Gen. Gubernatorstwie. Opiekował się nimi, korespondował i umieszczał ich w różnych seminariach (Ołtarzew, Warszawa, Kielce, Sandomierz, Kraków — Częstochowskie i in.), pozostając przy tym w kontakcie z profesorami Jan-kowskim (Jasna Góra), Wyszyńskim (Laski pod Warszawą) i ojcem duch. Rudzińskim (Płudy k. Warszawy). Równocz. studiował na Tajn. Uniw. Ziem Zach. (filol. polska), a także był kapelanem AK. Magisterium z nauk hum. uzyskał w Poznaniu w r. 1946 albo 1947. Podczas wojny utracił większość mienia i książek (ok. 750 t.). Po powrocie do diecezji wprawdzie w dn. 11 IV 1945 został przydzielony na dawne swe stanowisko prefekta Gimn. im. Długosza (i złącz. z num. Gimn. im. Piusa X) oraz kapelana szpitala św. Antoniego we Włocławku, ale jakimś przypadkiem zaciągnął się na kapelana WP w Kaliszu i Modlinie (do 15 III 1946); w Kaliszu ponadto był od 4 IX do 29 XI 1945 wikar. pomoc. w par. Kolegiackiej. Zm. 17 I 1967 w szpitalu w Warszawie (nie bez winy moralnej Ordynariusza, który uprzedził się do niego), pochow. we Włocławku. Był wtenczas pro-

²⁰⁶ *Rocznik 1939*; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 18—19; *Actes et documents du Saint Siège*, 3, p. 1, s. 264 (bez nazwiska); Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV,— ADW: AKDW, pers. 36 (ks. Chwiłowicza); Relacja ks. dyr. W. Mirskiego z 17 III 1948.

²⁰⁷ *Rocznik 1939*, s. 30;— Relacja ks. dyr. W. Mirskiego z 17 III 1948;— Postać znana autorowi.

fesorem Seminarium, kanonikiem hon. kaliskim i szambelanem pap. Kapłan szlachetny, gorliwy i lubiany. Cześć jego pamięci!²⁰⁸.

Wychowawca internatu oraz **prefekt** w niższych klasach gimn. i szkole powsz. — od r. 1936 ks. Stanisław **Antczak**, ur. 1 I 1912 we wsi Łagiewniki pow. koniński, wyśw. 14 VI 1936. W dn. 28 IX 1939 mianowany (przez bpa Kozala) czas. wikariuszem par. Ciechocinek, przesunięty (przez niego) 21 X tr. na administratora zastępcę par. Bądkowo, Łowiczek i Siniarzewo. Dalsze łańcuch okupacji przeżył pewnie w Generalgouvernement. W czasie wojny utracił większość mienia i książek (ok. 500 t.). Wróciwszy na obszar diecezji, został 5 III 1945 tymcz. adm. par. Kuchary Kośc. oraz sprawował pieczę duch. nad par. Rzgów. Aktualnie mgr teol., kanonik hon. kaliski, zast. proboszcza par. św. Mikołaja w Kaliszu²⁰⁹.

Drugi **wychowawca internatu** — p. Józef **Biesiada**. Jego losy wojenne takie jak p. Duczmala. Cześć jego pamięci!

POZOSTALI PROFESOROWIE
(w porządku alfab.)

Uwaga. Spośród 25 nauczycieli Liceum i Gimn. im. Długosza Niemcy aresztowali 15. Dwaj z nich to dyrektor i wicedyr., uwzględnieni powyżej. Trzynastu wymieniam na tym miejscu. O innych 10 nie posiadam informacji, co więcej — nawet nie podaję ich nazwisk! W każdym razie nie byli oni więzieni. Stopnie naukowe położyłem przy tych nazwiskach, przy których figurują one pod Seminarium Niż. (*Rocznik 1939*, s. 28). Przypuszcz. stopień magistra posiadali także inni nauczyciele tej szkoły.

P. Stanisław **Bahr** — nauczyciel biologii. Jego dzieje wojenne podobne do p. Duczmala. Cześć jego pamięci!

P. Aleksander **Dąbrowski** — nauczyciel matematyki. Jego losy wojenne takie jak p. Duczmala. Cześć jego pamięci!

P. Jan **Drzewiecki** — nauczyciel śpiewu. Jego dzieje wojenne podobne do p. Duczmala. Cześć jego pamięci!

P. Józef **Kwiatkowski**, mgr filoz. — nauczyciel jęz. polskiego. Jego losy wojenne takie jak p. Duczmala. Cześć jego pamięci!

P. Karol **Masłowski**, dr filoz. — nauczyciel historii. Jego dzieje wojenne podobne do p. Duczmala. Cześć jego pamięci!

²⁰⁸ *Rocznik 1939*; „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39: 1945, s. 19, 25; *Wyjątki z Kroniki Wyz. Seminarium Duch.*, s. 159; *Rocznik 1962*; T. Kania: Ks. Piotr Tomaszewski, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 50: 1967, s. 288; *Seminarium Duch. w czasie wojny*, s. 342;— AKDW, pers. ks. Tomaszewskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 290, 571, 641;— Postać znana autorowi.

²⁰⁹ *Rocznik 1939* i 1978; „Kron. Diec. Włocł.”, t. 61: 1978, s. 225, 226;— AKDW, pers. ks. Antczaka (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 102, 507;— Osoba znana autorowi.

P. Marian **Niesluchowski** — nauczyciel matematyki. Jego losy wojenne takie jak p. Duczmala. Cześć jego pamięci!

P. Stanisław **Opalka**, mgr filoz. — nauczyciel geografii. Jego dzieje wojenne podobne do p. Duczmala. Cześć jego pamięci!

P. Wiktor **Piotrowski** — nauczyciel ćwiczeń cielesnych. Jego losy wojenne takie jak p. Duczmala. Cześć jego pamięci!

Ks. Faustyn **Stefańczyk** — nauczyciel jęz. łacińskiego, por. wyżej pod Seminarium Niż.

P. Kazimierz **Sypniewski** — nauczyciel śpiewu i muzyki. Jego dzieje wojenne podobne do p. Duczmala. Cześć jego pamięci!

Ks. Marian **Szczodrowski** — od r. 1935 nauczyciel jęz. niemieckiego, ur. 22 IV 1894 we wsi Lubichowo pow. starogardzki, wyśw. 27 VIII 1929 (ekssalezjanin). W roku wybuchu wojny był również kapelanem miejscowego więzienia. Areszt. 21 X 1939, więziony we Włocławku oraz w obozach przejśc. Rudau i Grossmischen k. Królewca, gdzie zginął na pocz. 1940 r. Podczas wojny utracił mienie i książki (ok. 500 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci!²¹⁰

P. Józef **Tymiński** — nauczyciel jęz. łacińskiego. Jego losy wojenne takie jak p. Duczmala. Cześć jego pamięci!

P. Mieczysław **Zytner** — nauczyciel jęz. polskiego. Jego dzieje wojenne podobne do p. Duczmala. Cześć jego pamięci!²¹¹

UCZNIOWIE

W roku szk. 1938/39 instytucja ta liczyła 518 uczniów. z czego na gimnazjum i liceum mogło przypaść ok. 300, reszta zaś na szkołę powsz. Trudno tu coś powiedzieć o losach wojennych owych uczniów. Wolno założyć, że wybuch wojny zastał przeważającą ich część w domach rodzinnych. W pierwszym roku powojennym (od kwietnia do lipca 1945) gimnazjum i liceum miało 123 uczniów, w tym 18 z Seminarium Niż. W dn. 4 IX 1945 rozpoczął się w zakładzie drugi rok szkolny. Gimn. i liceum liczyło wtedy 207 uczniów, wśród których 55 było z Sem. Niż. W drugim powoj. roku szkolnym otwarto ponownie szkołę podstawową. Pobierało w niej naukę 330 chłopców²¹².

PRACOWNICY FIZYCZNI I SIOSTRY

Tak rozbudowana instytucja musiała zatrudniać w r. 1939 ok. 10 pracowników fizycznych i 4 **Siostry Honoratki** (Zgrom. Małych Sióstr Niepok. Serca Maryi) mające pieczę nad gospodarstwem internatu — kuchnią, sto-

²¹⁰ *Rocznik 1939*; S. Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 145; Jacewicz, Woś: *Martyrologium pol. duch.* I, IV,— ADW· AKDW, pers. 337 (ks. Szczodrowskiego).

²¹¹ Relacja ks. dyr. W. Mirskiego z 17 III 1948;— Wiadomości autora.

²¹² *Rocznik 1939*, s. 30; W. Mirski: *Z Liceum im. Piusa X*, s. 99; W. Mirski: *Z Liceum i Gimnazjum im. J. Długosza*, s. 89—90;

łówką, pralnią. Przełożoną zakonnice była s. Józefa Natalia Gralusówna. O dziejach wojennych wspom. sióstr i pracowników, których nawet nazwisk nie podaje, nie potrafię niczego napisać. Od r. 1945 wykonywały w tej szkole podobne funkcje również bezhabitowe **Córki Najczystszego Serca NMP**. Przełożoną domu zak. była s. Zofia (Amelia) Arciszewska, a oprócz niej pracowało 5 sióstr²¹³.

Uwaga. O *Roczniku* tej szkoły będzie mowa poniżej pod wydawnictwa.

WYDAWNICTWA I CZASOPISMA OGÓLNODIECEZJALNE

(*Rocznik 1939*, s. 31: Wydawnictwa)

Rocznik 1939 wymienia tylko 4 czasopisma: *Kronikę*, *Wskazania*, *Ateneum* i *Tygodnik*.

ATENEUM KAPLAŃSKIE

Miesięcznik założ. w r. 1909, poświęc. naukom teologicznym, wydawany wprawdzie przez Włocł. Seminarium Duch., ale posiadający charakter ogólnopolski. Ostatnim numerem, który ukazał się w r. 1939, był zeszyt 246 (lipiec—sierpień w t. 44). W ciągu całej **wojny**, siłą rzeczy, nie mógł być wydany ani jeden zeszyt. Kolejny — 247 zeszyt (sierpień—wrzesień) tomu 45 wyszedł dopiero w r. 1946. Przed i po wojnie pismo wykonywała Drukarnia Diec.

Zarząd (Komitet Red.) w r. 1939: **redaktor** — od r. 1932 ks. dr Stefan **Wyszyński**, sekretarz — od 1935 ks. mgr Franciszek Mączyński, administrator — od 1935 ks. dr Józef Iwanicki.— W r. 1946: redaktor (naczelnny) ks. dr [prof. nadzw.] Stefan **Biskupski**, administrator ks. dr Józef Iwanicki — o wszystkich por. pod Seminarium²¹⁴.

KRONIKA DIECEZJI WŁOCŁAWSKIEJ

[z podtytułem] Czasopismo poświęcone sprawom diecezji. **Miesięcznik** założ. w r. 1907, wydawany przez Kurię Diec. Ostatnim przedwojennym numerem *Kroniki* był nr 7/8 na lipiec—sierpień 1939 r. W czasie **okupacji** nie mógł się ukazać żaden numer tego pisma. *Kronikę* wznowiono dopiero w r. 1945 numerem 1 — na sierpień i 2, za grudzień. Przed i po wojnie pismo wychodziło w Drukarni Diec.

Redaktor przedwojenny — od r. 1938 ks. patron Stanisław **Tywonek** — por. wyżej pod Kuria; redaktor powojenny ks. dr Stefan **Wyszyński** — por. wyżej pod Seminarium²¹⁵.

²¹³ *Rocznik 1949*, s. 289;— ADW: AKDW, zak. II, 4.

²¹⁴ Odpowiednie tomy „Ateneum”; *Rocznik 1939*, s. 31; *Rocznik 1949*, s. 60; *Bibliografia czasopism pomorskich, Województwo Bydgoskie*, praca zbior. pod red. H. Baranowskiego, Toruń 1960, s. 250, poz. 1221;— Wiadomości autora.

²¹⁵ Współczesne opisowi rocznika „Kroniki”; *Rocznik 1939*, s. 31; *Bibliografia czasopism pomorskich*, s. 259, poz. 1270;— Wiadomości autora.

PAPIESKIE DZIEŁA MISYJNE

Rocznik 4 niereg. pisma pt. *Papieskie Dzieła Misyjne w Diecezji Włocławskiej* ukazał się za r. 1938. Wydawcą była Kuria Diec., **redaktorem** ks. szamb. mgr Józef **Leśnik** — por. wyżej pod Kuria. **Wojna** przeszkodziła w wydaniu zeszytu za r. 1939 i nn. Po r. 1945 nie wyszedł żaden jego numer ²¹⁶.

PAX TECUM

[z podtytu.] Biuletyn Stowarzyszenia Charystów Diecezji Włocławskiej, miesięcznik założ. w r. 1926, przed r. 1935 pn. *Charitas Christi*. (Księża Charyści nie posiadali własnej siedziby, a zbierali się w mieszkaniu przełożonego, którym od r. 1925 był ks. dr Franciszek Korszyński w Seminarium Duch.). Od r. 1938 **redaktorem** pisma był ks. mgr Stefan **Wilk**, adm. par. Chełmica. **Wojna** spowodowała nie tylko zamknięcie pisma, lecz także (po r. 1945) zawieszenie działalności samego stowarzyszenia (nie tyle z powodu zmian polityczno-społecznych, ile wrogiego nastawienia wpływowych kapłanów) ²¹⁷.

ROCZNIK DIECEZJALNY

Ostatni przedwojenny informator diecezjalny (posiadający niemal dwuwiekową tradycję i ukazujący się dawniej corocznie) pt. *Rocznik Diecezji Włocławskiej* wyszedł na r. 1939. **Wojna** przerwała na kilka lat wydawanie tej wartościowej serii. Wprawdzie w r. 1946 Kuria Diec. planowała wydać nowy *Rocznik*, jednak nie tylko nie doszło do zrealizowania zamierzenia, ale chyba nawet nie zgromadzono potrzebnych materiałów. W następstwie tego „pierwszym od r. 1939” był *Rocznik [...] 1949*. *Rocznik 1939* podaje stan diecezji z końca r. 1938, *Rocznik 1949* — z przeł. 1948/49. Zarówno bezpośr. przed wojną, jak też po niej *Rocznik* był (i pozostał) wydawnictwem Kurii, wykon. przez Drukarnię Diec.

Nie uwidocznionym **redaktorem** *Rocznika 1939* (i kilku poprzednich) był ks. dr Stanisław **Maternowski** — por. wyżej pod Kuria, natomiast *Rocznika 1949* — ks. mgr Stanisław **Librowski**, figurujący (jednak) jako „archiwariusz diecezjalny”, por. wyżej pod Seminarium ²¹⁸.

²¹⁶ Odpowiednie roczniki „Dzieł”, *Bibliografia czasopism pomorskich*, s. 262, poz. 1289;— Wiadomości autora.

²¹⁷ Współczesne opisowi numery „Pax Tecum”; *Bibliografia czasopism pomorskich*, s. 251, poz. 1227;— Wiadomości autora.

²¹⁸ *Rocznik 1939 i 1949*; *Bibliografia czasopism pomorskich*, s. 251, poz. 1226; S. Librowski: *Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski znajdujących się w Księgozbiornie Podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, Lublin 1971—1973, s. [353] szp. lewa.

ROCZNIK GIMNAZJUM HUMANISTYCZNEGO IM. DŁUGOSZA

Wydawnictwo (wychodzące niereg.) założ. w r. 1917 pn. *Rocznik Ośmio-klasowego Gimn. Filologicznego im. Ks. Jana Długosza*. Odnosiło się do jednej szkoły, która też była jego wydawcą, ale ta znowu stanowiła własność (całej) diecezji. Ostatnim był r. 4: 1926/27 pod red. (prof.) Tadeusza **Fopp'a**, który ukazał się dopiero w r. 1938 razem z dołącz. do niego *Sprawozdaniem z działalności instytucji w l. 1932—1937/38* w oprac. (prof. dra) Karola **Masiłowskiego**. *Rocznik* ten wykon. przeważnie Drukarnia Diec. Z powodu **wojny** wydawnictwo przestało się ukazywać. Po r. 1945 nie było warunków dla jego wznowienia ²¹⁹.

RUBRYCELA

W końcu r. 1938 wyszedł z Drukarni Diec. *Ordo divini officii ac missarum ad usum Dioecesis Vladislaviensis pro anno Domini 1939* [na k. przedtyt.] *Rubricella seu ordo...* **Redaktorem Rubryceli** był (od kilkunastu lat) nie uwidocz. ks. lic. Jan **Adamecki** — por. wyżej pod Seminarium. Pewnie w październiku 1939 r., może już potajemnie, udało się wydać we Włocławku, z polecenia bpa Kozala a w red. ks. Adameckiego *Rubrycelę* na r. 1940. Na l. 1941, 1942 i 1943 *Rubrycelę* wydano w Łodzi, w drukarni pod zarz. niemieckim, a układał ją przypuszcz. ks. Jan **Oświeciński** — por. wyżej pod studenci. Już coraz trudniej było *Rubrycelę* i publikować, i rozprowadzać, choćby z powodu topniejącej z dnia na dzień liczby kapłanów tej diecezji. Stąd na r. 1944 nie wydano kalendarza liturgicznego. Dopiero na r. 1945 ukazał się po dawnemu we Włocławku *Ordo divini officii...*, z aprobatą prał. Borowskiego, rozpoczynający się dn. 1 czerwca. Autorem tej *Rubryceli* był ks. Józef **Kruczkowski** — zob. niżej pod Brzeźnio, względnie ks. Aleksander **Kwiatkowski** z Liskowa ²²⁰.

TYGODNIK POLSKI

poświęcony sprawom religijnym, oświatowym i społecznym, założ. w r. 1933, od 1938, nr 17 wydawany przez Drukarnię Diec. *Tygodnik* ukazywał się do września 1939 r. W latach **okupacji** nie mógł wychodzić. Jego powojenną kontynuacją był *Ład Boży* — tygodnik dla rodzin katolickich, drukowany tamże. Pierwszy jego numer wyszedł na dz. 2 IX 1945 ²²¹.

²¹⁹ Odpowiednie zeszyty „Rocznika”, *Bibliografia czasopism pomorskich*, s. 264—265, poz. 1300;— Wiadomości autora.

²²⁰ Współczesne opisowi wydania *Rubryceli*; *Bibliografia czasopism pomorskich*, s. 261, poz. 1285; S. Lińbrowski. *Katalog rubrycel i schematyzmów*, s. [345] szp. prawa, s. [346] szp. lewa,— AKDW, pers. ks. Kruczkowskiego (do odszukania), pers. ks. Kwiatkowskiego (bez sygn. i nlb.).

²²¹ Odpowiednie numery „Tygodnika” 1 „Ładu”; *Rocznik 1939*, s. 31; „Ład Boży”, r. 2: 1946, nr 16, s. 1, nr 24, s. 5; r. 5. 1949, nr 4, s. 4; *Bibliografia czasopism pomorskich*, s. 269, poz. 1330, s. 260, poz. 1277,— Wiadomości autora.

Redaktorem Tygodnika był od r. 1937, nr 38 ks. Henryk Suliński, ur. 14 VII 1908 we wsi Wojcieszków pow. łukowski, wyśw. 19 VI 1932, mgr prawa kan. W roku wybuchu wojny nadto dyrektor Księgarni Powsz. i Drukarni Diec. we Włocławku — zob. zaraz niżej. Okres okupacji przetrwał w okolicach Warszawy i w stronach rodzinnych. Utracił wtenczas większość mienia i księgozbioru. Po powrocie do diecezji — od 2 III 1945 administrator par. Przepolew z obowiązkiem pieczy duch. nad par. Malanów, od 7 III tr. adm. par. Kościelec Kol. z pieczęcią w par. Galewo. Zm. 8 VI 1975 jako adm. par. Świerczyn²²². W *Ładzie Bożym* redaktorem uwidocznionym od początku był p. A(drian) **Turczynowicz**, atoli faktycznymi red. byli ks. dr Stefan Wyszynski — por. wyżej pod Seminarium, a po nim (od r. 1946, nr 28) ks. dr Władysław Mirski — por. wyżej pod Sem. Niż.

WSKAZANIA

[z podtytu.] Okólnik Akcji Katolickiej Diecezji Włocławskiej (do r. 1938, nr 6: *Wskazania Diec. Instytutu Akcji Kat. we Włocławku*), miesięcznik. Tłoczono go w Drukarni Diec. Jako ostatni przed wojną ukazał się jego nr 8 — za wrzesień 1939 r. W latach **wojny** pismo nie mogło wychodzić. Także w r. 1945 *Wskazania* nie zostały wznowione.

Od r. 1938, nr 5 **redaktorem**, *Wskazań* był ks. dyr. mgr Jerzy **Bekier** — por. wyżej pod Kuria Diec. (Akcja Kat.)²²³.

KSIĘGARNIA POWSZECHNA I DRUKARNIA DIECEZJALNA (*Rocznik 1939*, s. 31)

Drukarnia Diec. z introligatornią, a przy niej księgarnia, istniały od r. 1907 we własnych budynkach przy ul. Brzeskiej 4 i dobrze prosperowały. Drukarnia wykonywała zlecenia nie tylko dla duchowieństwa i księgarnia posiadała wydawnictwa nie tylko religijne. **Dyrektorem** obydwu instytucji był od r. 1937 wspom. wyżej ks. mgr H. Suliński. Jeszcze po 1 IX 1939 drukarnia wykonała pewne rzeczy dla diecezji, np. *Rubrycelę* na r. 1940.

W końcu 1939 r. instytucje te zostały **przejęte** przez władze niemieckie i musiały służyć ich interesom. Wychodziły tu czasopisma, książki i druki w jęz. niemieckim. Nie wykluczone, że wykonano tu jakieś polskie druki tajne. Na pocz. 1941 r. znaczna ilość pracowników drukarni i księgarni (mężczyzn i kobiet) znajdowała się w obozie przejściu. w Inowrocławiu,

²²² *Rocznik 1939*; *Spis kapłanów 1945*, s. 8; *Rocznik 1972*; [W. Góra] Ks.W.G.: Ks. Henryk Suliński, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 59: 1976, s. 94;— AKDW, pers. ks. Sulińskiego (bez sygn. i nlb.); AKDW: Nominacje, nr 93, 107;— Postać znana autorowi.

²²³ Ostatni przedwojenny rocznik „Wskazań”, *Rocznik 1939*, s. 31; *Bibliografia czasopism pomorskich*, s. 272, poz. 1349;— Wiadomości autora.

gdzie większość z nich zginęła za wiarę i ojczyznę. Cześć ich pamięci!

Po wyparciu Niemców z granic diecezji, praktycznie w marcu a prawnie dopiero 30 V 1945, drukarnia i księgarnia wróciły z rąk władz miejskich pod zarząd Kurii Diec. Po rewindykacji (w r. 1945) **zarząd** księgarni i drukarni przedstawiał się następująco: **prezes** — ks. dr Józef **Iwanicki**; **członkowie**: ks. dr Stefan Wyszyński — o obydwu por. wyżej pod Seminarium, ks. Jerzy Baszkiewicz, wik. par. św. Jana we Włocławku, p. dyr. Zientarski, p. dyr. (Wawrzyniec) Chałupka. Instytucje rozwijały się tak dobrze, iż zatrudniały 144 osoby. Drukarnia od 2 poł. lutego 1945 r. nie tylko wykonywała zamówienia graficzne i introligatorskie, ale razem z księgarnią przynosiła dochód. Część zysków już od 4 IV 1945 przelewano na remonty bazyliki kat. W dn. 27 II 1947 drukarnia przeszła pod zarząd państwowy, a później księgarnia została zlikwidowana ²²⁴.

Uwaga. Księża prefekci w szkołach średnich i powszechnych, wymienieni w *Roczniku 1939* na s. 32—37, oraz **katechetki etatowe** (tamże, s. 37—38) zostaną uwzględnieni poniżej w danych parafiach. Również **księża dziekani**, wyliczeni w *Roczniku 1939* (s. 38—40) poprzez województwa, a w nich powiaty, znajdują się w mej pracy tylko raz — poniżej przy swoich dekanatach.

---

²²⁴ *Rocznik 1939*, s. 31, *Spis kapłanów 1945*, s. 3; „Ład Boży”, r. 2: 1946, nr 16, s. 1, nr 24, s. 5, r. 5: 1949, nr 4, s. 4; F. Korszyński. *Jasne promienie*, s. 24;— ADW: AKDW, og. III, 8: Księgarnia i Druk.; AKDW: Drukarnia i Księg. (bez sygn. i nlb.); AKDW: Księga korespondencji, nr 77b,— Wiadomości autora.

B. DEKANATY I PARAFIE A W PARAFIACH KLASZTORY I DOMY ZAKONNE

Przed wybuchem wojny: Województwo Pomorskie (z siedzibą w Toruniu), Powiat Włocławski.

W okresie okupacji: Reichsgau Wartheland, Regierungsbezirk Hohen-salza, Kreis Leslau.

I. DEKANAT WŁOCLAWSKI

Dziekan ks. Sylwan Dembczyk, prob. par. św. Jana we Włocławku.

1. PARAFIA ŚW. JANA WE WŁOCLAWKU

Parafia erygowana w 2 poł. XI w.

§ 1. PION DIECEZJALNY

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych (1939—1945) Diecezji Włocławskiej, przeprowadzona przez archiwariusza ks. Stanisława Librowskiego na przełomie lat 1946/47* (cyt. *Ankieta strat wojennych*) z 5 XII 1946, podpis. przez prob. A[ntoniego] Borowskiego, t. 1, k. 5, 5a, 6; *Materiał do Rocznika Diecezji Włocławskiej na rok 1949, zebrany na przełomie lat 1948/49 przez archiwariusza ks. Stanisława Librowskiego* (cyt. *Materiał do Rocznika 1949*) z 20 I 1949, sporz. przez wik. Henryka Wiczorka, podpis. przez prob. A. Borowskiego, t. 1, k. 14-16.

Źródła pomocnicze. Archiwum Diecezjalne we Włocławku (skrót ADW): Akta Kurii Diecezjalnej Włocławskiej (skrót AKDW), par. 227 (św. Jana z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. św. Jana od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik Diecezji Włocławskiej [na rok] 1938*, Włocławek Kuria Diecezjalna (cyt. *Rocznik 1938*), s. 57—60; *Rocznik Diecezji Włocławskiej [na rok] 1939*, Włocławek Kuria Diec. (cyt. *Rocznik 1939*) s. 41—43; *Spis kapłanów Diecezji Włocławskiej* (stan z 1 grudnia 1945 r.), Włocławek Kuria Biskupia 1946 (odb. z *Kron. Diec. Włocł.*, r. 39: 1945, s. 78-88), (cyt. *Spis kapłanów 1945*), s. 3—4; *Rocznik Diecezji Włocławskiej [na rok] 1949*, pierwszy od r. 1939, Włocławek Kuria Diec. (cyt. *Rocznik 1949*), s. 68.

1. Kościół parafialny pt. św. Jana Chrzciciela, murowany z r. 1538, z biegiem lat rozbudowywany. Był nieczynny czasowo na przeł. 1939/40

i w r. 1941. W okresie okupacji Niemcy zniszczyli parkan wokół kościoła, a z wieży zrabowali 3 dzwony. Wewnątrz świątyni zniszczyli 4 obrazy ołtarzowe i zabrali 2 dywany. Organy na chórze kościelnym przypuszcz. uległy dezolacji w latach wojny, albowiem 9 VI 1946 bp ord. Radoński poświęcił tutaj nowe. Kościół nie konserwowany w ciągu całej okupacji, był od r. 1945 (za rządów prał. Borowskiego) w stałych, chociaż drobnych remontach. Powojenne prace przy nim zakończyły się dopiero w r. 1951 poważną polichromią wnętrza, wykonaną przez małż. Grzesikiewicz¹.

1a. Zakrystia kościoła. Jakkolwiek przez większą część lat wojny w świątyni tej odprawiano nabożeństwa dla katolickiej ludności polskiej, omawiana zakrystia poniosła znaczne szkody w swoim posiadaniu, których przecież źródła zasadnicze bliżej nie określiły.

1c. Cmentarz grzebalny. Cmentarz katolicki był wspólny dla wszystkich trzech parafii wrocławskich. Przed wojną 1939 r. jurysdykcję nad nim sprawował proboszcz macierzystej parafii św. Jana — w tym wypadku ks. szamb. Dembczyk. Podczas okupacji władzę nad cmentarzem przejął magistrat niemiecki. Po wyparciu zaborcy z Włocławka, Kuria Diecezjalna wystąpiła 2 V 1945 do Zarządu Miejskiego o zwrot cmentarza. Potem sprawą jego rewindykacji zajmował się najbardziej energiczny spośród proboszczów miasta — ks. dr Piotr Zwierz (par. św. Stanisława), ale bez rezultatów².

1d. Dom parafialny rozebrał w czasie okupacji magistrat niemiecki. Na jego miejscu wykopano schron przeciwlotniczy. Po wyzwoleniu kraju nie przystąpiono do budowy nowego domu par.

2. Kościoły i kaplice na terenie parafii.

2a. Kościoły:

- 1° Bazylika **katedralna**,
- 2° Kościół klasztorny **Reformatów**,
- 3° Kościółek seminaryjski św. **Witalisa**;

2b. Kaplica publiczna w **Szpitalu** Powiatowym;

2c. Kaplice półpubliczne:

- 1°—2° Kaplice (dwie) w Zakładzie Naukowym im. J. **Długosza**,
- 3° Kaplica w domu zak. **Kamilianów**,
- 4° Kaplica w Centrali Kat. Stow. **Młodzieży** M. i Ż.
- 5° Kaplica w Niższym **Seminarium** Duchownym,

¹ Kron. Diec. Włocł., r. 40: 1946, s. 110; Rocznik Diecezji Włocławskiej [na] rok 1978, Włocławek Kuria Diec. (cyt. Rocznik 1978) s. 58.

² AKDW Księga zaświadczeń wydaw[anych] p[rzez] Kurie Diecezjalną i korespondencji [z r. 1945] bez sygn. (cyt. Księga korespondencji) nr 153; AKDW: Akta cmentarza we Włocławku od r. 1945, bez sygn.

- 6° Kaplica w Domu **Sierot** „Opatrzność”,
- 7° Kaplica Sióstr **Służek** w Wyż. Seminarium Duch.,
- 8° Kaplica w domu zak. **Urszulanek**,
- 9° Kaplica w **więzieniu**,
- 10° Kaplica w domu zak. Sióstr „**Wspólnej Pracy**”;
- 2d. Kaplice prywatne:
  - 1° Kaplica biskupa **ordynariusza** Radońskiego,
  - 2° Kaplica biskupa **sufragana** Kozala;
- 2e. Oratoria:
  - 1° Oratorium w zakł. rzemieśln. **Braci** „Sługi Maryi”,
  - 2° Oratorium w domu zak. Sióstr **Westiarek**.

O losach wojennych kościołów wymienionych pod 1°, 3°, kaplic półpublicznych 1°—2°, 4°—5° oraz obu kaplic prywatnych wspominałem w cz. ogólnej (A) tych materiałów. O kaplicy w szpitalu będzie mowa w p. 9 pionu ściśle parafialnego (Miłosierdzie chrześcijańskie), o kościele Reformatów i pozostałych kaplicach, za wyjątkiem więziennej — przy klasztorach i domach zak. na obszarze parafii.

Więziennictwo nie należy do gestii Kościoła, ale państwa. Dlatego o dziejach wojennych kaplicy więziennej można mówić tylko na tym miejscu. Nie potrafię orzec, czy jest to plusem, czy minusem dla niej, że ona jedyna występuje we właściwym swoim punkcie pionu diecezjalnego (w drugim).

2c9° Kaplica półpubliczna w więzieniu, murowanym piętrowym gmachu przy rogu ulic Karnkowskiego i Kilińskiego, obwiedzionym wysokim parkanem z wyższymi od niego drewnianymi strażnicami. Pochodziła, jak cała budowla, z pocz. XX w. Mieściła się w obszernej sali na piętrze, o kształcie prawie kwadratowym. Posiadała ołtarz z obrazem Matki Bożej Częstochowskiej.

Od r. 1935 **kapelanem** więzienia (tej kaplicy) był ekssalezjanin ks. Marian **Szczodrowski**, profesor jęz. niemieckiego w Gimnazjum i Liceum im. J. Długosza, areszt. 21 X 1939, zm. na pocz. 1940 r. w obozie przejści. Grossmischen pod Królewcem, o czym było szerzej pod tą szkołą w cz. A.

Opisywana kaplica była od 7 XI 1939 do 16 I 1940 całą więzienną dla 21 kapłanów z Włocławka (Jan Adamecki, Leon Andrzejewski, Jerzy Bekier, Stefan Biskupski, Antoni Borowski, Jan Broniarczyk, Henryk Brzusiński, Sylwan Dembczyk, Henryk Demrych, Franciszek Drzewiecki, Józef Jędrychowski, Henryk Kaczorowski, Franciszek Korszyński, Bolesław Kunka, Stanisław Maternowski, Franciszek Mączyński, Józef Nowicki, Michał Skowronek, Józef Straszewski, Józef Szymak, Antoni Wesołowski) oraz 22 kleryków miejsc. Wyż. Seminarium Duch. (Juliusz Bednarzski, Roman Bukowicki, Władysław Chebowski, Marian Chwilczyński, diak.

Leon Dankowski, Stanisław Dąbrowski, Tadeusz Dulny, Stanisław Grzesitowski, Zygmunt Kostarczyk, Bronisław Kostkowski, Bolesław Kurzawa, Stanisław Librowski, Marian Majda, Kazimierz Majdański, Franciszek Olczyk, Wincenty Pawlak, Franciszek Perz, Jan Rudzki, Władysław Sarnik, Adam Śniechowski, Józef Świniarski, Antoni Warmuz). W jednej sali kaplicznej siedziało, jadło i spało 43 ludzi. Poza tym były w niej ich ubrania, rzeczy, 43 sienniki i koce. W sumie ciasnota i brak powietrza, ale za to wspólny duch modlitwy, oporu i przetrwania. Biskup sufr. Kozal przebywał również na piętrze, ale w oddzielnej celi. Przychodził do nas, za niechętną zgodą władz więziennych, ze mszą św. w niedziele i święta. Był więc w tym okresie jakby kapelanem więzienia, przynajmniej dla więźniów — księży. W dni powszednie mszy św. nie odprawiano. Po wywiezieniu nas do obozu przejść. w Łądzie niewygodna ta cela, lecz zarazem pamiętna kaplica została w nie znanym bliżej czasie zniesiona. Dość że w r. 1945 nie było po niej w więzieniu śladu.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W dniu rozpoczęcia wojny przypuszcz. było ich dużo w samym mieście i po wsiach parafii. W mieście nie łatwo wszystkie zauważyć — przy ulicach, w ogródkach prywatnych posesji i przed domami. W latach okupacji pewnie zniszczono większość z nich. *Ankieta strat wojennych* ograniczyła się do podania o zburzeniu przez Niemców 4 obiektów przed kościołem par.: figury Chrystusa Króla — może z lat dwudziestych naszego wieku, figury św. Wawrzyńca M. z XVIII/XIX stul., figury Matki Boskiej Skępskiej oraz grotty M.B. z Lourdes — obydwu z pocz. XX w. Po zakończeniu działań wojennych żadna z tych pamiątek nie została odbudowana, m.in. z powodu uszczuplenia cmentarza kościelnego. Odnośnie przedmiotów znajdujących się z dala kościoła par. przychodzi częściowo z pomocą *Material do Rocznika 1949* dotycz. nowej parafii Katedralnej z października 1948 r., utworzonej przeważnie z obszaru par. św. Jana. Informuje on (t. 1, k. 2), że w r. 1948 wystawiono 3 nowe krzyże przy ul. Toruńskiej; natomiast na Szpetalu Dolnym, przy zbiegu ulic Grodzkiej i Zofijskiej stoi od r. 1947 krzyż, a przy ul. Lipnowskiej figura Serca Jezusowego — pewnie też nowe.

4. Duchowieństwo parafialne:

Proboszcz — od r. 1933 ks. Sylwan **Dembczyk**, ur. 26 II 1889 we wsi Dmenin pow. radomszczański, wyśw. 9 VI 1912; w dniu wybuchu wojny mgr teol., dziekan, szambelan tajny, kanonik hon. wiślicki, czł. Rady Administracyjnej (Kurii), sędzia prosyn., przew. Zarz. Bratniej Pomocy Duchowieństwa. W 1 poł. 1939 r. wycofywał się przed wojskiem nieprzyj. w kierunku stolicy. Areszt. 3 X 1939 w Warszawie, więziony był na Pawiaku. (Na czas jego nieobecności w parafii bp Kozal mianował 11 X 1939 jej administratorem prał. Henryka Kaczorowskiego). Zwolniony po ja-

kimś czasie, powrócił na swoją placówkę. Areszt. powtórnie we Włocławku 7 XI 1939, przebywał w miejsc. więzieniu, skąd jako chory przenies. do Szpitala św. Antoniego, w obozach przejśc. w Łądzie* i Inowrocławiu, w więzieniach w Poznaniu, Berlinie, Halle, Weimarze, Norymberdze, wreszcie w obozie konc. Dachau, gdzie zm. 6 lub 10 X 1942. W czasie wojny utracił bogate mienie, książki (ok. 1000 tomów), a przede wszystkim oddał swe życie za Boga i Polskę. Część jego księgozbioru dotarła w r. 1945 do reorganiz. Biblioteki Seminarium Duch. Pozostawił pewien dorobek publicystyczny. Zasluguje na artykuł biograf. Cześć jego pamięci!³.

Pierwszy **wikariusz** — od r. 1937 ks. Antoni **Wesołowski**, eksksalezjanin, ur. 10 (istnieją inne datyienne) IV 1904 we wsi Bielsko pow. mogileński, wyśw. 19 VI 1932. Areszt. we Włocławku 7 XI 1939, przebywał w miejsc. więzieniu, skąd za wstawiennictwem znajomych volksdeutschów miał być wypuszczony. Jednak zwolniono go dopiero z obozu przejśc. w Łądzie, pewnie w czerwcu 1940 r. Wyjechał wtedy nie do Generalgouvernement (skrót GG), jak piszą Jacewicz — Woś, ale w strony rodzinne. Za ten przywilej zapłacił wyrzeczeniem się pracy duszpasterskiej, przynajmniej jawnie. Przypuszcz. odprawiał msze św. prywatnie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Poniósł raczej niewielkie szkody materialne w mieniu i książkach, bo tych pilnowała rodzona siostra. Po wyparciu Niemców z okolic Mogilna w końcu stycznia 1945 r. pracował w parafiach Archidiec. Gnieźnieńskiej: Ostrowo Mogileńskie (rodzinna), Wójcin, Orchowo i Kamieniec. W dn. 6 III 1945 mianowany administratorem par.

---

* Ks. Dembczyk należał do tych, którzy wypowiadali się (po cichu) przeciwko rygorystycznemu zarządzeniu (ustnemu) biskupa Kozala w czasie internowania nas w Łądzie, zabraniającemu m.in. więzionym duszpasterzom Diecezji Włocławskiej wyrażenia zgody na propozycję gestapo (w maju — czerwcu 1940 r.), zezwalającą na wyjazd do Gen. Gubernatorstwa (skrót GG). Mówił do mnie o tym jeszcze później — w Dachau i miał żal do Biskupa, że również z jego przyczyny pójdzie na śmierć. Dzisiejszy czytelnik nie uwierzy, że w r. 1940 słowo biskupa było dla kapłana święte! A zarządzenie to było krzywdzące kapłanów pozbawionych wolności osobistej, tym bardziej jeżeli weźmie się pod uwagę fakt, że Biskup nie zwracał z drogi duszpasterzy (pozostających na wolności), kiedy na własną rękę opuszczali placówki i (przed aresztowaniem) uchodzili do GG. Zresztą nie posłuchaliby zakazu! Ale dlaczego słuchali uwięzieni?

³ Rocznik 1939 wg spisu księży; Kron. Diec. Włocł., r. 39: 1945, s. 26, 101; S. Librowski: *Ofiary zbrodni niemieckiej spośród duchowieństwa Diecezji Włocławskiej 1939—1945*, Włocławek 1947 (cyt. Librowski: *Ofiary zbrodni*) s. 24—25; W. Jacewicz, J. Woś: *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939—1945*, z. 1, Warszawa 1977, z. 4, W 1978 (cyt. Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*) wg indeksu;— ADW. AKDW, pers. 53 (Dembczyka); AKDW: Szczałki akt z okresu administracji bpa Kozala, bez sygn. (cyt. Szczałki akt Kozala) k. 3v.

Budzisław Kościelny z obowiązkiem pieczy duch. nad par. Wilczyn, w której jako większej osiadł samowolnie, i Złotków. W dn. 18 IV 1945 zwol. z obow. w Wilczynie. Tegoz dnia do Wilczyna został wyznaczony ks. Jan Nowak, którego parafianie podburzeni przez W. nie chcieli przyjąć! Z powodu swej uległości w okresie okupacji, po r. 1945 musiał być potulnym wobec władz świeckich. Zm. 22 X 1958 jako proboszcz par. Kościelna Wieś i wicedziekan radziejowski ⁴.

Drugi **wikariusz** — od końca r. 1938 ks. Adam **Danielewicz**, ur. 24 XII 1907 w Częstochowie, wyśw. 17 XII 1938. Po odejściu wik. par. Chodecz ks. Henryka Kornackiego w końcu sierpnia 1939 r. na kapelana wojskowego i dostaniu się we wrześniu do niewoli niemieckiej, bp Kozal wyznaczył 11 X 1939 Danielewicza na miejsce wspomnianego. Jednak już 6 I 1940 przekroczył granicę Generalnego Gubernatorstwa (skrót GG), gdzie — na obszarze Diec. Częstochowskiej — był od 8 I 1940 do 1 II 1945 prefektem w par. Kruszyna i rektorem kaplicy publ. w przynależnej do niej wsi Widzów. W okresie okupacji poniósł szkody w mieniu i książkach (ok. 500 t.) zostawionych we Włocławku i Chodczu. Według własnego świadectwa do Chodcza powrócił już 2 II 1945, ale zgodnie z aktami Kurii Włocł. nominację na tymcz. administratora tejże parafii otrzymał dopiero 2 III 1945. W dn. 15 VI 1978 przeszedł na emeryturę z probostwa Grabkowo, jednocz. mgr teol. i prawa kan. Mieszka pryw. we Włocławku (Szpetal Dolny) ⁵.

Kapłani **mieszkający** na terenie parafii. *Rocznik 1939* wymienia niektórych z nich, głównie prefektów, na s. 41—42. Jednak oprócz nich zamieszkiwała w tej parafii większość duchowieństwa stolicy diecezji. Omówiłem ich w cz. A przy Bazylice i Kapitulie Katedralnej, Kurii Diec., Sądzie Kośc., obydwu seminariach, szkołach katolickich. Oprócz bowiem miejsca zamieszkania nie byli oni związani z tą parafią, chociażby nawet niektórzy z nich odprawiali msze św. w tut. kościele.

Emeryci mieszkający prywatnie na obszarze parafii. Wypadnie ich uwzględnić na tym miejscu nie dlatego, iż w jakiś sposób pomagali w duszpasterstwie, ale że nie ma ich gdzie umieścić. W roku wybuchu woj-

⁴ *Rocznik 1939* wg spisu; Spis kapłanów 1945, s. 9; *Rocznik Diecezji Włocławskiej [na rok] 1957*, Włocławek Kuria Diec. (cyt. *Rocznik 1957*) wg spisu osob.; *Śp. ks. proboszcz Antoni Wesołowski*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 41: 1958, s. 346—347; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind.;— ADW AKDW, pers. 372 (Wesołowskiego); AKDW. Nominacje księży w Diecezji Włocławskiej od dnia 17 II 1945 r...., bez sygn. (cyt. Nominacje księży) nr 103;— Postać znana autorowi.

⁵ *Rocznik 1939*, s. 41; Spis kapłanów 1945, s. 4; *Rocznik 1978* wg spisu; *Kron. Diec. Włocł.*, t. 61: 1978, s. 228;— AKDW. Szczątki akt Kozala, k. 3v; AKDW: Nominacje księży, nr 89; AKDW, pers. ks. Danielewicza, bez sygn.;— Osoba znana autorowi.

ny było ich w tej parafii dwóch — księża Jędrychowski i Nowicki. Pierwszego omawiam od razu, drugiego niżej przy domu zak. Sióstr Rodziny Maryi.

Ks. Józef Roman **Jędrychowski**, ur. 3 VII 1871 we wsi Studzienice pow. gostyniński, wyśw. 6 I 1894, b. proboszcz i dziekan uniejowski, kanonik kaliski, odzn. Krzyż. Walecznych. Od r. 1937 mieszkał u rodziny we Włocławku przy ul. Słowackiego 6, a msze św. odprawiał w klasztorze Reformatów. Areszt. we Włocławku 7 XI 1939, przebywał w miejsc. więzieniu, skąd jako chory przenies. do Szpitala św. Antoniego, a następnie odesłany do obozu przejśc. w Łądzie. Ze względu na wiek i chorobę — przed wywiezieniem innych do obozu konc. w Sachsenhausen — zwol. 3 VIII 1940 początkowo do własnego mieszkania, a później do domu zak. Kamilianów w Michelinie k. Włocławka z zastrzeżeniem, że nie będzie się udzielał duszpastersko. On jednak uważał, iż nie może dotrzymać wymuszonej obietnicy, w następstwie czego został w masowej brance 6 X 1941 powtórnie areszt. i wysłany do obozu konc. w Dachau, gdzie zmarł już 22 II 1942. W czasie wojny nie utracił zbyt wiele z mienia i książek, albowiem pilnowała wszystkiego siostrzenica, lecz oddał swe życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ⁶.

Po wyswobodzeniu Włocławka duszpasterstwo w parafii prowadzili: ks. prał. dr Antoni **Borowski**, rządcą diecezji jako **proboszcz**, który objął to beneficjum (własną powagą) przed 17 II 1945 oraz **wikariusze** — Jerzy **Baszkiewicz** i Marian **Chwileczyński**. Ks. Baszkiewicz z Archidiec. Warszawskiej osiadł przy tym kościele jeszcze za administracji okupacyjnej ks. I. Zięciaka, przed 7 II 1945, a nominację na to stanowisko otrzymał dopiero 19 II tr. W marcu 1946 r. został odwołany do archidiecezji ⁷. Ks. Chwileczyński przybył na drugiego wikariusza 18 IV 1945. Obydwóch wikariuszy mianował, siłą rzeczy, prał. Borowski. Tak jego, jak też ks. Chwileczyńskiego omówiłem w cz. A tych materiałów.

4a. **Plebania** została rozebrana w latach wojny przez magistrat niemiecki a plac, na którym się znajdowała, włączono razem z częścią cmentarza kościelnego do skweru miejskiego. Z tej przyczyny Kuria Diec. skierowała 20 IV 1945 pismo do Komisji Mieszkaniowej Urzędu Miejskiego we Włocławku postulujące przydział lokalu (przynajmniej) dla kancelarii parafialnej ⁸. Murowaną plebanię wystawiono dopiero w 20 lat po zakończeniu wojny, głównie staraniem prob. mgra Tadeusza Szmidt'a.

⁶ Rocznik 1939 wg spisu; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 51—52; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV (błęd. Michalin) wg ind.,— ADW: AKDW, pers. 109 (Jędrychowskiego).

⁷ Spis kapłanów 1945, s. 3; Kron. Diec. Włocł., r. 40: 1946, s. 68;— AKDW: Nominacje księży, nr 10.

⁸ AKDW: Księga korespondencji, nr 119.

4b. Beneficjum par. Poza plebanią parafia posiadała raczej liche budynki dla służby kościelnej, również zburzone przez Niemców, na miejsce których po r. 1945 nie postawiono nowych. *Rocznik 1939* podaje, że do beneficjum należało 2 ha ziemi; z końcem tr. przeszła ona w ręce niemieckie. W *Materiale do Rocznika 1949* wspomniano znowu, że beneficjum posiada morgę ziemi i willę Lilianę w Ciechocinku; był to chyba dawniejszy stan prawny, a nie faktyczny ówczesny.

5. Parafianie. W r. 1939 liczbę katolików na terenie parafii szacowano na 14000. Podczas okupacji wysiedlono do Generalgouvernement ok. 1/3 części ludności. Także wielu parafian wywieziono na prace w głąb Niemiec, uwięziono, wysłano do obozów, pozbawiono życia na miejscu. Urzędy kościelne Włocławka nie posiadają nawet przybliżonych statystyk odnośnie prześladowań i eksterminacji swoich wiernych dla żadnej z tutejszych parafii. Administracja diecezjalna w czasie wojny właściwie nie istniała, natomiast liczby pokrzywdzonej w różny sposób ludności były zbyt wielkie, azeby można je było ująć poza urzędami. Nie pozostaje mi przeto nic innego, jak odesłać czytelnika do ważniejszych wydawnictw państwowych, które przynajmniej ogólnie poinformują go o stratach poniesionych przez ludność włocławską⁹. W dn. 20 I 1949 parafia liczyła ok. 8000 wiernych. Jednak liczba ta nie jest miarodajną dla końca wojny, albowiem głównie z terytorium parafii św. Jana bp Radoński utworzył 22 II 1947 par. Katedralną, liczącą we wrześniu 1948 r. 14742 osoby.

6. Duszpasterstwo ogólne. Będzie tu mowa tylko o duszpasterstwie w pierwszych latach okupacji (1939—1940), spełnianym przez kapłanów posiadających jurysdykcję od właściwej władzy diecezjalnej. Można je nazwać duszpasterstwem normalnym w odniesieniu do prawa kościelnego, a nienormalnym kiedy chodzi o wykonywanie go w czasie trwania wojny totalnej. Otóż do 7 XI 1939 pracowali w parafii wśród różnorakich trudności proboszcz **Demczyk** i pierwszy wikariusz **Wesołowski** aresztowani tegoż dnia. Do 11 X 1939 pracował obok nich drugi wikariusz — **Danielewicz**, odkomenderowany następnie do potrzebującej pomocy dużej parafii Chodecz w tymże dekanacie. Bp Kozal mógł przesunąć ks. Danielewicza do Chodcza głównie dlatego, że miejscowe duszpasterstwo wspomagali młodzi profesorowie Seminarium Duchownego, czekający we Włocławku

⁹ *Eksterminacja ludności w Polsce w czasie okupacji niemieckiej 1939—1945*, Poznań 1962 (cyt. *Eksterminacja ludności w Polsce*) s. 23, 37, 38, 74, 84; *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939—1945*, *Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979 (cyt. *Obozy hitlerowskie*) s. 565; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa, Lata wojny 1939—1945*, Warszawa 1966 (cyt. *Przewodnik po miejscach męczeństwa*) s. 91—92.

na uruchomienie tej szkoły. Byli to ks. Antoni **Pawlak** i ks. Leon **Andrzejewski**. Pierwszego z nich uwięzili Niemcy już 15 X 1939, a drugiego 7 XI 1939. Obydwaj nie mieli skierowania na piśmie do tej pracy. Ich dzieje wojenne opisałem w cz. A.

Po zaaresztowaniu wspomnianych kapłanów praca przy tym kościele stała się bardzo niebezpieczna, a stąd była później wykonywana dość przygodnie. Mianowicie w marcu 1940 r. przypuszcz. wikariusz gen. Kuliński (może w porozumieniu z bpem Kozalem) mianował tymcz. administratorem par. św. Jana i p.o. dziekanem włocławskim ks. mgra Michała **Ślipka**, studiującego przed wybuchem wojny historię sztuki na Uniw. Warszawskim (skrót UW). Jednak ks. Ślipek ścigany przez gestapo wywedrował w niedługim czasie na bezpieczniejsze Zawisłe (Lipnowskie). Pewnie częściowo już przy wspomnianym, a częściowo przy okupacyjnym administratorze ks. Zięciaku duszpasterzował tu sporadycznie na przestrz. 1940 r., także z ramienia Kulińskiego — Kozala, franciszkanin konw. z Gniezna Bernard (Władysław) **Hołownia**. Działalność okupacyjną ks. Ślipka przedstawiłem w cz. A tego opracowania, natomiast o. Hołownię omówię w tymże dekanacie pod par. Wistka.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało na obszarze parafii, przy jej kościele 17 następujących bractw i stowarzyszeń religijnych: Apostolstwo Modlitwy, Bractwo Straży Honorowej Najśw. Serca Jezusowego, Bractwo Szkaplerza Karmelitańskiego NMP, Bractwo Św. Anny Matek Chrześcijańskich, Chór Kościelny Harfa, Kasa Pogrzebowa, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej (2 oddziały), Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej (3 oddz.), Koło Ministrantów, Krucjata Eucharystyczna, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary (26 kół), Stow. Pań Św. Wincentego a Paulo, Wydział Parafialny Caritas, Zarząd Par. Akcji Katolickiej, Żywy Różaniec (36 kółek). Wszystkie wspomniane instytucje, za wyjątkiem wegetującego Chóru Kościelnego, w okresie okupacji zaprzestały (jawnie) swej działalności, a niektóre zupełnie upadły. Po zakończeniu wojny — do 20 I 1949 oprócz wspom. Chóru (ok. 30 członków) wskrzeszono z nich 3: Bractwo Szkaplerza Karmel. NMP, Bractwo Żywego Różanca (8 kółek), Koło Ministrantów (ok. 40 chłopców), a nadto tzw. Biel czy asystę parafialną do procesji z Najśw. Sakramentem — gromadę raczej niestowarzyszoną (ok. 50 osób).

8. Duszpasterstwo dozwolone dla Polaków. W maju 1940 r. wypuściło gestapo z obozu przejśc. w Łądzie do Włocławka dwóch kapłanów Archidiec. Gnieźnieńskiej — kanonika Karola Schwartz'a i proboszcza Ignacego Zięciaka, osadzając ich przy kościele par. św. Jana. Prowadzili oni duszpasterstwo niedzielne i świąteczne dla polskiej ludności katolic-

kiej. Kościół bywał niekiedy otwarty również w soboty. Nie wiadomo tylko z jakich przyczyn zamknięto go na dłużej — od Wielkanowy do 15 września w r. 1941. Biskup Kozal wiedział (w Łądzie), że będą pracowali we Włocławku, dlatego udzielił im jurysdykcji (pewnie nie pisanej). Nie wiadomo także, czy obydwaj mieli pozostawać na stałe przy kościele św. Jana. W każdym razie ks. Schwartz był od sierpnia 1940 do lipca 1941 r. oficjalnym duszpasterzem dla Polaków w drugiej parafii włocławskiej — Serca Jezusowego, a potem do 28 IV 1942 ukrytym, zob. niżej pod tą parafią.

Istnienia przy tym kościele urzędowego ośrodka tzw. duszpasterstwa powiatowego dla Polaków nie obalają fakty, że kapłani ci byli ludźmi chorymi, nie wyjeżdżali w teren z usługami religijnymi, podlegali rygorom i zakazom władz okupacyjnych; np. za gromadzenie się wiernych przed kościołem, albo zbieranie ofiar (tacki) w czasie nabożeństw zagrożono im wywiezieniem do Dachau. Zasadniczym dowodem na prowadzenie tu duszpasterstwa okręgowego było udzielanie w kościele chrztów, ślubów i odprawianie pogrzebów. Na szczęście w Archiwum Diecezjalnym znajdują się akta metrykalne wszystkich trzech grup z l. 1940—1945. Będą one stanowić podstawę do oddzielnego artykułu o życiu religijnym Włocławka w okresie okupacji. Stąd informacja *Ankiety strat wojennych* (t. 1, k. 5a), że parafianie tutejsi zawierali śluby w kościele klasztorным Reformatów może się odnosić jedynie do przeł. r. 1939/40, kiedy przy kościele par. św. Jana nie było kapłana i do lata r. 1941.

Obydwaj duszpasterze wojenni wino mszalne otrzymywali z Kurii Arcybiskupiej we Wrocławiu, po 2 butelki miesięcznie. Podczas swego pobytu we Włocławku bardzo się bali Niemców, szczególnie ks. Zięciak, który był rektorem kościoła. Ks. Schwartz prowadził ukryte duszpasterstwo wśród niektórych zgromadzeń żeńskich miasta. Mimo zalet osobistych obu kapłanów, katolicy polscy ustosunkowywali się do nich z rezerwą, z powodu zainstalowania ich przy kościele przez władze okupacyjne. Po 7 II 1945 obydwaj opuścili Włocławek udając się do swej archidiecezji¹⁰.

Ks. Ignacy Zięciak, ur. 28 II 1891 w Poznaniu, wyśw. 13 II 1916, w dniu wybuchu wojny był proboszczem par. Ostrowo pod Janikowem w pow. inowrocławskim. Areszt. w Ostrowie 24 XI 1939, przebywał w więzieniu w Inowrocławiu i w obozie przejśc. w Łądzie, skąd z powodu słabego zdrowia i praktycznej znajomości jęz. niemieckiego nie został przerna-

¹⁰ AKDW. Akta par. św. Jana od r. 1945, bez sygn.; Relacja pisemna z 4 XI 1960 p. Jadwigi Chmielarzowej z Włocławka, Informacja s. Alojzy Kapuścińskiej z Lublina.

czony do obozu konc. Sachsenhausen, ale w maju 1940 r. zwol. do Włocławka. (Przypominam sobie jak, zmrożony w inowrocławskim więzieniu, dopominał się w Łądzie posiłków „gorących” — głoskę r w słowie ujętym w cydzyśłów wymawiał z francuska i mocno — my zaś młodzi uśmiechaliśmy się porozumiewawczo między sobą. Dopiero w obozach konc. doświadczaliśmy tego samego. I chociaż upłynęło 40 lat od tamtych strasznych dni, ja dotąd, jak drugi Zięciak, piję wszystko bardzo gorące). Do ks. Zięciaka we Włocławku kierował swoje codwutygodniowe listy z Dachau biskup Kozal, i te się zachowały. W latach wojny przypuszcz. nie poniósł większych strat w mieniu i książkach, lecz mocno nadwerężył zdrowie. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Zm. 22 VI 1951 we własnej archidiecezji. Cześć jego pamięci! ¹¹.

Ks. Karol **Schwartz**, ur. 17 I 1872, wyśw. 24 II 1898, w dniu rozpoczęcia wojny proboszcz par. Sławsk Wielki i kanonik kruszewicki. Areszt. w Sławsku w listopadzie 1939 r., przebywał w więzieniu w Inowrocławiu i w obozie przejśc. w Łądzie, skąd z powodu wieku, a może również nazwiska i władania jęz. niemieckim, zwol. w maju 1940 r. do Włocławka, razem z ks. Zięciakiem, któremu częściowo pomagał w duszpasterstwie. W czasie okupacji raczej nie poniósł poważniejszych strat w mieniu i książkach. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Zm. 16 IV 1952 na terenie swojej archidiecezji. Cześć jego pamięci! ¹².

9. Miłosierdzie chrześcijańskie. Cnota miłosierdzia uwidoczniła się przed r. 1939 w Kościele Polskim m.in. w opiece szpitalnej, sierocińcach i przytułkach, natomiast od 1945 działała głównie poprzez Związek Caritas. Powiatowy Szpital Św. Antoniego Opata założono we Włocławku (na Zazamczu — potem ul. Toruńska) dla Kujaw Wschodnich w poł. XIX w., z inicjatywy i przy poparciu finansowym ówczesnego duchowieństwa. Od r. 1877 mieszkaly przy nim i pracowały Siostry Miłosierdzia (Szarytki) ¹³. Dla potrzeb zakonnic i chorych istniała w szpitalu **kaplica publiczna** pw. Niepok. Poczęcia NMP. Od r. 1935 **kapłanem** tej kaplicy i szpitala był ks. Jan **Krysiński**, który odprawiał tu codziennie mszę św. i obsługiwał sakramentalnie chorych. Jego biogram wojenny podam niżej — przy szkołach średnich, którym jako prefekt poświęcał więcej czasu. Szpital był czynny pod zarządem niemieckim w ciągu całej okupacji, a jego kaplica od 2

¹¹ Wiad. Archidiec. Gnieźn., 1951, s. 228; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, III, Warszawa 1978, s. 83;— Postać znana autorowi.

¹² P. Pękacki. *Wspomnienie o ks. K. Schwartz'u*, „Wiad. Archidiec. Gnieźn.”, 1952, s. 20; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, III, s. 66;— Postać znana autorowi.

¹³ M. Morawski: *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933 (cyt. Morawski: *Monografia Włocławka*) s. 345.

poł. 1940 r. tylko nieoficjalnie. Pacjentami szpitala byli w większości Polacy, wśród nich częściowo żołnierze kampanii wrześniowej i uczestnicy oddziałów podziemnych. Kapelan Krysiński został areszt. już 21 X 1939, ale zastępowali go prywatnie inni kapłani.

Od pocz. stycznia do końca kwietnia 1940 r. w szpitalu tym przebywało 5 księży, przeniesionych tu dzięki życzliwości lekarza więziennego weterynarza Orzechowskiego właśnie z więzienia. Byli to starsi wiekiem kanonicy Józef Jędrychowski, Józef Nowicki i Michał Skowronek, chory prałat Henryk Kaczorowski i pewnie faworyt lekarza, miejscowy proboszcz szamb. Sylwan Dembczyk. O wszystkich za wyjątkiem kan. Nowickiego mówiłem wyżej. Istotnym zamiarem lekarza, który przedtem badał więcej osób pozbawionych wolności, było wyrwanie wspomnianych przynajmniej na jakiś czas z więzienia. Należy przypuszczać, że wymienieni kapłani od czasu do czasu odprowadzali w tamt. kaplicy msze św. oraz dodatkowo wpływali na ducha religijnego i narodowego współpacjentów.

Po uwięzieniu reszty duchowieństwa wrocławskiego 7 XI 1939, za wyjątkiem Reformatów, kapelanem wolontariuszem szpitala był kapucyn Laurenty **Drewnowski**. Nie wiadomo kiedy dokładnie i z którego klasztoru przybył on do Wrocławka (tutejsza diecezja nie posiadała od r. 1864 żadnego konwentu kapucyńskiego), ale służył posługą kapłańską chorym prawie przez całą wojnę. Raczej ukrywał się na zmianę, aniżeli mieszkał to u Braci — Sług Maryi, to u Sióstr Wspólnej Pracy na Glinkach (ul. Leśna). Powrócę do niego przy następnych dwóch parafiach wrocławskich, w których zaraz po wyparciu Niemców z tego miasta pełnił bardziej odpowiedzialne funkcje tymcz. administratora. Obok niego dochodził do szpitala z czynnościami religijnymi częściowo miejscowy kamilianin Józef **Boratyn**, którego jeszcze nie raz wypadnie wspomnieć. Pierwszym powojennym kapelanem szpitala był od 11 IV 1945 znany z cz. A tej pracy ks. Piotr **Tomaszewski**. Pewne sprawy związane ze szpitalem i jego kaplicą oraz z miłosierdziem tutaj świadczonym uwidoczną się niżej w pionie zakonnym: 5. Siostry Miłosierdzia.

Dzieje okupacyjne drobniejszych a jednocześnie liczniejszych instytucji charytatywnych, jak **sierocińce**, **przytulki**, a nawet **ochronki** wiążą się przeważnie ze zgromadzeniami zakonnymi i dlatego (poniżej) przy nich zostaną przedstawione.

10. Oświata pozakościelna i katecheci. O szkołach duchownych (obydwu seminariach) i Zakładzie Naukowo-Wychowawczym im. J. Długosza, utrzymanym przez diecezję, mówiłem w poprzedniej części pracy. O szkołach

kierowanych przez zgromadzenia zakonne będzie poniżej. Na tym miejscu wypadnie powiedzieć o losach wojennych **szkół wyznaniowych świeckich**, rozumie się w aspekcie kościelnym.

Z powodu dużego wpływu Kościoła na szkolnictwo oraz obowiązkowego nauczania religii w szkołach powszechnych, doksztalających, zawodowych i średnich, przedwojenna statystyka kościelna (np. schematyzmy, ankiety) zamieszczała wszystkie te instytucje w odpowiednich parafiach. Zgodnie z tym na obszarze par. św. Jana istniały w r. 1939 następujące szkoły: Państwowe Męskie Gimnazjum i Liceum Ziemi Kujawskiej, w którym prefektem (katechetą, nauczycielem względnie profesorem religii) był od r. 1931 ks. lic. Stanisław Szczepanowski; Państw. Żeńskie Gimn. i Lic. im. M. Konopnickiej — prefekt od r. 1932 ks. Jan Krysiński; Państw. Męs. Gimn. Mechaniczne — prefekt od 1938 ks. dr Edward Grzymała; Państw. Koed. Średnia Szkoła Handlowa — prefekt od 1932 ks. Krysiński; Żeńska Szkoła Zawodowa — prefekt od 1935 ks. Józef Gołąb; Męska Szkoła Wieczorowa Doksztalująca — prefekt od 1935 ks. Ludwik Klepaczewski; Szkoły powszechne nr 2, 3, 5, 6, 7, 8, 11; Szkoła specjalna dla upośledzonych; Szkoła powsz. we wsi Modzerowo. W szkołach powsz. w roku wybuchu wojny nauczali religii księża: Józef Gołąb (od r. 1935), Karol Guzenda (od 1928), Ludwik Klepaczewski (od 1935), mgr Władysław Szafrąński (od 1935); siostry katechetki: Anna Majcherówna, Maria Malendowicz i Maria Tucholska; wreszcie p. Anna Rezlerówna. Obecnie trudno ustalić, który lub która z nich uczyła w jakiej z tych szkół. O ks. Grzymale, zmarłym w obozie konc. Dachau, opowiedziałem szerzej w cz. A tych materiałów (pod Kuria Diec., Sąd Kośc. i wikariusze gen.); o księżach Gołębiu i Szafrąńskim, więzionych w różnych miejscach, oraz Guzendzie i Klepaczewskim, pomordowywanych w obozach — pierwszy we Flossenburgu, drugi w Grossmischen k. Królewca, podałem tamże (pod katedra). O siostrach katechetkach będzie niżej przy zgromadzeniach zak. P. Rezler przeżyła wojnę pewnie we Włocławku i do ostatnich lat znajdowała się we względnym zdrowiu. Pozostaje przedstawić dzieje okupacyjne księży Krysińskiego i Szczepanowskiego.

Ks. Jan Julian **Krysiński**, ur. 24 VI 1886 w Warszawie, wyśw. 16 V 1929, zamieszk. w Kolegium Wikariuszy, w roku rozpoczęcia się wojny prefekt w obu wymienionych szkołach średnich, kapelan Szpitala Powiatowego i czł. Zarządu Bratniej Pomocy Duchowieństwa Diec. Areszt. we Włocławku 21 X 1939, więziony był w miejsc. kinie Słońce, w obozach przejśc. Rudau i Grossmischen pod Królewcem, gdzie zginął na pocz. 1940 r. Istnieje druga opinia, że stamtąd wywieziono go do obozu konc. w Mauthausen, w którym zmarł w r. 1941. W latach wojny utracił mie-

nie i książki (ok. 750 t.), a przede wszystkim oddał swe życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci!¹⁴

Ks. Stanisław Feliks Dąbrowicz-**Szczepanowski**, ur. 18 IX 1901 w głębi Rosji, wyśw. 29 VIII 1926, lic. teol., mieszk. w Kolegium Wik., w dniu wybuchu wojny prefekt we wspomnianej szkole średniej. Areszt. we Włocławku 21 X 1939, więziony był w miejsc. kinie Słońce, a potem skierowany do obozu przejśc. w Rudau i Grossmischen k. Królewca, gdzie zmarł na pocz. 1940 r. W czasie wojny utracił mienie i księgozbiór (ok. 1500 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! Jakaś ilość z tych druków weszła w r. 1945 do reorganiz. Biblioteki Seminarium Duch.¹⁵

Poza szkołami kościelnymi i świeckimi wyznaniowymi działała w r. 1939 na opisywanym terenie **ochronka** parafialna (połączenie przedszkola i sierocińca), prowadzona w Szpitalu Dolnym przez Oddział Par. Caritas. O podobnych instytucjach podległych zakonowi będzie mowa niżej.

Prywatne, niewielkie **przedszkola** w duchu katolickim posiadały w roku wybuchu wojny pp. Jadwiga Kurczyńska i Feliksa Szałwińska. Ta ostatnia wznowiła swoją działalność w r. 1945.

W okresie okupacji wszystkie wymienione szkoły oraz instytucje pomocnicze utraciły swoje zabudowania, majątek i musiały zawiesić działalność. Znikoma tylko ich część, i to niższej kategorii, mogła pracować w ukryciu. Z terytorium m. Włocławka zginęło wtenczas ok. 150 nauczycieli świeckich¹⁶.

Po wyparciu Niemców z Włocławka (20 stycznia 1945 r.) przywracano z wolna w tym mieście szkolnictwo średnie, a powszechnie przemianowano na podstawowe. We wszystkich szkołach dość szybko wprowadzono naukę religii. W dn. 17 II 1945 ks. mgr Władysław Szafranski został mianowany prefektem w Gimnazjum Koedukacyjnym. W 1 poł. marca tr. nauczanie religii w Gimn. Mechanicznym objął ks. Adam Śniechowski, którego 4 IV 1945 Kuria Diec. przesunęła na prefekta do Państw. Gimn. Ziemi Kuj.¹⁷ Obydwu kapłanów znamy z poprzedniej części opracowania. Wymienione 3 stanowiska szkolne dotyczyły posad etatowych. Oprócz tych obsadzano lekcje religii nauczycielami kontraktowymi i prowadzącymi zajęcia na podstawie zwykłych zleceń. Dokładne śledzenie tej akcji

¹⁴ Rocznik 1939 wg spisu; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 81, Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.,— ADW· AKDW, pers. 162 (Krysińskiego).

¹⁵ Rocznik 1939 wg spisu; Kron. Diec. Włocł., r. 39: 1945, s. 26, 101, Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 144—145; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.,— ADW· AKDW, pers. 335 (Szczepanowskiego).

¹⁶ *Przewodnik po miejscach męczeństwa*, s. 91.

¹⁷ AKDW Nominacje księży, nr 5, 15, 230.

w pierwszych miesiącach po oswoobodzeniu uniemożliwia brak duchowieństwa i niezachowanie się nominacji.

11. Zbiory kulturalne. Archiwum parafialne, składające się w r. 1939 głównie z kilkuset ksiąg metrykalnych — najstarsze z zachowanych od 1635 — wywieźli Niemcy pewnie w r. 1942 do Archiwum Państwowego w Poznaniu, skąd później przetransportowali je do klasztoru Filipinów w Gostyniu. W r. 1946 udało się (poprzez Archiwum Diecezjalne) akta te w większości rewindykować. **Biblioteka** parafialna, licząca ok. 1000 tomów, została w okresie okupacji zniszczona (spalona lub przekazana na przeznaczenie do miejsc. celulozy) albo rozproszona. Kościół par. nie posiadał przypuszcz. w r. 1939 oddzielnego skarbcza. Starsze precjoza mieściły się razem z nowszymi naczyniami liturgicznymi w zakrystii, o której powiedziano pod 1a.

12. Klasztory i domy zakonne w ogólności. Na terenie parafii św. Jana posiadali klasztory względnie domy zakonne następujący: Kamilianie, Reformaci, Sługi Maryi; Franciszkańki Rodziny Maryi, Siostry Miłosierdzia, Służki NMP, Urszulanki Unii Rzymskiej. Westiarki Jezusa, Siostry Wspólnej Pracy (2 domy). Dzieje okupacyjne wszystkich zaraz poniżej¹⁸.

§ 2. PION ZAKONNY

1. REZYDENCJA OO. KAMILIANÓW

Nazwa urzędowa. Klerycy Regularni Posługujący Chorym — Ordo Clericorum Regularium Infirmis Ministrantium.

Początek i cel zakonu. Założony w r. 1582 w Rzymie. Główny cel zewnętrzny — szpitalnictwo, działalność charytatywna.

Początek i cel domu włocławskiego. W r. 1938 utworzyli Kamilianie drugi ośrodek Polskiego Komisarjatu (Prowincji) we Włocławku (pierwszy, dotąd jedyny, pozostawał w Tarnowskich Górach) pn. Prefektura z Nowicjatem i Scholastykatem. Prowincjał miał mieszkać już we Włocławku, a nie w T. Górach. Mimo że nie posiadali tu własnej siedziby, od początku występowali pod nazwą Klasztor OO. Kamilianów — Włocławek.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. I, 9 (Kamilianów z l. 1938—1939); AKDW: Akta Kamilianów od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 277; *Rocznik 1939*, s. 177; *Spis kapłanów 1945*, s. 8.

1. Dom zakonny. Od 1 III 1938 niewielka grupa zakonników korzystała z gościnności bpa Radońskiego w jego siedzibie. W poł. 1938 r. wy-

¹⁸ Wiadomości autora do całego opisu par. św. Jana.

dzierżawili oni na swoje potrzeby od Sióstr Urszulanek część gmachu przy pl. Kopernika 2. W tym samym czasie niektórzy z nich objęli duszpasterstwo w pobliskim Michelinie (dek. brzeski). Pewnie na pocz. 1940 r. przeszli Kamilianie z Włocławka na plebanię w Lipnie, z której już w 2 poł. października 1939 r. gestapo zabrało duszpasterzy.

2. Skład osobowy. W dn. 11 XI 1938 dom zak. liczył już 24 osoby.

Prowincjał, przełożony domu oraz **magister** nowicjuszy i kleryków — o. Franciszek Ksawery **Tranquillini**, Włoch znający jęz. polski, ur. 17 XII 1903, wyśw. 25 VII 1929, przybył do Włocławka 7 III 1938.

Wicemagister — o. Antoni **Sołtysiak**, ur. 18 IV 1912, wyśw. 19 III 1937, we Włocławku od 7 III 1938.

Klerycy I i II kursu filozoficznego (profesi i nowicjusze):

1) Jan Ciszewski,	ur. 16 VIII 1917,	we Włocławku od 7 III 1938
2) Mikołaj Czaja	" 6 XII 1919	" "
3) Hubert Gabryś	" 29 VI 1919	" "
4) Alfred Karch	" 29 IV 1915	" "
5) Eryk Kołodziej	" 18 I 1916	" "
6) Jerzy Kulik	" 29 X 1918	" "
7) Alojzy Nawrath	" 18 XII 1917	" "
8) Władysław Sadowski	" 6 VII 1910	" "
9) Henryk Wróbel,	ur. 31 VIII 1917,	we Włocławku od 7 III 1938

Bracia zakonnici:

1) profes Ignacy Sosna,	ur. 29 VI 1914,	we Włocł. od 7 III 1938
2) nowicj. Eugeniusz Czerepek	" 2 X 1915	" 24 VIII 1938
3) " Jachim Daniel	" 26 II 1920	" 7 III 1938
4) " Antoni Dobski	" 4 IV 1904	" "
5) kand. Paweł Pyka,	ur. 1 III 1909,	we Włocł. od 24 VIII 1938

Gimnazjaliści:

1) Paweł Dreczkowski,	ur. 20 IV 1924,	we Włocławku od 29 VIII 1938
2) Ryszard Jabłoński	" 12 VI 1925	" 30 VIII 1938
3) Czesław Kietliński	" 29 XII 1921	" 31 VIII 1938
4) Józef Michalski	" 27 I 1924	" "
5) Tadeusz Nowacki	" 1 IX 1924	" "
6) Zygmunt Ossowski	" 8 V 1925	" 30 VIII 1938
7) Paweł Sobala	" 16 IX 1924	" "
8) Donat Śliski,	ur. 17 II 1924,	we Włocławku od 30 VIII 1938

Przed 2 V 1939 przybył do Włocławka o. Mieczysław Rudolf **Mielecki**. Ponieważ wkrótce objął on duszpasterstwo w Michelinie, tam przedstawię jego działalność wojenną.

W dn. 24 XII 1939 przyjechał do Włocławka o. Józef **Boratyn**. W okre-

sie okupacji pracował on (sporadycznie) w kilku, jeżeli nie w kilkunastu miejscach, i z tego powodu na każdym będzie wspomniany.

3. Kaplica publiczna. Konwent posiadał kaplicę w gmachu Urszulanek. Ze względu na jego działalność zewnętrzną właśnie kaplica ta miała od początku charakter publicznej. Po wyprowadzeniu się zakonników z dzierżawionej części domu przypuszcz. uległa zamierzonej likwidacji.

5. Życie religijne i zakonne. Z tego powodu, iż Kamilianie byli pochodzenia włoskiego i prowincjał Tranquillini był Włochem oraz że do Włocławka przybyli ze Śląska, jako społeczność nie byli prześladowani w czasie okupacji. W następstwie tego prowadzili prawie normalne życie religijne i zakonne. Mimo to pojedynczy przedstawiciele zakonu — w samym Włocławku i Michelinie — podlegali szykanom i prześladowaniu. Ale o tym będzie na innym miejscu.

6. Pełnione duszpasterstwo. Do wybuchu wojny zakonnicy kamilianscy ledwie zdążyli postawić swe stopy na gruncie włocławskim. Przed 1 IX 1939 byli luźno związani z właściwym duszpasterstwem. Można przyjąć, że po uwięzieniu duchowieństwa parafialnego Włocławka 7 XI 1939, ojcowie Sołtysiak (do końca r. 1939) i Tranquillini (do poł. 1940) wprzęgli się w nurt pracy pasterskiej, jawnie i w ukryciu. Najczynniejszym na gruncie tego miasta i daleko poza nim był o. Boratyn. Odprawiał nabożeństwa, głosił konferencje i spowiadał u Sióstr Urszulanek, u których zakonnicy mieszkali, w domach zak. Rodziny Maryi, Wspólnej Pracy i Szarytek przy Szpitalu Powiatowym, obsługując przy tej okazji sakramentalnie chorych. Funkcje te wypełniał przeważnie w tajemnicy przed władzami okupacyjnymi. Kilka razy uciekał przed aresztowaniem.

8. Miłosierdzie chrześcijańskie. W r. 1938 Kamilianie myśleli o budowie własnego szpitala na przedmieściu Włocławka Szpital Dolny, posiadającym w tym względzie tradycje benedyktyńsko-cysterskie. Jednak już w r. 1939 przenieśli swe plany na osiedle Michelin, zw. włocławskim Otwockiem. W tym celu nabyli tam od właściciela Stanisława Michelisa pewnie 8 działek budowlanych. Wojna pośrednio zburzyła te plany. Po r. 1945 nie mogło być mowy o realizacji takiej instytucji. Trudno mi powiedzieć, czy definitywnie utracili prawa także do nabytych parceli. W następstwie tego nie zdążyli rozwinąć istotnego swego celu, w którym przybyli do Włocławka.

9. Oświata pozakapliczna. Kamilianie nie prowadzili (jeszcze) we Włocławku własnych szkół, ale samo wychowanie. Klerycy zakonni uczęszczali na wykłady i seminaria naukowe do pobliskiego (Diecezjalnego) Seminarium Duchownego, a gimnazjaści na lekcje do Gimnazjum im. Pi-

sa X (Seminarium Niższego). Wychowanie zakonne spoczywało w rękach magistra i jego zastępcy. Po rozpoczęciu wojny alumni i uczniowie nie mogli kontynuować nauki. Uszczuplona warunkami okupacyjnymi gromadka młodzieży kamiliańskiej została przeniesiona w r. 1940 do Lipna. Po wojnie klerycy kamiliańscy dwukrotnie jeszcze odbywali studia w Seminarium Włocławskim. Mieszkali wtedy ze swoimi wychowawcami w Domu Głównym Sióstr Wspólnej Pracy.

10. Zbiory kulturalne. Kamilianie posiadali w gmachu Urszulanek zaczątek **księgozbioru** filozoficzno-teologicznego i humanistycznego (ok. 2000 t.), przeznaczonego dla swoich kapłanów, kleryków i uczniów. Bibliotekę ową prawie w całości zdołali w r. 1940 przetransportować do Lipna, a potem w 1946 przewieźć (powiększoną) stamtąd do Tarnowskich Gór względnie Zabrze¹⁹.

2. KLASZTOR OO. REFORMATÓW

Nazwa urzędowa. Zakon Braci Mniejszych (Franciszkanów) Reformatorów — Ordo Fratrum Minorum Reformatorum.

Początek i cel zakonu. Reformaci stanowią gałąź Franciszkanów wyłonioną w r. 1532 z Bernardynów, z którymi nadal tworzą jeden zakon. Jednym z głównych celów zewnętrznych Reformatorów jest duszpasterstwo, ostatnio także parafialne.

Początek i cel konwentu włocławskiego. Fundowany w r. 1631. Prowadził duszpasterstwo pomocnicze. Od r. 1969 kościół klasztorny jest ośrodkiem oddzielnej parafii.

Źródło zasadnicze. *Material do Rocznika 1949* z ok. 27 XII 1948, sporz. przez gward. Albina Józefowicza, t. 1, k. 4—5.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. I, 17 (Reformatów we Włocławku z l. 1920—1939); AKDW: Akta Reformatorów we Włocławku od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 58, 276; *Rocznik 1939*, s. 42, 176; *Rocznik 1949*, s. 67, 286.

1. Klasztor. Gmach klasztorny, murowany wzniesiono w 2 ćw. XVII stul. Przed r. 1939 i obecnie położony przy pl. Wolności 6. W dn. 26 VIII 1940 gestapo aresztowało większość zakonników. Od r. 1941 do końca wojny w klasztorze mieszkało 2 duszpasterzy niemieckich, a oprócz tego posiadał tu swoją centralę jeden z miejskich oddziałów Hitlerjugend. Budowla zakonna znacznie ucierpiała w okresie okupacji z powodu jej niekonserwowania. W r. 1945 do klasztoru przybyli zakonnicy z innych konwentów, którzy zadbali o wygląd gmachu.

¹⁹ Wiadomości autora do całego punktu o Kamilianach.

1a—b. Zabudowania gospodarskie i ogród. W r. 1939 do klasztoru należał obszerny plac, na którym od dawna stały gospodarcze budynki zakonne i obce. W latach wojny wszystko to znalazło się przeważnie w rękach niemieckich. Podobnie się stało z ogrodem owocowo-warzywnym. W r. 1945 zakonnicy częściowo odzyskali posesję i ogród, umniejszany z latami przez miasto.

2. Skład osobowy:

Gwardian — od r. 1936 o. Narcyz (imię chrz. Józef) **Turchan**, ur. 19 IX 1879 we wsi Biskupice pow. krakowski, wyśw. w r. 1906, we Włocławku od 1936. Areszt. we Włocławku 4 XI 1940, przebywał w miejsc. więzieniu, skąd zwol. 18 I 1941. Ponownie areszt. we wrześniu 1941 r., przebywał w więzieniu w Grudziądzu i w obozie konc. Dachau, gdzie 19 III 1942 — w dzień swego patrona oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ²⁰.

Wikariusz — od r. 1938 o. Krystyn (imię chrz. Wojciech) **Gondek**, ur. 6 IV 1909 we wsi Słona pow. brzeski, wyśw. i we Włocławku od 1936. Areszt. we Włocławku 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, gdzie oddał życie za Boga i Polskę 23 VII 1942. Cześć jego pamięci! ²¹.

Pozostali **ojcowie** — Leon **Osada**, ur. w r. 1909, wyśw. w 1933, we Włocławku od 1939. Nieobecność w klasztorze albo ukrycie się sprawiło, że 26 VIII 1940 uniknął z innymi aresztowania. Nie znam jego losów wojennych ²².

O. Laurenty (imię chrz. Franciszek) **Korzonek**, ur. 13 X 1912 we wsi Zabierzów pow. krakowski, wyśw. w 1938, we Włocławku od 1939 lub 1940. Areszt. we Włocławku 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Nie wiem o jego dalszym życiu ²³.

Bracia zakonnici — Tymoteusz (imię chrz. Wojciech) **Chrząszcz**, ur. 13 V 1912 we wsi Kąty Nowe pow. buski, śluby zak. w r. 1936. Areszt. we Włocławku 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz

²⁰ Rocznik 1939, s. 176; W. Szoldrski: *Martyrologium duchowieństwa polskiego pod okupacją niemiecką w latach 1939—1945*, Rzym 1965 (odb. z Sacrum Pol. Millennium, vol. 11), (cyt. Szoldrski: *Martyrologium duchowieństwa*) s. 258;— Postać znana autorowi.

²¹ Rocznik 1939, s. 176; Szoldrski: *Martyrologium duchowieństwa*, s. 98;— Postać znana autorowi.

²² Rocznik 1939, s. 176;— Osoba znana autorowi.

²³ Szoldrski: *Martyrologium duchowieństwa*, s. 136;— Osoba znana autorowi.

w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę²⁴.

Br. Ubald (imię chrz. Wincenty) **Kula**, ur. 14 III 1915 we wsi Bulowice pow. oświęcimski. Areszt. we Włocławku 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. Niedługo po powrocie do kraju i klasztoru zawarł związek małżeński i dotąd pełni obowiązki kościelnego w par. św. Stanisława we Włocławku²⁵.

Br. Marcin (imię chrz. Jan) **Oprządek**, ur. 4 III 1884, śl. zak. w r. 1924. Areszt. we Włocławku 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wywiez. na śmierć 18 IV 1942 w transp. inwalidów. Oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci!²⁶.

Imiona, nazwisko i dzieje wojenne **czwartego** brata tego klasztoru²⁷ nie są mi znane.

3. Kościół klasztorny, murowany, zbud. w l. 1639—1644, kons. pt. Wszystkich Świętych. Był czynny w ciągu całej okupacji, początkowo (po dawnemu) jako pomocniczy w par. św. Jana, potem jako parafialny dla katolików niemieckich.

Jakkolwiek w kościele odbywały się nabożeństwa przez cały okres wojny, doznał on również znacznych szkód materialnych. Przede wszystkim w ciągu przeszło 5 lat nie był konserwowany. Z wieży kościelnej Niemcy zabrali dzwon. Pod kościołem urządzili schron przeciwlotniczy dla ludności. Powszechna ta praktyka okupanta jak z jednej strony stwarzała dla mieszkańców miasta jakieś bezpieczeństwo oraz łączyła ciężkie ich przeżycia z domem Bożym i religią, tak z drugiej podkopywała fundamenty świątyni i narażała ją na aliancki odwet. W wewnętrznej kaplicy Matki Boskiej zaborcy zniszczyli zabytkowy i czczony obraz tudzież zagrabili znajdujące się przy nim wota.

Po wyparciu nieprzyjaciela z Włocławka (20 I 1945) klasztor i kościół szybko przychodził do porządku, jeden i drugi został wyreperowany oraz wymalowany. W dużej mierze była to zasługa pierwszego powojennego gwardiana — Ludwika Szelałowskiego, włocławianina. W części schronu urządzono kryptę św. Teresy od Dzieciątka Jezus. Namalowano nowy obraz Matki Bożej Pocieszenia i poświęcono go 15 XII 1947. Z rewidykowanych przez Kurię Diec. dzwonów dla kościoła otrzymano jeden²⁸.

²⁴ Szoldrski: *Martyrologium duchowieństwa*, s. 316;— Osoba znana autorowi.

²⁵ Szoldrski. *Martyrologium duchowieństwa*, s. 323;— Osoba znana autorowi.

²⁶ Szoldrski. *Martyrologium duchowieństwa*, s. 327;— Postać znana autorowi.

²⁷ Rocznik 1939, s. 176.

²⁸ (tf): *Włocławek*, „Ład Boży”, r. 4. 1948, nr 4, s. 6; [A. Turczynowicz] a: *Pozegnanie o. gwardiana Szelałowskiego*, „Ład Boży”, r. 4. 1948, nr 6, s. 7.

3a. Zakrystia. Choć w kościele klasztornym w ciągu całej wojny odbywały się nabożeństwa katolickie, jego zakrystia poniosła, głównie podczas administracji niemieckiej, znaczne straty.

5. Życie religijne i zakonne. Od rozpoczęcia wojny do czasu aresztowania 26 VIII 1940 2 ojców i 3 braci życie religijne zakonników, mimo ustawicznego strachu, funkcjonowało dosyć normalnie. Ustało po opuszczeniu klasztoru przez o. Osadę i czwartego brata, a zwłaszcza po powtórnym uwięzieniu we wrześniu 1941 r. gwardiana Turchana.

6. Duszpasterstwo pomocnicze. Kościół klasztorny nazywany skrótowo klasztorem, jako położony w centrum miasta, możliwie ciepły nawet w porze zimowej i najlepiej obsłużony przez kapłanów, był najbardziej lubiany przez wrocławian i najliczniej przez nich uczęszczany. Po wybuchu wojny, zwłaszcza po poniesionej klęsce, ludzie spobożnieli i gromadnie tutaj przybywali. W kościele tym we wrześniu i październiku 1939 r. często spowiadał biskup Kozal. Po uwięzieniu ogółu duszpasterzy Włocławka 7 XI 1939 nabożeństwa sprawowane u Reformatów były jedynymi dozwolonymi w mieście. Duszpasterstwo to ustało z dniem (26 VIII 1940) aresztowania przez gestapo większości tutejszych zakonników. A chociaż gwardian Turchan przebywał (z dłuższą przerwą) w klasztorze aż do września 1941 r., pełnione przez niego czynności liturgiczne posiadały charakter tylko wegetacji²⁹.

7. Duszpasterstwo specjalne. W roku wybuchu wojny istniały przy kościele klasztornym 2 bractwa — Różańcowe i III Zakonu Św. Franciszka. Oprócz nich było tu Koło Ministrantów i liczna asysta do procesji. Organizacje te zawiesiły swoją działalność po uwięzieniu zakonników. Zostały wskrzeszone w r. 1945 w czasie przełożenia o. Szelągowskiego³⁰.

7a. Parafia dla Niemców. Przypuszcz. w październiku 1941 r. powstała przy kościele klasztornym parafia katolicka dla ludności niemieckiej z miasta i okolicy. Nie wiadomo kto był pierwszym **administratorem** tej parafii. Chron. drugim — od 15 IV 1943 był Hans **Waschek** z Archidiec. Kołońskiej, ur. 27 VI 1908, wyśw. 3 III 1938, zamiesz. we Włocławku przy Strasse SA nr 39. Był on także admin. parafii dla Niemców w Ciechocinku i okolicy. Do pomocy posiadał drugiego kapłana niemieckiego. Mszę św. w klasztorze odbywały się w każdą niedzielę o godz. 9 i 11. Jakby filialnym

²⁹ S. Biskupski: *Męczeńskie biskupstwo księdza Michała Kozala...*, Włocławek 1946 (cyt. Biskupski: *Męczeńskie biskupstwo*) s. 21, — Relacja p. J. Chmielarzowej — jak w przyp. 10.

³⁰ Ład Boży, r. 4. 1948, nr 6, s. 7.

tej parafii był kościółek seminaryjski św. **Witalisa**, w którym odprawiano co niedzielę mszę św. dla żołnierzy armii niemieckiej przebywających w szpitalu wojskowym, mieszczącym się w gmachu Seminarium Duch. Duszpasterze niemieccy opuścili Włocławek przed jego wyzwoleniem w dn. 19 lub 20 stycznia 1945 r. Wypadnie szukać ksiąg metrykalnych tej parafii (z. l. 1941—1945), jeżeli nie zostały ewakuowane przez wspomnianych ³¹

8—9. Miłosierdzie chrześcijańskie i oświata pozakościelna. Przy klasztorze Reformatów istniała od r. 1919 **ochronka** dla biednych dzieci z miasta, które w liczbie ok. 70 przebywały w niej pomiędzy godz. 9 a 15, otrzymując początki nauki, obiad a niektóre z nich także odzież. W okresie okupacji instytucja ta przestała istnieć i działać. Wznowił ją po zakończeniu wojny jako **Przedszkole** pw. Św Antoniego Pad. gwardian Szelągowski ³²

10. Zbiory kulturalne. Klasztor włocławski musiał posiadać w r. 1939 jakieś **archiwalia** własne, których bliżej nie mogę określić. Podobnie znajdowały się tu pewne **precjoza** wycofane z codziennego użytku liturgicznego. Te ostatnie podzieliły wojenne straty zakrystii kościoła. Na większą wzmiankę zasługuje **biblioteka** klasztorna, licząca ok. 3000 starych i nowych druków oraz pewną ilość rękopisów (skrypty filozoficzne i teologiczne, kazania). (Księgozbiór tutejszy zawdzięczał swój rozrost istnieniu w XVIII w. przy klasztorze włocławskim Studium Filozoficznego dla Prowincji Wielkopolskiej Reformatów — od r. 1750 również dla Prowincji Pruskiej, wyłonionej z części terytorium poprzedniej, oraz przebywaniu od r. 1864 we Włocławku reszty zakonników ze zniesionych przez rząd rosyjski konwentów reformackich z terytorium Diec. Kujawsko-Kaliskiej). Zbiory archiwalne i biblioteczne klasztoru włocławskiego zostały wywiezione w r. 1942, razem z diecezjalnymi, do Poznania, skąd rewindykowano z nich tylko część w r. 1945 i następnych, również łącznie z seminaryjskimi. Dość że kierownictwo Biblioteki im. XX. Chodyńskich nie przekazało Ojcom odzyskanych rękopisów i druków. Nie jest wykluczone, że wśród ok. 450 rękopisów włocławskich, przekazanych 16 VIII 1949 z Poznania do Biblioteki Narodowej w Warszawie, znajdowały się także niektóre proveniencji miejsc. Reformatów ³³.

³¹ *Schematyzmy duchowieństwa niemieckiego w Wartheland*, wyd. K. Śmigiel, „Arch. Bibl. Muz.”, t. 36. 1978 (cyt. Schematyzmy duchowieństwa niem.) s. 380—381,— AKDW Akta par. św. Jana od r. 1945, bez sygn.

³² Morawski. *Monografia Włocławka*, s. 349; Ład Boży, r. 4: 1948, nr 6, s. 7.

³³ Por. informacje dotycz. archiwów i bibliotek diecezjalnych w cz. A tych materiałów;— Wiadomości autora do całego punktu o Reformatach.

3. PLACÓWKA ZAK. SŁUG MARYI

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sług Najśw. Maryi Panny Trzeciego Zakonu Św. Franciszka z Asyżu — Congregatio Servorum Beatae Mariae Virginis Tertii Ordinis S. Francisci de Poenitentia. Bezhabitowe.

Nazwa popularna: Bracia Św. Józefa.

Początek i cel zgromadzenia. Założone w r. 1883 w Królestwie Pol. Główny cel zewnętrzny — bezpłatne szkolenie zawodowe rzemieślników chrześcijańskich, zwłaszcza sierot i pochodzących z biednych rodzin.

Początek i cel nin. placówki. Placówka uruchomiona w r. 1928. Stanowiła filię domu zak. z ul. Leśnej 24 (Glinki), znajdującego się wtedy na terenie par. św. Jana, a od r. 1935 Serca Jezusowego. Cele — jak zgromadzenia i domu nadrzędnego.

Źródło zasadnicze. *Material do Rocznika 1949* z końca 1948 r., przysł. przez przełoż. br. Aleksandra Tartas'a, t. 1, k. 12.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. I, 20 (Sług Maryi z l. 1920—1939); AKDW: Akta Sług Maryi od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1949*, s. 67.

1. **Zabudowania i warsztaty** przy pl. Kopernika 5/6, od północnej strony katedry. Trzon tych zabudowań tworzyła kuria prałacka z XVIII w., będąca później sufraganią. W r. 1865 wydarł ją Kapituła Włocł. rząd zaborczy. Z czasem posesja przeszła w ręce prywatne, z których w r. 1928 wykupiło ją opisywane zgromadzenie³⁴. W roku wybuchu wojny mieściły się w tych budynkach warsztaty rzemieślnicze (krawiectwo, szewstwo, introligatorium, pracownia stolarska), magazyny a także izby mieszkalne, oratorium i obok — w małym domku sklep spożywczy. Ze względu na swój charakter rzemieślniczy i usługowy instytucja przetrwała trudny okres okupacji. Po r. 1945 dzieliła losy swojego domu nadrzędnego na Glinkach.

2. **Skład osobowy.** Nie posiadam przedwojennego wykazu braci pracujących tu. Czeladnicy świeccy i uczniowie nie należą ściśle do tematu. Nie mam danych o szykanach zastosowanych przez okupanta w stosunku do nich. Nie jest wykluczone, że niektórzy spośród braci cierpieli za wiarę i ojczyznę, atoli drukowane spisy statystyczne milczą o nich. Główny powód stanu rzeczy leży w tym, iż zgromadzenie było bezhabitowe, a takich autorzy statystyk nie uchwycili.

Jednak rozporządzam ich spisem (*Material do Rocznika 1949*) z końca r. 1948. Spostrzegam w nim nazwiska sprzed r. 1939. Z tego wynika, że większość tych osób pracowała tu również podczas okupacji niemieckiej.

³⁴ Morawski. *Monografia Włocławka*, s. 50.

Opublikowanie ich nazwisk niech będzie serdecznym wspomnieniem o (nie istniejącej obecnie) placówce i ludziach, którym Włocławek, zwłaszcza kościoły i duchowieństwo wiele zawdzięczały. Oto oni: przełożony Aleksander Tartas; bracia zakonnicy: Bolesław Drzewiecki, Leonard Drzewiecki, Józef Iwanicki, Feliks Kondratowicz, Stanisław Koziół, Jan Lepa, Stanisław Litwiński, Franciszek Nowik, Aleksander Orłowski, Antoni Paprocki, Jan Płachta, Piotr Sojka, Józefat Stawecki, Antoni Wójcik. Niektórzy z nich pomarli, część wegetuje w ocalałych domach zak., część jeszcze pracuje w upaństwowionej instytucji lub prywatnie, jak nie wymieniony w wykazie krawiec Jan Burzykowski, zamiesz. przy ul. Seminaryjskiej 7. Wreszcie jakaś część spośród nich, znalazłszy się po r. 1945 w trudnych warunkach życiowych, odeszła do stanu świeckiego. Gloria victis!

3. Oratorium. Przed r. 1939 większość braci zatrudnionych na tej placówce mieszkała w domu zak. na Glinkach oraz w tamt. kaplicy uczestniczyła we mszy rannej i odprawiała wieczorne pacierze. Głównie przeto dla tych, którzy tu mieszkali i nocowali, istniało w domu przy pl. Kopernika oratorium proste, przewidziane do odmawiania modlitw rannych i wieczornych. Na codzienne msze św. wychodzili tutaj bracia do sąsiedniej katedry albo do klasztoru Reformatów. W czasie okupacji ukrywali swoją kapliczkę przed niebezpiecznym okiem obcych. Kaplicę półpubliczną pw. św. Stanisława Kostki poświęcił im (na I piętrze głównego budynku) dopiero w niedzielę 11 IV 1948 bp sufr. Korszyński³⁵.

5. Życie religijne i zakonne tej placówki tylko wegetowało w okresie okupacji. Bracia nie mogli zbyt często chodzić po mieście, co odnosiło się głównie do wyruszających, zawsze pieszo, z ul. Leśnej do tutaj. pracowni. Zakonnicy tej filii uczęszczali na niedzielne msze św. do klasztoru Reformatów (do sierpnia 1940 r.), a później do kościoła par. św. Jana.

6. Pomoc w duszpasterstwie. Bracia św. Józefa, poza przykładem płynącym z ich osobistej pobożności, świadczyli różne usługi rzemieślnicze po kościołach i plebaniach włocławskich, a także w okolicy. Szczególnym przywilejem i zarazem obowiązkiem zakonników niehabitowych było ubieranie okazałego ołtarza na procesję Bożego Ciała. Urządzali go zwykle w pobliżu katedry. W l. 1939 i 1945 było to na tle gmachów szkół Urszulanek i Wyz. Seminarium Duchownego.

8—9. Miłosierdzie chrześcijańskie i oświata pozakapliczna. Obydwie te akcje wykonywali Słudzy Maryi niemal jednocześnie: kształcąc zawo-

³⁵ Kron. Diec. Włocł., r. 42: 1948, s. 301.

dowo młodzież męską, i to tę najbiedniejszą. W trudnych warunkach okupacyjnych zakonnicy nie zrezygnowali ze swego głównego celu³⁶.

4. DOM ZAK. FRANCISZKANEK RODZINY MARYI

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi — Congregatio Sororum Franciscanarum Familiae Mariae.

Nazwy skrócone i popularne: Rodzina Maryi, Rodzinianki.

Początek i cel zgromadzenia. Założone w r. 1857 w Petersburgu. Główny cel zewnętrzny — posługiwanie w pracy duszpasterskiej i charytatywnej.

Początek i cel domu włocławskiego. Założony w r. 1919 staraniem ks. Feliksa Mikulskiego, prob. par św. Jana, prezesa Włocł. Tow. Wspomagania Biednych. Cel — działalność charytatywna i katechetyczna.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z końca r. 1946, t. 1, k. 3—4; *Material do Rocznika 1949* z pocz. tr., t. 1, k. 11. Obydwie rzeczy wyk. przełoż. s. Anna Majcher.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. II, 3 (Franc. M. z l. 1920—1939); AKDW: Akta Franc. Rodz. M. od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 59, 286; *Rocznik 1939*, s. 38, 43, 188—189; *Rocznik 1949*, s. 67, 291.

1. **Dom zakonny** mieścił się w murowanym, piętrowym gmachu miejskim przy ul. Biskupiej 8 albo Łaziennej 6, zbud. ok. 1915 r., przeznaczonym na sierociniec. W okresie okupacji siostry przebywały tu do 2 II 1940, kiedy to zostały usunięte przez gestapo, a dom zabrany na użytek Niemców. Na swoje miejsce i do przedwojennej pracy wróciły po wyparciu nieprzyjaciela z Włocławka (20 I 1945).

2. Skład osobowy (5 sióstr).

Przełożona — s. Anna **Bilska**, ur. w r. 1872, śluby wiecz. w 1900, we Włocławku i przełoż. od 1934. Po usunięciu zakonnice z placówki, jako starsza wiekiem, wyjechała do innego domu zgromadzenia w Krakowskim.

Siostry zakonne — Anna **Majcher**(ówna), ur. w r. 1896, śl. wiecz. w 1916, we Włocławku od 1921. Wyrzucona 2 II 1940 z zakładu, według urzędowych wiadomości również wyjechała do Generalnej Guberni (skrót GG), faktycznie zaś ukrywała się na terenie miasta. O jej działalności podziemnej mówię niżej w p. 9.

S. Janina **Matulka**, ur. w r. 1895, śl. wiecz. w 1920, we Włocławku od 1927. Po usunięciu z mieszkania dzieliła losy wojenne z s. Majcher.

S. Maria **Rzeczowska** zatrudniona we Włocławku od r. 1939. Od 2 II 1940 ukrywała się i pracowała w mieście jak dwie poprzednie.

³⁶ Wiadomości autora do całego punktu o nin. placówce Sług Maryi.

S. Aniela **Zwolak**, ur. w r. 1888, śl. wiecz. w 1914, we Włocławku od 1938. Usunięta z placówki, udała się razem z przełoż. Bilską do Generalgouvernement.

Po zakończeniu wojny (pocz. r. 1949) obsada personalna domu (6 zakonnic) wyglądała następująco: s. Anna Majcher, przełożona i nauczycielka religii w szkole podstawowej; s. Franciszka Koska, nauczycielka nadal prowadzonego przez dom zak. przedszkola; s. Apolonia Marek, gospodyni domu; s. Janina Matulka, ekonomka; s. Stanisława Piskorek, kierowniczką wspom. przedszkola; s. Emilia Porst, wychowawczyni Domu Dziecka (dawnego sierocińca prowadz. przez zakonnice).

3. Kaplica półpubliczna, istniejąca w budynku pewnie od czasu przybycia do niego zakonnice (r. 1919), służąca im samym, dzieciom z sierocińca, a częściowo również z ochronki, została po 2 II 1940 przerobiona przez Niemców na kuchnię, a jej wystrój zniszczony i spalony.

Od r. 1937 odprawiał w tej kaplicy msze św. emeryt ks. Józef Henryk **Nowicki**, do tego czasu proboszcz par. Lubień Kujawski, kanonik hon. kaliski, ur. 11 I 1869 we wsi Walewice pow. łowicki, wyśw. 19 IV 1896. Mieszkał prywatnie przy ul. Łaziennej 1, korzystając z opieki wspom. sióstr. Zdaje się, że już po wybuchu wojny przeprowadził się na pensjonariusza do Sióstr Orionistek przy ul. Leśnej 1 (par. Serca Jezusowego). Areszt. we Włocławku 7 XI 1939, przebywał w miejsc. więzieniu, skąd jako chory na serce (przez całe noce siedział, a nie leżał) przenies. do Szpitala Św. Antoniego, a następnie przewiez. do obozu przejśc. w Łądzie. Ze względu na wiek i chorobę zachowany przed transportem do obozu konc. (w Sachsenhausen), a zwol. 3 VIII 1940 chwilowo do własnego mieszkania we Włocławku, lecz potem umieszczony w domu zajmowanym przez Kamilianów w Michelinie z zakazem zajmowania się duszpasterstwem. Jednak później — podczas masowej branki reszty duchowieństwa diecezji 6 X 1941 — powtórnie uwięziony i wysłany do obozu konc. w Dachau, gdzie zginął w transp. inwalidów z 18 V 1942; według dokumentu z Arolsen 29 VII 1942. W latach wojny utracił większość mienia i książek (ok. 500 t.), lecz przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ³⁷.

Po zakończeniu działań wojennych siostry przywróciły do życia kaplicę, którą na ich prośbę z 23 VII 1945 poświęcił z upowaznienia rządcy diecezji w dn. 28 tm. pt. Św. Rodziny zaprzyjaźniony z nimi ks. dr Ignacy Rudziński, prob. z Kowala. Dochodzili do niej kapelani przygodni, np. w r. 1946 ks. prof. Stefan Biskupski. I na koniec późna już wiado-

---

³⁷ Rocznik 1939, s. 160; Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 111—112; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV (błęd. Michalin) wg ind.,— ADW AKDW, pers. 229 (Nowickiego).

mość, że w schludnej tej kaplicy odprawiał 11 I 1948, z powodu jakiejś uroczystości opis. domu zak., mszę św. bp sufr. Korszyński³⁸.

3a. Zakrystia. Po likwidacji polskiego sierocińca zawartość zakrystii tej kaplicy: monstrancję, 2 kielichy, puszkę, kapy, ornaty, bieliznę liturg. i mszał zabrało gestapo.

5. Życie religijne i zakonne. Po uwięzieniu 7 XI 1939 ogółu duszpasterzy wrocławskich życie religijne zakonnic i sierot zostało zagrożone. Odtąd do czasu zamknięcia instytucji siostry korzystały z opieki duchowej pobliskiego klasztoru Reformatów. Kiedy zaś brakło również tych zakonników, ukrywające się w mieście 3 siostry uczęszczały na msze niedzielne dla Polaków do kościoła św. Jana. Opiekę religijną nad rozproszonymi i bezdomnymi (po 2 II 1940) sprawował sporadycznie kamilianin Józef Boratyn, a po nim, w ciągu reszty okresu okupacji kan. Karol Schwartz, osadzony przez władze niemieckie przy kościele par. św. Jana, który przychodził im również z pomocą materialną³⁹.

6. Pomoc w duszpasterstwie. Praktyki religijne wykonywane w tym domu zak. odnośnie dziatwy sierocińca i ochronki stanowiły jakąś pomoc dla miejsc. duszpasterstwa. Trwały one przez pewien czas także po aresztowaniu proboszcza i wikariusza, a potem zostały wznowione z podwójną gorliwością na wiosnę 1945 r.

8. Miłosierdzie chrześcijańskie. Od r. 1915 istniał w tym budynku **Dom Sierot** „Opatrzność”, utrzymywany przez Włocł. Tow. Wspomagania Biednych i Magistrat m. Włocławka. Od r. 1919 był on pod zarz. wspom. zakonnic⁴⁰. W roku rozpoczęcia się wojny w zakładzie znajdowało się ok. 50 dzieci w wieku od 3 do 14 lat. Instytucja została zamknięta przez okupanta 2 II 1940. We wznowionym przez zakonnice w r. 1945 sierocińcu było 12 dzieci. Wkrótce zamieniono go na Państw Dom Dziecka, którego wychowawczynią była przez jakiś czas wymien. s. Porst.

9. Oświata pozakapliczna. Przed wybuchem wojny Siostry Rodziny Maryi prowadziły także **ochronkę** dla biednych dzieci z miasta, które tu otrzymywały częściowo posiłki. Razem z sierocińcem zaprzestała przy ul. Biskupiej swojej działalności również ochronka. Po zakończeniu wojny zakonnice wznowiły ową instytucję pod używaną wtedy nazwą przedszkole. Na przeł. 1948/49 r. liczyło ono ok. 60 dzieci. Jego kierowniczką była wtenczas s. Stanisława Piskorek.

Poza własną ochronką-przedszkolem jedna z sióstr tego domu, mia-

³⁸ Kron. Diec. Włocł., r. 42: 1948, s. 115.

³⁹ Informacja s. dr Teresy Frącek z Warszawy.

⁴⁰ Morawski: *Monografia Włocławka*, s. 349.

nowicie Anna **Majcher** była **katechetką** w szkołach powsz. Włocławka. Zaczęła uczyć religii 15 IV 1923. Po wejściu Niemców do miasta nie mogła wrócić do swych zajęć w szkole. Porozumiawszy się z innymi nauczycielami Włocławka, brała udział w tajnym nauczaniu ogółu przedmiotów. W ciągu całej okupacji przerobiła materiał na kl. I—IV z kilku grupami polskich dzieci. Przygotowywała je także do pierwszej spowiedzi i komunii św. Ona też razem z s. J. Matulką współpracowała z walczącym podziemiem⁴¹. W r. 1945 wróciła na stanowisko katechetki w szkole^{41a}.

5. DOM ZAK. SIÓSTR MIŁOSIERDZIA

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo — Institutum Puellarum Caritatis S. Vincentii a Paulo.

Nazwa popularna: Szarytki.

Początek i cel zgromadzenia. Założone w Paryżu w r. 1633. Działalność zewnętrzna — opieka nad chorymi i ubogimi, szczególnie w szpitalach.

Początek i cel domu włocławskiego. Istnieje od r. 1877. Siostry zatrudnione w szpitalu.

Źródło zasadnicze. Udział w *Materiale do Rocznika 1949* par. Katedralnej (t. 1, k. 2) i par. św. Jana (t. 1, k. 15).

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. II, 7 (Sióstr Miłosierdzia z l. 1920—1939); AKDW: Akta Sióstr Miłosierdzia od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 58, 281; *Rocznik 1939*, s. 43, 182; *Rocznik 1949*, s. 67, 68.

1. Dom zakonny w Szpitalu Powiatowym Św. Antoniego we Włocławku, mieszczącym się w murowanym gmachu piętrowym z XIX w., później rozbudowywanym, położonym przy ul. Toruńskiej 15/17. Siostry zajmowały skromne cele urządzone na facjacie budynku. Ażeby chorych odciąć od religijnego i patriotycznego wpływu Szarytek, okupacyjny zarząd szpitala usunął je 8 VII 1940 z mieszkania i pracy za wyjątkiem s. Apolonii Linke (nazwisko niemieckie), która była tu zatrudniona do 15 II 1941. Usunięte zakonnice wyjechały pewnie do Warszawy. Do pracy i mieszkania w szpitalu powróciły 16 II 1945 — w niecały miesiąc po opuszczeniu Włocławka przez Niemców⁴². W r. 1947 utraciły w szpitalu

⁴¹ T. Frącek: *Zgromadzenie Sióstr Rodziny Marii w latach 1939—1945*, w: *Materiały i studia* pod red. F. Stopniaka, z. 1, Warszawa 1973 (cyt. Frącek: *Zgrom. Rodziny Maryi*) s. 69, 102; T. Frącek: *Tajne nauczanie prowadzone przez Siostry Rodziny Maryi w latach 1939—1945*, w: *Materiały i studia* pod red. F. Stopniaka, z. 2, Warszawa 1978, s. 302—303.

^{41a} Wiadomości autora do całego punktu o Franciszkankach Rodziny Maryi.

⁴² H. Jurczak: *Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo (1939—1947)*, *Prowincja Warszawska*, w: *Summarium — Spraw.* TN KUL za r. 1974, Lublin 1978 (cyt. Jurczak: *Zgrom. Sióstr Miłosierdzia*) s. 201.

pobyt, a w następnym zatrudnienie, kiedy to już należały do par. Katedralnej. Od r. 1945 jedna z członkiń tego domu zak., s. Wiktoria Perowska pracowała w Szpitalu Zakaźnym przy ul. Stodólnej, ciągle na terenie opisywanej parafii, w którym utrzymała się nieco dłużej.

2. Skład osobowy zakonnic — osiem (z 19 XI 1938):

Siostra **starsza** czyli przełożona — od r. 1904! Józefa **Seipp**, ur. w 1881, śluby zak. złożyła w 1901.

Siostry zakonne — Maria **Borkowska**, ur. w r. 1908, śl. w 1935,
s. Eugenia **Ciborowska**, ur. w r. 1912, śl. w 1932,
s. Józefa **Czajkowska**, ur. w r. 1883, śl. w 1907.
s. Ludwika **Fedorowicz**, ur. w r. 1874, śl. w 1895,
s. Maria **Gumkowska**, ur. w r. 1892, śl. w 1915,
s. Apolonia **Linke**, ur. w r. 1878, śl. w 1907,
s. Stanisława **Podgórska**, ur. w r. 1878, śl. zak. w 1906.

Poważny wiek większości zakonnic świadczył o ich odpowiedności do pracy w szpitalu i braku sił zastępczych. Personel lekarski, na pierwszym miejscu ordynator szpitala, bronił wobec s. wizytatorki (prowincjalnej) sióstr z dłuższym stazem pracy przed zabraniem na inne miejsce. Mowa tu przede wszystkim o s. starszej Seipp, która ze wspomnianych względów była przeszło 35 lat przełożoną przy tym szpitalu.

3. Kaplica sióstr była jednocześnie publ. kaplica szpitalna, przedstawiona w pionie diecezjalnym p. 9: Miłosierdzie chrześcijańskie. Tamże wspomniano o kapelanach szpitala, kaplicy i zakonnic.

Poza kaplicą wspólną z chorymi posiadały Szarytki przy swoich mieszkaniach na górze małe **oratorium**, w którym odmawiały modlitwy ranne i wieczorne.

W Szpitalu Zakaźnym przy ul. Stodólnej także istniała po r. 1945 przez pewien czas **kaplica półpubliczna**.

5. Życie religijne i zakonne, pomimo trudności, trwało w tym domu zak. aż do odejścia z placówki ostatniej siostry w dn. 15 II 1941. Żarliwości religijnej sprzyjały cierpienia chorych, a zakonnej — uczynki miłosierne świadczone bliźnim. Przygodnym spowiednikiem zakonnic aż do opuszczenia przez nie Włocławka był kamilianin Józef **Boratyn**.

6. Pomoc w duszpasterstwie. Praca wśród chorych dawała Szarytkom wiele sposobności do pełnienia posług duszpasterskich, zwłaszcza odnośnie przyjmowania sakramentów przez podopiecznych. Warunki wojenne bardzo sprzyjały tej akcji. Stąd chrzest z wody udzielany chorym noworodkom, przywoływanie kapłana, przeważnie potajemnie, z ostatnimi sakramentami do chorych, zachęta i pomoc w przygotowaniu się do

spowiedzi, modlitwy odmawiane z cierpiącymi, prywatne prośby kierowane do Boga za konających itp.

8. Miłosierdzie chrześcijańskie. Praca w szpitalu, wśród chorych i cierpiących jest jedną z przykładowych form czynnej miłości bliźniego. Do tej pracy zakonnice, o których mowa, zostały specjalnie powołane. Wybuch strasznej wojny spowodował, że Szarytkom znacznie przybyło pracy w szpitalu. W przyszłości wypadnie szukać bardziej ewidentnych danych do poświęceń się tych zakonnice dla rodaków, głównie b. żołnierzy i partyzantów, do czego zatrudnienie w szpitalu nastęrczało szczególne możliwości⁴³.

6. DOM ZAK. SŁUŻEK NMP NIEPOKALANEJ

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sióstr Służek NMP Niepokalanej — Congregatio Sororum Servularum BMV Immaculatae. Bezhabitowe.

Nazwa popularna: Siostry Służki.

Początek i cel zgromadzenia. Powstało w r. 1876 lub 1878 w Królestwie Pol. Główny cel zewnętrzny — praca dla Kościoła i społeczeństwa w aktualnych warunkach i potrzebach.

Początek i cel domu wrocławskiego. Utworzony w r. 1918 celem prowadzenia gospodarstwa seminaryjskiego: kuchnia dla profesorów i alum-nów, pranie dla profesorów

Źródła pomocnicze. AKDW. Akta Służek NMP od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1949*, s. 68, 298.

1. Dom zakorny pw św. Józefa przy Wyższym Seminarium Duchownym. Miejsce zatrudnienia — w południowym skrzydle gmachu Seminarium (kuchnia, refektarz, spizarnia, pralnia), mieszkanie w piętrowym budyneczku murowanym w podwórzu, przy ul. Karnkowskiego 2. Siostry trwały na swym posterunku przez całą okupację. Pracowały na wszystkich odcinkach, na które posłała je Opatrzność czy ciężki los. Zagrozone przez Niemców usunięciem z Seminarium, potrafiły częściowo zatrudnić się w gospodarstwie szpitala wojskowego, jaki założono w tej uczelni, aby stąd nie wyjść oraz pilnować dobra wspólnego tudzież mienia profesorów i kleryków. I wytrwały — przekazując na pocz. 1945 r. odradzającej się szkole wszystko, co zdołały ocalić⁴⁴. Od zakończenia wojny pracują na tymże stanowisku owocnie i wiernie, szanowane przez wszystkich.

⁴³ Wiadomości autora do całego punktu o Siostrach Miłosierdzia.

⁴⁴ F. Korszyński. *Jasne promienie w Dachau*, Poznań 1957 (cyt. Korszyński. *Jasne promienie*) s. 17, 287—288.

Przed r. 1939, w okresie okupacji i zaraz po wojnie wrocławski dom zak. posiadał szereg **fili**. Najpierw w sąsiednim Niższym Seminarium Duch. (Gimnazjum i Liceum im. Piusa X) przy ul. Karnkowskiego 4 pracowało od r. 1932 kilka siostr tego domu pod kier. s. Antoniny Jędrzejczak. Zakonnice mieszkały i uczestniczyły w nabożeństwach w domu nadrzędnym.— Od r. 1937 w majątku seminaryjskim Radonie i Jasieńczyk przebywały (nie wiadomo czy przez okrągły rok) przypuszcz. 3 siostry, sprawujące opiekę nad dworkiem w Radoniu (przewidzianym na letnisko dla Biskupa Ord.) oraz przygotowujące posiłki klerykom znajdującym się tu na wakacjach letnich. Jedną z nich była kierowniczką ochronki funkcjonującej dla dzieci robotników rolnych w Jasieńczuku. Nie jest pewne, czy posiadały własną przełożoną, czy tylko kierowniczkę. Od r. 1945, ze względu na odległość od Włocławka (ok. 25 km), była tam przełoż. s. Lucyna Sobolewska, która przecież ważniejsze sprawy omawiała z zarządzającą domem wrocławskim.— W l. 1940—1941 przebywały w budynku gospodarczym klasztoru Salezjanów w Łądzie dla opieki nad więźniami duchownymi 3 zakonnice: Zuzanna Bałut, Leokadia Król, a trzeciej imienia i nazwiska nie pamiętam. S. Zuzanna była kierowniczką tego małego zespołu. Jednak z wdzięczności zwaliśmy ją „przełożoną łądzką”, szczególnie po przeżyciu wojny.— Podobnie nie była przełożoną w rezydencji bpa sufr. Korszyńskiego wspom. s. A. Jędrzejczak, pracująca tam i mieszkająca od r. 1948 z drugą współsiostrą; sufragania bowiem znajduje się w sąsiedztwie Seminarium.

2. Skład osobowy domu w latach wojny przedstawiał się następująco:

Przełożona, w aktach zwana **zarządzającą**, tytułowana przez współsiostry panią — s. Maria **Głowacka**.

Siostry zakonne — Zuzanna Bałut, Maria (Teresa) Bednarska, Weronika Gabryszewska, Zofia Gabryszewska, Antonina (Lucjanna) Jędrzejczak, Józefa Kowalska, Leokadia Król, Helena Malinowska, Zofia Mirecka, Rozalia Olkowska, Maria Skordzen, Lucyna Sobolewska, Bolesława Wilczek, Amelia Zdziech(ówna), Petronela Złotucha (Złotuszanka).

Pokorne Służki rzadko są wspomniane imiennie w (skąpych o nich) aktach Kurii Diec. i Seminarium. Ten z trudem odtworzony wykaz niech im będzie serdecznym i pobożnym rekwiem od jednego z dobrobiorców.

3. Kaplica półpubliczna.

Posiadały ją siostry od sprowadzenia się do Włocławka. Mieści się na parterze południowego skrzydła gmachu seminaryjskiego. Wchodzi się do niej od podwórza. Od r. 1938 nieoficjalnym **kapelanem** siostr był prokurator Seminarium ks. Wiktor **Rysztogi**, mieszkający nad kaplicą, który zginął w obozie konc. Dachau w transp. inwalidów z 12 VIII 1942. W okresie okupacji zakonnice mocno ukrywały swoją kaplicę. Służyła im tylko za oratorium modlitewne. Ocaliły też jej wystrój i

skromną zawartość zakrystii. Po wyparciu Niemców z Włocławka (19 I 1945) odprawiali w niej msze św. różni kapłani, z Seminarium i z zewnątrz. Od 11 IV 1945 objął w niej luźną kapelanię prokurator powojenny ks. Stanisław **Tywonek**⁴⁵. O obydwóch podałem szerzej w cz. A tych materiałów.

5. Życie religijne i zakonne. Pomimo warunków okupacyjnych kwitnęła w tym domu pobożność chrześcijańska i zakonna. Sprzyjały jej tak samo urobienie zakonnice, jak zwłaszcza wspólne przebywanie w kilkunastu. Po uwięzieniu profesorów Seminarium 7 XI 1939 siostry uczęszczały na nabożeństwa do klasztoru Reformatów, a później do kościoła par. św. Jana.

6. Pomoc w duszpasterstwie. Seminarium Duchowne stanowi centrum życia naukowego i w jakimś stopniu religijnego w diecezji. Stąd też po pozbawieniu wolności osobistej profesorów i kleryków przez gestapo w dn. 7 XI 1939 u sióstr seminaryjskich była centrala informacji na temat wspomnianych. Tym bardziej, że potem opiekowały się nimi w więzieniu we Włocławku i w obozie przejściu w Łądzie. Siostry Służki uchroniły ojca duchownego Seminarium, ks. dra I. Rudzińskiego przed aresztowaniem, dawały wytchnienie, np. nocleg z posiłkiem, kapłanom przejeżdżającym przez Włocławek oraz uciekającym do Gen. Gubernatorstwa, utrzymywały łączność z klasztorem Reformatów (do września 1941 r.) i z duszpasterzami polskimi przy kościele św. Jana (od maja 1940). One również były w stałych kontaktach z katolikami świeckimi miasta. Przede wszystkim zaś modliły się żarliwie za Kościół i Ojczyznę.

8. Powinność i miłosierdzie. Po zaaresztowaniu księży profesorów i alumnów Seminarium w dn. 7 XI 1939 i osadzeniu ich w miejscowym więzieniu, siostry dostarczały tam codziennie aż do 15 I 1940 obiady nie tylko wspomnianym, ale także części kapłanów z miasta pozbawionych współcześnie wolności, a oprócz tego coś z bielizny i ubrania. Wzięły również na siebie pranie wymienionym bielizny, dostarczanie i odbieranie korespondencji, przekazywanie wiadomości rodzinom i znajomym.

Niemal od czasu przetransportowania osób duchownych z więzienia we Włocławku do klasztoru w Łądzie (16 I 1940) aż do dnia wysłania stąd ostatnich kapłanów diecezji z biskupem Kozalem na czele do obozu konc. w Dachau (3 IV 1941) trzy siostry, przybyłe tu z Seminarium, zamieszkały potajemnie w zabudowaniu gospodarskim Salezjanów oraz opierały i obszywały więźniów.

Potem organizowały żywność i przysyłały do Dachau paczki, najczęściej na ręce ks. rektora Korszyńskiego.

⁴⁵ AKDW Nominacje księży, nr 287.

Usadowiwszy się silniej w swoim przyczółku zakonnym w podwórzcu Seminarium, siostry z własnej inicjatywy stanęły na straży znajdującego się tu dobra materialnego i kulturalnego diecezji i zakładu. Pilnowały wszystkiego i zabezpieczały co się dało: meble, ubrania, książki. Nie za wiele mogły zdziałać z powodu częstej kontroli i rewizji. Mimo to znaczną ilość drobniejszych i zarazem droższych rzeczy, zwłaszcza z Muzeum Diecezjalnego, potrafiły nocami zamurować w piwnicach gmachu pod refektarzem, które po zakończeniu wojny przekazały rektorowi szkoły. Bogatych zasobów Biblioteki im. XX. Chodyńskich nie były w stanie ratować przed wywożeniem do Poznania, tym bardziej że się na nich mniej znały.

W sumie były to bohaterskie niewiasty, które dla dobra ogólnego usiłowały dotrzeć do wielu miejsc i instancji, w czym przychodził im z pomocą strój świecki ⁴⁶.

7. KLASZTOR SIÓSTR URSZULANEK

Nazwa urzędowa. Zakon św. Urszuli Unii Rzymskiej — Unio Romana Ordinis S. Ursulae.

Nazwa popularna: Urszulanki Czarne.

Początek i cel zakonu. Założony w XVI w. we Włoszech. Główny cel zewnętrzny — kształcenie i wychowanie młodzieży żeńskiej.

Początek i cel konwentu wrocławskiego. Utworzony w r. 1931. Cel — jak całego zakonu.

Źródło zasadnicze. *Materiał do Rocznika 1949* z 19 I tr., sporz. przez przełoż. Konstancyję Baranowską, t. 1, k. 10.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. II, 16 (Urszulanki we Włocł. z l. 1929—1939); AKDW: Akta Urszulanki we Włocł. od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 58, 280; *Rocznik 1939*, s. 43, 181; *Rocznik 1949*, s. 67, 299.

1. Dom zakonny we Włocławku, przy pl. Kopernika 2/4/6 i rogu ul. Cyganka, obejmował 3 gmachy murowane, połączone ze sobą, z których dwa starsze z pocz. XX w. były jednopiętrowe, a trzeci, zbud. po r. 1931, trzypiętrowy. Dom zak. uformował się w znacznym stopniu w wyniku wstąpienia do zgromadzenia ok. 1925 r. kilku nauczycielek wrocławskich, zrzeszonych w Towarzystwie Oświata i Wychowanie, na czele z Janiną Steinbok(ówną). Konwent wrocławski nazywał się kolejno klasz-

⁴⁶ A. Zalińska w pracy pt. *Zgromadzenie Sióstr Służek NMPN w latach okupacji niemieckiej 1939—1945*, Lublin 1973 (maszyn. w pos. autora) prawie niczego nie posiada o domu wrocławskim;— Wiadomości autora do całego punktu o Służkach NMPN.

torem, zgromadzeniem i od r. 1945 zakładem. Przed r. 1939 Urszulanki zajmowały pod każdym względem pierwsze miejsce pośród zgromadzeń żeńskich we Włocławku. Po wybuchu wojny zakonnice nie mogły prowadzić swojej działalności. Gmachy przeważnie zostały zajęte na mieszkania dla urzędników niemieckich. Prawie połowa sióstr wyjechała do Generalgouvernement. We Włocławku przetrwało tylko 10 zakonnice, które musiały sprzątać i gotować u swoich lokatorów⁴⁷. Od r. 1945 Urszulanki podjęły poprzednią działalność. Jednak gnębione przedwojennymi długami, zaciągniętymi na budownictwo, oraz presją władz świeckich odsprzedały swoje domy i place Włocławskim Zakładom Papierniczym (Celuloza) i z częścią ruchomości opuścili 24 VII 1951 Włocławek ku smutkowi wielu.

2. Skład osobowy z 11 XI 1938, który utrzymał się do początku okupacji. Nie zaznaczony w wykazie⁴⁸ podział na siostry chórowe (wykształcone) i konwerski przeprowadziłem w oparciu o wcześniejsze i późniejsze spisy. Z powodu zamierzonej przez zakonnice już jesienią 1938 r. likwidacji deficytowych zakładów naukowo-wychowawczych we Włocławku, mało tu wtedy było sióstr chórowych. W obydwu grupach szereguję zakonnice alfabetycznie. Imiona są zakonne.

Siostry chórowe, z tytułem matki (cztery):

Stanisława **Piecuch**(ówna), **przełożona** od r. 1937, ur. 28 IV 1903, złożyła profesję wiecz. 8 IX 1931, przybyła do Włocławka 28 VIII 1928;

Eliza Chojnacka, ur. 8 VIII 1912, prof. wiecz. 15 VIII 1938, we Włocławku od 27 VIII 1936;

Amadea Kustosz, ur. 2 VII 1899, prof. wiecz. 16 VIII 1936, we Włocławku od 20 I 1938;

Patrycja Szewczyk, ur. 1 V 1905, prof. wiecz. 16 VIII 1937, we Włocławku od 18 VIII 1937.

Siostry **konwerski** (13):

Krystyna Dejko, ur. 11 I 1889, prof. wiecz. 15 VIII 1926, we Włocławku od 28 VII 1937;

Augusta Falk(ówna), ur. 17 I 1906, prof. wiecz. 8 IX 1936, we Włocławku od 6 II 1934;

Agata Gąszczak, ur. 13 IV 1889, prof. wiecz. 18 VIII 1924, we Włocławku od 15 VIII 1936;

Krescencja Gębka (Gębkówna), ur. 14 II 1889, prof. wiecz. 12 VIII 1931, we Włocławku od 12 IX 1931;

⁴⁷ J. Szarska. *Prowincja Polska Sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej*, w: Summarium — Spraw TN KUL za r. 1974, Lublin 1978, s. 196.

⁴⁸ ADW AKDW, zak. II, 16, k. 87.

Brygida Grzelak(ówna), ur. 27 II 1886, prof. wiecz. 15 VII 1919, we Włocławku od 20 II 1931;

Olimpia Kaczmarek, ur. 5 V 1903, prof. wiecz. 25 III 1933, we Włocławku od 8 X 1936;

Zofia Kazek(ówna), ur. 15 XII 1893, prof. wiecz. 28 VIII 1934, we Włocławku od 1 I 1929;

Nikodemia Kubica, ur. 8 II 1900, prof. wiecz. 26 VIII 1929, we Włocławku od 26 VIII 1936;

Lina Nabzdyk, ur. 2 X 1898, prof. wiecz. 20 VI 1930, we Włocławku od 5 VIII 1937;

Marcjanna Nawrocka, ur. 20 XII 1899, prof. zak. 29 VIII 1931, we Włocławku od 5 VIII 1932;

Joanna Niesobska, ur. 23 X 1903, prof. wiecz. 9 VII 1936, we Włocławku od 3 XI 1936;

Antonina Ocińska, ur. 21 V 1906, prof. wiecz. 8 VII 1933, we Włocławku od 7 VIII 1932;

Aleksandra Wojsław(ówna), ur. 5 IV 1896, prof. wiecz. 8 VII 1933, we Włocławku od 8 XII 1931.

W r. 1945 **przełożoną** klasztoru włocł. była m. Christofora **Szarska**.

Kolejny spis Urszulanek, którym rozporządzam⁴⁹, pochodzi dopiero z 19 I 1949. Obejmuje on 11 siostr chórowych i 18 konwerek, razem 29. Właśnie z powodu wznowienia gimnazjum we Włocławku liczba zakonnice chórowych jest teraz znacznie wyższa aniżeli w r. 1938. W obydwu grupach nazwiska ustawiam również alfabetycznie. Imiona także są zakonne.

Siostry **chórowe** z tytułem matki:

Konstantyna Baranowska, przełożona domu,
Eliza **Chojnacka**,
Elzbieta Łukasiewicz(ówna), prefekta,
Stanisława **Piecuchówna**, kier. szkoły powszechnej,
Hieronima Rzecka,

Siostry **konwerski**:

Dobromira Baślaj,
Rajmunda Bańczyr,
Samuela Bielak,
Domicella Chała,
Julia Czajka,
Augusta **Falk**(ówna),
Agata **Gąszczak**,
Brygida **Grzelak**(ówna),
Witaliana Gul,

Antonia Seimer,
Anela Skrzyńska,
Henryka Sosnowska,
Bogna Sternicka, dyrektorka gimnazjum,
Bonawentura Szlęzak,
Franceska Woyniewicz.

Zuzanna Kaczmarek,
Zofia **Kazek**(ówna),
Ida Majewska,
Lina **Nabzdyk**,
Marcjanna **Nawrocka**,
Benedykta Rzechółka,
Januaria Słomka,
Florentyna Sroka (Srokówna),
Aleksandra **Wojsław**(ówna).

⁴⁹ Materiał do Rocznika 1949, t. 1, k. 10.

Z powyższego wykazu można z całym prawdopodobieństwem przyjąć, że 2 jego zakonnice chórowe i 7 konwerek, łącznie 9, przeżyło wojnę we Włocławku. Nazwiska ich tutaj podkreśliłem. Dziesiątej siostry włocławskiej czasu okupacji przyszły historyk tego klasztoru musi szukać w innych źródłach.

3. Kaplica półpubliczna zakonnice pw. Królowej Korony Polskiej, eryg. pewnie w r. 1916, kiedy gimnazjum formowała J. Steinbok. Kaplica przetrwała okupację z minimalnymi stratami w swoim wystroju i zawartości zakrystii, a potem do końca pobytu sióstr we Włocławku. Przed rozpoczęciem wojny kaplica Urszulanek nie posiadała stałego kapelana. Obsługiwali ją przygodnie różni kapłani diecezjalni, a od r. 1938 mieszkający w jednym z gmachów zakonnice Kamilianie. W czasie okupacji duszpasterzował siostrom konspiracyjnie i niestale kamilianin Józef **Boratyn**. Po wyrzuceniu Niemców z Włocławka odprawiali tu znowu różni kapłani z miasta. Pierwszym urzędowym kapelanem tej kaplicy został 2 V 1945 chrystusowiec Władysław **Iwanowicz**, który przebywał tu do 23 VII tr.⁵⁰

Poza oficjalną kaplicą zakonnice były w tej instytucji chyba jeszcze dwie inne: **Kamilianów** w l. 1938—1940 i **uczennic** z miejscowych szkół, zwłaszcza z internatu, trwająca dłużej. Nie wiadomo w której z nich 13 XII 1945 biskup Radoński odprawiał mszę św. i bierzmował uczennice tut. gimnazjum⁵¹.

5. Życie religijne i zakonne sióstr nie zostało w okresie okupacji istotnie naruszone. Pomimo represji stosowanych dokoła przez wroga, sprzyjały owej pobożności trzymanie się zakonnice na swym posterunku, ocalenie kaplicy, którą zresztą musiały maskować, oraz sporadyczna opieka duchowa o. Boratyna.

6. Pomoc duszpasterstwu ogólnemu, niesioną przez te zakonnice, można swobodnie założyć. Najpierw odnosi się to do czasu aresztowania ogółu księży we Włocławku (7 XI 1939), następnie w stosunku do dwóch kapłanów Archidiec. Gnieźnieńskiej pracujących przy kościele par. św. Jana i częściowo Serca Jezusowego, wreszcie odnośnie katolików miasta. Opinię tę wypadnie wzmocnić istnieniem licznych powiązań zakonu z ludnością Włocławka, powstałych w następstwie uczęszczania dziewcząt z wielu rodzin do szkół urszulańskich.

7. Duszpasterstwo specjalne. W domu zak. Urszulanek miała od lat przedwojennych swoje siedlisko Sodaliczja Mariańska Uczennic szkół średnich prowadzonych przez te siostry, która m.in. wiązała ze sobą i z tym zakonem również dawne absolwentki. Z powodu strachu ludności pol-

⁵⁰ AKDW Nominacje księży, nr 383, 511.

⁵¹ Kron. Diec. Włocł., r. 40: 1946, s. 70.

skiej, który towarzyszył tej wojnie, wymien. organizacja zaprzestała zewnętrznej działalności.

8. Miłosierdzie chrześcijańskie. Uczynność członkiń tego domu zak. była powszechnie znana. W r. 1938 dały dach nad głową stawiającym pierwsze kroki na gruncie włocławskim Kamilianom. W okresie okupacji pomagały materialnie rodzinom polskim w mieście oraz wysyłały paczki żywnościowe więźniom do obozów koncentracyjnych⁵². A niedługo po zakończeniu wojny — jesienią r. 1946 zajmowały się bezinteresownie ekspedycją wznowionego w Seminarium Duchownym mies. *Ateneum Kapłańskie*. Opuszczając zaś Włocławek Urszulanki darowały różne rzeczy wspom. Seminarium; natomiast na ręce podpisanego autora przekazały do ubogiego kościółka par. w Michelinie (ze swojej kaplicy) obraz św. Teresy od Dzieciątka Jezus.

9. Oświata pozakapliczna. W r. 1931 Urszulanki odziedziczyły po p. Janinie Steinbok Prywatne Żeńskie Katolickie **Seminarium** Nauczycielskie, założone w 1928. Przestało ono istnieć po r. 1933 z powodu wejścia w życie reformy szkolnej. Również w r. 1931 przejęły te zakonnice, także od J. Steinbokówny, Pryw. Kat. **Gimnazjum** Żeńskie typu humanistycznego (prowadzone przez nią od 1916)⁵³. Myśląc o opuszczeniu Włocławka, siostry utrzymywały gimnazjum i liceum tylko do r. 1938. W następstwie tego w r. 1939 we Włocławku posiadały tylko **szkołę powszechną z internatem i przedszkole**. Obydwie instytucje zaprzestały działalności w okresie okupacji. Po opuszczeniu miasta przez Niemców Urszulanki zaczęły się gorliwie krzątać nad uruchomieniem swoich instytucji. Miały w tym duże trudności z powodu przewlekłego zajmowania do jesieni 1945 r. gmachów przez wojsko, nasze i zaprzyjaźnione, oraz urzędy miejskie⁵⁴. Przywróciły więc do życia szkołę powsz., przedszkole, gimnazjum i liceum, a pewnie założyły również szkołę zawodową dla dziewcząt. Posiadały także internat. Ostatnim rokiem szk. dla zakładów urszulańskich we Włocławku był 1950/51.

Niezależnie od pracy we własnych instytucjach oświatowo-wychowawczych 7 siostr tego domu zak. było w roku szk. 1945/46 **katechetkami** w szkołach podstawowych we Włocławku, uzupełniając w ten sposób braki kadrowe pośród zdziesiątkowanego wojną duchowieństwa diecezjalnego.

10. Zbiory kulturalne. Urszulanki — poważne zgromadzenie jak na teren włocławski posiadało **archiwum** odnoszące się do miejscowego domu

⁵² J. Szarska — jak w przyp. 47.

⁵³ Morawski: *Monografia Włocławka*, s. 323—324, 325.

⁵⁴ S. Oracz: *Niedola szkół katolickich w biskupim mieście Włocławku*, „Ład Boży”, r. 1 1945, nr 6, s. 4.

zak. i szkół, **bibliotekę, gabinety szkolne**, a nawet jakiś **skarbczyk** z muzealiami. Biblioteka liczyła ok. 3000 tomów i składała się z dwóch księgozbiorów. Pierwszy to dzieła naukowe i ascetyczne (ok. 1000 t.), przeznaczone dla zakonnic i nauczycielstwa. Drugi — podręczniki szkolne i literatura beletrystyczna (ok. 2000 t.), przewidziane dla uczennic. Wydaje się, że lata okupacji nie poczyniły w tych zbiorach znaczniejszych szkód. Opuszczając Włocławek większość tych rzeczy siostry zabrały ze sobą do Krakowa, skąd przyszły⁵⁵.

8. DOM ZAK. SIÓSTR WESTIAREK

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sióstr Westiarek Jezusa — Congregatio Sororum Vestiariorum Jesu. Bezhabitowe.

Nazwa skrócona i popularna: Wdzięczna Praca.

Początek i cel zgromadzenia. Założone w Królestwie Pol. ok. 1882 r. Jednym z głównych jego celów zewnętrznych jest przygotowywanie szat liturgicznych.

Początek i cel domu włocławskiego. Otwarty w r. 1890. Cel — jak całego zgromadzenia.

Źródło zasadnicze. *Material do Rocznika 1949* ze stycznia tr., dostarcz. przez przełoż. Anastazję Magowską, t. 1, k. 13.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. II, 17 (Sióstr Westiarek z l. 1927—1935); AKDW: Akta Sióstr Westiarek od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1949*, s. 67, 300.

1. Dom zakonny we Włocławku ph. Wdzięczna Praca, przy ul. Brzeskiej 9. Zgromadzenie posiada połowę domku parterowego z ogródkiem. Wojna odebrała zakonnicom możność egzystencji. Okres okupacji przetrwały siostry po większej części we Włocławku mając się przeróżnych prac, by zabezpieczyć sobie środki do życia. Od r. 1945 powróciły do swych zajęć hafciarstwa kościelnego. Jednocześnie prowadziły spór majątkowy ze współwłaścicielem posesji Janem Kulką.

2. Skład osobowy. Na podstawie ubogich akt diecezjalnych o Westiarkach nie można ustalić nie tylko obsady personalnej tego domu w r. 1939, ale nawet nazwiska przełożonej. Na przeł. lat dwudziestych i trzydziestych była w nim przez 3 kadencje przełożoną Maria Elżbieta (oba imiona zak.) Czaplicka. Zgromadzenie posiadało dwa chóry zakonne! Na pocz. 1949 r. było tu 8 sióstr, z których przynajmniej połowa znajdowała się w opisywanym domu w okresie okupacji. Porządkuję je alfabetycznie,

⁵⁵ Wiadomości autora do całego punktu o Urszulankach.

imiona są zakonne. **Przełożona** s. Anastazja **Magowska**. **Siostry**: Katarzyna Berent, Janina Charciarek, Maria Mieszka, Irena Niemira, Maria Rabcewicz, Maria Ryszewska, Helena Zawisniewska.

3. Oratorium — kaplica. Przed wybuchem wojny tutejsze zakonnice posiadały przypuszcz. tylko małe oratorium do odmawiania modlitw. Na msze św. uczęszczały do katedry względnie do klasztoru Reformatów. Kaplicę półpubliczną poświęcił im dopiero w 1 poł. 1945 r. rządca diecezji prał. Antoni Borowski. Przygodnym kapelanem bywał tutaj w r. 1946 ks. dr Leon Andrzejewski, profesor i wicerektor Seminarium Duch.

5. Życie religijne i zakonne tych pobożnych niewiast w czasie ciężkiej okupacji nie ustało. Na jego straży stała łączność zakonna oraz skwapliwe korzystanie z nabożeństw i sakramentów.

6. Pomoc w duszpasterstwie. Westiarki wrocławskie pośrednio zawsze pomagały duszpasterstwu nie tylko w mieście, lecz także w dalszej okolicy, mianowicie przez przygotowywanie szat liturgicznych i częściowo kapłańskich. Jeżeli w okresie okupacji nie mogły tego swobodnie, czy prawie wcale wykonywać, służyły Kościołowi w inny sposób, na pierwszym miejscu poprzez modlitwę⁵⁶.

9. DOM GŁÓWNY SIÓSTR OD NIEPOKALANEJ MARYI

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi — Congregatio Sororum Laboris Communis a Maria Immaculata.

Nazwa skrócona: Wspólna Praca; nazwy popularne: Orlanki — od ulicy oraz rzadsze: Owczarki — od założyciela i Granatki — od stroju; nazwa nieprawidłowa: Niepokalanki.

Początek i cel zgromadzenia. Zapoczątkowane we Wrocławku ok. 1872 r. jako katolickie stowarzyszenie świeckie, w zgromadzenie zakonne przekształciło się dopiero w Polsce Odrodzonej (1920, 1922). Od r. 1945 zauważa się stałą sublimację duchową i umysłową jego członkiń. Zasadniczy cel zewnętrzny — duszpasterska pomoc Kościołowi, zwłaszcza wrocławskiemu, w aktualnych warunkach⁵⁷.

Początek Domu Głównego w r. 1919. O celu tego domu właściwie nie można mówić, albowiem on przede wszystkim wyznacza cel całemu zgromadzeniu.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z pocz. grudnia 1946 r.,

⁵⁶ Wiadomości autora do całego punktu o domu zak. Westiarek.

⁵⁷ [E. Piltz] s. E: *Powstanie i cele Zgromadzenia Sióstr Wspólnej Pracy pod wezw. Niepok. Poczęcia NMP*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 42: 1959, s. 125—127.

wypeł. przypuszcz. przez sekretarkę gen. Marię Malendowicz, t. 1, k. 1—2; *Material do Rocznika 1949* dostarcz. przez przełoż. gen. Marię Tucholską (20 I 1949) i wikarię Stanisławę Ambroziak (26 I 1949), t. 1, k. 6—7.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. II, 18 (Siostr Wspólnej Pracy z l. 1920—1939); AKDW: Akta Sióstr Wspólnej Pracy od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 58, 284; *Rocznik 1939*, s. 38, 43, 185—186; *Rocznik 1949*, s. 67, 300.

1. Dom Macierzysty i Główny Zgromadzenia oraz **Postulat** we Włocławku przy ul. Orlej 9 obejmuje 3 budynki murowane, do siebie przylegające. Dwa starsze — z pocz. XX w. są piętrowe z wysokim poddaszem, najnowszy, z ok. 1931 r., nie dokończony, ma 2 piętra z takimże mieszkalnym poddaszem. Wkroczenie wojsk niemieckich do Włocławka w dn. 14 IX 1939 kładło szybko kres prowadzonym tu pracom zgromadzenia: fizycznym, rzemieślniczo-zawodowym, społecznym, katechetycznym, charytatywnym. Większa część gmachów (hotel i inne pomieszczenia) została zajęta przez władze okupacyjne. Zakonnice poniosły także dość duże straty w umeblowaniu wielkiej ilości pokoi. W ciągu całej wojny domy nie były konserwowane. Mimo wszystko ok. połowa mieszkających tu w dniu wybuchu wojny sióstr potrafiła się utrzymać przez całą okupację w swojej centrali, zarabiając na utrzymanie w różnych instytucjach niemieckich, na miejscu oraz w kilku punktach miasta. Pewna ilość zakonnice, głównie młodszych, rozjechała się do swoich rodzin. Po wypędzeniu wroga z Włocławka (19 I 1945) siostry z zapalem przystąpiły do reperacji swej nieruchomości i do prac uprzednio wykonywanych. Przy czym koniecznie trzeba dodać, że od przedwojennych prac fizycznych i rzemieślniczo-zawodowych po r. 1945 zakonnice zmierzają do katechetycznych, urzędniczych, a nawet do studiów wyższych.

1a—b. Zabudowania gospodarskie i ogród. Budynek gospodarczy i ogród owocowo-warzywniczo-kwiatowy z cieplarnią również przeszły pod zarząd niemiecki. W ogrodzie pracowały siostry, lecz owoce, warzywa i kwiaty były do podziału.

2. Skład osobowy. Nie jestem w stanie podać imiennego wykazu zakonnice tego domu w roku rozpoczęcia się wojny. Akta Kurii Diec. dotyczącego tego zgromadzenia oraz *Rocznik 1939* uwzględniają tylko przełożone domów i liczby pozostałych sióstr w poszczególnych. W każdym razie wiadomo, że na pierwszym miejscu przebywała tu **przełożona gen.** zgromadzenia i Domu Głównego m. Jadwiga **Walter** (matrona wyszukana na to stanowisko przez założyciela instytucji aż w Krakowie), ur. 30 XI 1866, śluby wiecz. złożyła 8 IX 1926 i od tegoż roku generalna, zmarła w tymże domu w grudniu 1941, o której jeszcze kilka razy będzie mowa. Następn-

ne zakonnice to s. Stanisława Ambroziak — pierwsza radna, które to stanowisko złączono wkrótce z urzędem wikarii zgromadzenia, s. Maria Malendowicz — trzecia radna oraz s. Leokadia Zientarska, ekonomka gen. Wliczając wymienione, w dn. 15 XI 1938 w Domu Głównym przebywało 53 profesek po ślubach wieczystych, 23 po ślubach czasowych i 16 postulantek, razem 93 zakonnice.

W cztery dni po aresztowaniu biskupa Kozala i trzonu duchowieństwa wrocławskiego, 11 XI 1939 władze okupacyjne zaczęły wysiedlać także siostry z ich centrali, zostawiając tylko młodsze i zdrowsze, kwalifikujące się do pracy fizycznej u Niemców. Atoli zakonnice wbrew zakazowi stale napływały do Domu Macierzystego, to znowu opuszczały go, wskutek czego przebywało ich tu permanentnie od 30 do 40. Dzięki temu potrafiły bez przerwy zasiedlać swoją posesję.

W czasie okupacji 27 członkiń tego zgromadzenia znalazło się w **obozie pracy w Bojanowie**. Z braku wystarczającej dokumentacji w tym względzie nie potrafię wykazać przynależności poszczególnych z nich do odpowiednich domów zak. Wiem tylko, że przeważnie pochodziły z Domu Głównego oraz z filii: Włocławek, ul. Leśna 2 i ul. Seminaryjska 7, Sompolno w dek. izbickim i Uniejów. Dlatego na tym miejscu omawiam wszystkie. Zakonnice wywieziono do Bojanowa w r. 1942. Pewną ich część zwalniano na przestrzeni całego okresu okupacji. Niektóre pozostawały tam do zakończenia wojny. Oto ich spis w porządku alfabetycznym. — imiona są zakonne: Scholastyka Balcerzak, ur. 6 III 1915, Hilaria Bojakowska, ur. w r. 1915, Waleria Flisówna, ur. 6 VI 1909, Anna Ignasiakówna, ur. 6 VII 1892, Teresa Jakóbkówna, ur. 15 VI 1913, Helena Józefowicz, ur. 27 V 1914, Zofia Kaczmarek — przełożona z Uniejowa i druga radna zgromadzenia, ur. 5 VI 1875, Marcjanna Kwiatkowska, ur. 28 XII 1903, Wanda Kwiatkowska, ur. 19 XI 1906, Maria Malcerówna, ur. 12 X 1893, Andrzeja Międlar, ur. 28 I 1910, Stefania Moczyńska, ur. 2 XII 1897, Małgorza Pajor, ur. 7 V 1898, Florentyna Pikulińska, ur. 11 I 1892, Franciszka Popielarska, ur. 5 III 1904, Maria Przychodzka, ur. 24 X 1894, Bernarda Sobańska, ur. 9 IV 1912, Gerarda Sroka, ur. 16 IX 1916, Józefina Styško, ur. 19 III 1917, Felicyna Sutylówna, ur. 8 III 1906, Helena Szczodrowska, ur. 25 VII 1914, Maria Tucholska, ur. 18 IX 1898, Aurelia Tyrkówna, ur. 15 X 1900, Eustella Waśkowska, ur. 22 IX 1902, Leokadia Więckowska, ur. 15 X 1912, Zdzisława Zacharówna, ur. 2 XI 1909, Agata Zalewska, ur. 31 VII 1915⁵⁸. — Nie wiadomo gdzie były współcześnie więzione siostry: Imelda Dudzińska, ur. 22 VIII 1912 — przez

⁵⁸ Szołdrski: *Martyrologium duchowieństwa*, s. 337, 346, 351, 353, 354, 361, 363, 365, 366, 370, 371, 373, 379, 381, 382, 384, 385, 386, 388, 389. Nazwiska s. Bojakowskiej brak w tym dziele.

miesiąc, Eufemia Glicówna, ur. 24 VII 1907 — w ciągu 2 tygodni, Irena Mikołajczyk, ur. 7 IV 1912 — przez 6 miesięcy⁵⁹.

Po śmierci m. Walter rządu w zgromadzeniu objęła pierwsza radna (wikaria) s. S. **Ambroziak**, która w tych ciężkich czasach potrafiła nawet zwizytować jakieś zdziesiątkowane następstwami wojny jego domy zak. na obszarze tzw Kraju Warty. Po zakończeniu działań wojennych kapituła zgromadzenia wybrała nową przełożoną gen. w osobie m. M. **Tucholskiej**, więźniarki z Bojanowa. Na pocz. 1949 r., kiedy zgromadzenie liczyło 203 członkinie, w Domu Głównym przebywały 42 zakonnice. W poniższym wykazie naprzód idzie zarząd według stanowisk, a po nim alfabet. pozostałe siostry. Imiona są zakonne: przełoż. gen. m. Tucholska, wikaria, I radna i przełoż. domu s. S. Ambroziak, II radna i sekr. gen. s. M. Malendowicz, III radna s. Róża Banaszek, IV radna s. Julia Stępnia, ekon. gen. s. Waleria Paluszek; siostry: Kinga Amerska, Kornelia Bąkowska, Eleonora Cieślewicz, Innocenta Decówna, Cecylia Dziobiak, Klara Funek, Teresa Grabkowska, Władysława Grzywacz, Maria Janasiak, Zofia Kaczmarek, Alfonsa Kmieciówna, Józefa Kucińska, Stanisława Kuźnikówna, Wacława Łyczba, Emilia Łyszczakówna, Bonifacja Kozicka, Euzebia Maciejewska, Małgorzata Majczakówna, Irena Mikołajczyk, Antonina Nowakówna, Józefa Pacześ, Małgorzata Pajor, Gabriela Popiołek, Barbara Rossa, Anna Rybarczyk, Melania Rostkowska, Weronika Sławińska, Matylda Surmówna, Franciszka Tomczak, Angela Trojanowska, Teodozja Trojanowska, Stanisława Warychówna, Kazimiera Woźniak, Władysława Zarebska, Archangela Zasada, Jolanta Zdrojewska⁶⁰.

3. Kaplica półpubliczna, istniejąca na II piętrze w okrągłaku najnowszego gmachu od r. 1928, została zamknięta w dn. 11 XI 1939, a potem zamieniona na spichlerz. W następstwie tego zakonnice utraciły zasadniczo jej wystrój i organy. Później urządziły sobie w jednym ze starszych gmachów kaplicę ukrytą, tolerowaną przez niemiecki zarząd domu. Jakkolwiek Dom Główny zgromadzenia był liczny, ani w aktach, ani w przedwojennych *Rocznikach* nie napotyka się jego kapelana. Zatem przed r. 1939 omawianą kaplicę obsługiwali kapelani przygodni i kapłani prowadzący w domu sióstr imprezy zawodowo-religijne. Podczas okupacji duszpasterzował tu siostrom pokryjomu kamilianin Józef **Boratyn**. Od czasu do czasu odprawiał w owej tajnej kaplicy jakiś przejeżdżający przez Włocławek

⁵⁹ Szoldrski. *Martyrologium duchowieństwa*, s. 344, 348, 366. Tenże autor błędnie zalicza (s. 346, 352, 367, 379, 380) zakonnice: Leokadię (Gerwazję) Frieske, Magdalenę (Antoninę) Jasińską, Ludgardę Murzyńską, Elżbietę (Apolonię) Sobotę i Gertrudę (Lazarę) Stefanik, które podczas wojny zginęły w różnych miejscach, od Zgrom. Sióstr od Niepok. Maryi. Sądzę, że były to członkinie Zgrom. Śląskich Służebniczek Niepok. Poczęcia NMP, zw. Mariankami.

⁶⁰ Materiał do Rocznika 1949, t. 1, k. 6—7.

kapłan, najdłużej ukrywający się w tym domu zak. na przeł. 1940/41 r. ks. Kazimierz Woźniak. Wiosną r. 1945, razem z porządkowaniem całej posesji, zakonnice odnowiły również kaplicę. W dn. 26 VIII 1946 przyjmował tu od nich uroczyste śluby bp sufr. Korszyński⁶¹. W związku z otwarciem po wojnie przez zgromadzenie internatu dla młodzieży szkolnej oraz uruchomieniem licznych kursów zawodowych dla panien siostry urządziły jeszcze **dwie kaplice**. Pierwsza z nich znajduje się dotąd pod kaplicą główną. Druga, zainstalowana na parterze starszego gmachu od ul. Brzeskiej, istniała tylko przez kilka lat. Pierwszym stałym kapelanem Domu Macierzystego był od 2 III do 20 IX 1945 ks. infułat Stanisław Kuźmiński z Diec. Łuckiej⁶².

3a. Zakrystia. W wyniku nie przewidzianej i szybkiej likwidacji przez Niemców kaplicy, Dom Główny zgromadzenia utracił większość zawartości swojej zakrystii, szczególnie kap i ornatów, w które był dobrze zaopatrzony.

4. Figury świętych. W czasie okupacji zniszczyli Niemcy dużą figurę Najśw. Maryi P. Niepokalanej, patronki zgromadzenia, stojącą w środku ogrodu Domu Macierzystego i figurę św. Antoniego Pad. O tej ostatniej źródła nie powiedziały, gdzie była ustawiona. Statuę Najśw. Maryi P. po wojnie przywrócono.

5. Życie religijne i zakonne. Praktyki chrześcijańskie i zakonne wykonywane w Domu Głównym były w czasie wojny, ze zrozumiałych względów ucisku, jeszcze bardziej przestrzegane. Najczęściej odprawiał nabożeństwa siostram i spowiadał je o. **Boratyn**. Oprócz niego przychodził do nich w tych celach także jakiś inny kapłan. Rozumie się, że wszystko odbywało się w ukryciu przed władzami okupacyjnymi.

6. Pomoc w duszpasterstwie. Siostry zawsze pomagały w jakiś sposób kościołom w mieście. Uwidoczniało się to przez uczęszczanie na nabożeństwa, czym dawały przykład wiernym, pomoc kapłanom przy I Komunii św. dzieci, podczas procesji w świątyniach. Zakonnice tego domu prawie co roku urządziły piękny ołtarz Bożego Ciała na tle okrągłej fasady nowego gmachu (pod kaplicami). Po zaaresztowaniu w dn. 7 XI 1939 ogółu duszpasterzy parafii włocławskich dom ten był jednym z ważniejszych centrów życia katolickiego w mieście. Tu mogli się zatrzymać kapłani przejeżdżający tajnie przez Włocławek. W ukrytej kaplicy siostry mogli odprawić mszę św. Matka **Walter** stała się jedną z głównych **łączniczek** pomiędzy biskupem Kozalem i księżmi przebywającymi w więzieniu

⁶¹ Kron. Diec. Włocł., r. 41: 1947, s. 21.

⁶² AKDW. Nominacje księży, nr 88, 581.

a ich rodzinami i parafianami. Po wyparciu Niemców z Włocławka, kiedy rezydencja biskupia z powodu wojennej dewastacji nie była w stanie przyjąć centralnych urzędów diecezjalnych, a zakonnice częściowo już uporządkowały swoją własność, u nich to pracownicy **Kurii Diec.** (co prawda wtenczas nieliczni) znaleźli w lutym i marcu 1945 r. bezpłatne **pomieszczenie**, a księza przybywający z terenu diecezji do jej rządcy prał. A. Borowskiego nierzadko darmowy nocleg w hotelu.

Do opisywanego zaangażowania duszpasterskiego członkiń tego domu zak. nawiązał obszernie w kilkanaście lat później nie kto inny tylko sam ks. Borowski. Okazją był pogrzeb przełożonej zgromadzenia z drugiej połowy okresu okupacji, matki S. Ambroziak. Uznanie to było tak wymowne i jednocześnie rzewne, że w katedrze słyszało się ogólne szlochanie, zwłaszcza granatowych dziewic, które tłumilo potężny głos wytrawnego kaznodziei. (We Włocławku nie było wtedy warunków, ażeby wydrukować tę mowę). Po zakończeniu wojny owa pomoc duszpasterska siostr jeszcze bardziej wzrosła ⁶³.

7. Duszpasterstwo specjalne. Jak na Włocławek — duszpasterstwo stanowe, mające swoją ostoję w tym domu zak., było dość rozwinięte. Przed r. 1939 była tu czynna Sodalicja Mariańska dla młodzieży żeńskiej pozaszkolnej, Sodalicja Pań i Panów z inteligencji miejskiej, wreszcie także obojga płci ziemiaństwa z okolicy. Młodzieżą zajmowały się bardziej wykształcone zakonnice, a inteligencją dorosłą m.in. ks. dr Józef Iwanicki, prof. Seminarium Duch. Z organizacjami łączyły się zebrania i rekolekcje wielkanocne. Okupacja niemiecka istotnie zahamowała rozwój owego duszpasterstwa, a nawet unicestwiła je. W ciężkich latach wojny tylko mała część pań i dziewcząt utrzymywała łączność z tym domem, czerpiąc pokrzepienie w niedoli. Po zakończeniu wojny siostry utrzymały zawężone kontakty duchowe jedynie z młodzieżą żeńską. W dn. 3 XII 1945 Kuria Diec. mianowała moderatorem Sodalicji Mariańskich Panien we Włocławku ks. Jerzego Baszkiewicza, wik. par. św. Jana ⁶⁴.

8. Miłosierdzie chrześcijańskie. Działalność Domu Macierzystego zgromadzenia wyrażała się w tym przedmiocie przed wybuchem wojny w trzech aspektach. Zakonnice prowadziły tu sierociniec płci żeńskiej, przytułek i częściowo hospicjum dla bezdomnych staruszek, wreszcie wydawały ok. 80 obiadów dziennie dla biednych i bezrobotnych miasta. Po wkroczeniu wojsk nieprzyjacielskich do Włocławka (14 IX 1939) **wydawanie posiłków**, z powodu trudnego położenia materialnego samych siostr, uległo

⁶³ Kron. Diec. Włocł., r. 39· 1945, s. 14; Korszyński. *Jasne promienie*, s. 16, 289; T. Bojarska. *Cierniowa mitra*, Warszawa 1969 (cyt. Bojarska. *Cierniowa mitra*) s. 73, 74.

⁶⁴ AKDW. Nominacje księży, nr 648.

pomniejszeniu, ale nie ustało. **Sierociniec**, w którym w r. 1939 znajdowało się 15 dziewczynek, utrzymał się tylko do r. 1941. Chore i stare kobiety, przebywające w **przytulku i hospicjum** w liczbie 25, zostały w listopadzie 1939 r. przymusowo przeniesione do domu filialnego i nowicjackiego przy ul. Leśnej 2. O dalszych ich losach będzie zatem poniżej (w par. Serca Jezusowego). Od r. 1945 wzmiankowany dom zak. mógł się zdobyć jedynie na mniejszą ilość wydawanych posiłków oraz na sporadyczne utrzymywanie minimalnej liczby odpłatnych pensjonariuszek. Społeczno-usługowa działalność siostr będzie przedstawiona w p. 11.

W tym miejscu najlepiej mi pasuje umieścić informację o **przysposobieniu sanitarnym**, które przed rozpoczęciem się wojny, wczesnym latem 1939 r. ukończyło pod auspicjami Polskiego Czerwonego Krzyża kilkanaście zakonnice tego zgromadzenia ze wszystkich trzech domów włocławskich. Uzyskane doksztacenie niektóre z nich wyzyskały w latach wojny dla dobra społecznego⁶⁵.

9. Oświata pozakapliczna. Udział Domu Głównego zgromadzenia w szeroko pojętym szkolnictwie widoczny jest w trzech kierunkach: w prowadzeniu własnej oświaty, w szkolnictwie kierowanym przez innych oraz w ułatwianiu kształcenia się młodzieży poprzez utrzymywanie dla niej internatów. Przed rozpoczęciem wojny tutejsze zakonnice prowadziły **kursy zawodowe** dla panien i niewiast w dziedzinie kroju i szycia, modelowania, haftu itp. z prawem wydawania świadectw po ich ukończeniu. Posiadały też warsztat kilimiarski, trykotarski, pracownię introligatorską oraz zamierzały rozpocząć na szerszą skalę wypiek opłatków. Okupacja położyła kres rozległemu kształceniu zawodowemu. Ale wkrótce po zakończeniu wojny odżyły kursy wspomniane i doszły nowe, np. gotowania, które corocznie kończyło po kilkadziesiąt osób.

Przed wybuchem wojny 2 siostry z tego domu były **katechetkami** etatowymi w szkołach powszechnych Włocławka: Maria Malendowicz, ur. w r. 1899 i Maria Tucholska, ur. w 1898 — obydwie od 1 IX 1923⁶⁶. Wojna uniemożliwiła w tym mieście kontynuowanie jawnego szkolnictwa polskiego, a z nim lekcji religii. Poza tym s. Tucholska została wywieziona w r. 1942 do obozu pracy w Bojanowie. Po zakończeniu działań wojennych jednym z głównych zadań tego zgromadzenia, a więc na pierwszym miejscu omawianego domu, stała się katechizacja, prowadzona licznie przez tutejsze zakonnice w szkołach podstawowych, a następnie w kościołach i punktach katechetycznych.

Przed r. 1939 istniał w Domu Macierzystym zgromadzenia **internat** dla uczennic szkół średnich. Przebywało w nim ok. 35 dziewcząt. Okupacja

⁶⁵ Informacja s. Alojzy Kapuścińskiej z Lublina, uczestniczki tego kursu.

⁶⁶ Rocznik 1939, s. 38.

kraju nie pozwoliła prowadzić tej akcji usługowo-wychowawczej. Zresztą nie było szkół, do których uczęszczałyby, owe uczennice. Dość prędko po wyparciu Niemców z Włocławka otwarły siostry internat dla uczniów Niższego Seminarium Duch. i Kat. Gimnazjum im. J. Długosza. Po nim znowu utrzymywały stancję dla uczennic szkół średnich. Wreszcie, co jest godne pochwały, zapewniły mieszkanie klerykom Kamilianów ze Śląska i bezdomnych Marianów z Warszawy, studiującym w Wyższym Seminarium Duch., tudzież ich moderatorom.

10. Zbiory kulturalne. Zasób **archiwalny** zgromadzenia, mieszczący się w Domu Głównym, oraz skromny **muzealny**, obejmujący m.in. pamiątki po założycielu biskupie Wojciechu Owczarku, mimo grożących im niebezpieczeństw ze strony okupujących gmachy Niemców, w większości ocalały. Siostry dołożyły wszelkich starań, żeby je uchronić. Jednak **księgozbiór** Domu Macierzystego i jednocześnie całego zgromadzenia, powstały z darów wspom. założyciela, innych dobroczyńców i z zakupów, liczący ok. 2000 tomów treści ascetycznej i beletrystycznej, poniósł znaczniejsze szkody. Był liczniejszy a zarazem drobniejszy od tamtych i nie dał się tak łatwo przenosić. Po r. 1945 zakonnice rozbudowały swoją bibliotekę, która też z wolna nabiera charakteru księgozbioru planowanego.

11. Inne. W nin. punkcie omawia się usługi charakteru świeckiego, świadczone odpłatnie przez ten ośrodek zak. ludności Włocławka i dalszych terenów. Przed r. 1939 ześrodkowywały się one w utrzymywaniu **łazienek** dla potrzeb mieszkańców miasta, **sklepu** z tekstyliami przy ul. 3-go Maja, przeznaczonymi przeważnie na ubiory duchowieństwa, oraz **hotelu**, nazywanego pensjonatem, znajdującego się na I piętrze obu starszych gmachów. Wybuch wojny spowodował utratę łaźni i punktu handlowego, których po r. 1945 nie wznowiono. W hotelu, przejętym przez władze okupacyjne, było zatrudnionych w charakterze pracownic fizycznych kilka miejscowych sióstr. Po zakończeniu wojny pensjonat wrócił pod zarząd zgromadzenia. Pomimo trudności zewnętrznych i faktu, że jest tylko IV kategorii, cieszy się uznaniem ze strony pensjonariuszy⁶⁷.

10. DOM ZAK. SIÓSTR OD NIEPOKALANEJ MARYI

Nazwy oraz **początek i cel zgromadzenia** — jak wyżej pod Domem Głównym (nr 9).

Początek i cel domu niniejszego. Założony w r. 1938 dla niesienia po-

---

⁶⁷ Wiadomości autora do całego punktu o Domu Głównym Sióstr od Niepok. Maryi.

mocy Diec. Związkowi Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej i Żeńskiej (we Włocławku).

Źródło zasadnicze. *Materiał do Rocznika 1949*, dostarcz. 17 I tr. przez przełoż. Ksawerę Głogowską, t. 1, k. 8—9.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. II, 18 (Sióstr Wspólnej Pracy z l. 1920—1939); AKDW: Akta Sióstr Wspólnej Pracy od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1939*, s. 43, 186; *Rocznik 1949*, s. 67, 300.

1. Dom zakonny we Włocławku przy ul. Seminaryjskiej 7, usytuowany w gmachu Centrali Kat. Stow. Młodzieży, o której powiedziano w cz. A tych materiałów. Siostry były tu zatrudnione jako pracownice biurowe i fizyczne. Niedługo po wkroczeniu wojsk niemieckich do Włocławka (14 IX 1939) Stowarzyszenie przestało funkcjonować, lecz zakonnice utrzymały się w budynku, a nawet na przeł. 1939/40 r. powiększyły swój stan liczebny. Pracowały bądź przy wojskowym szpitalu niemieckim, bądź u urzędników okupacyjnych, którzy wespół ze szpitalem zajmowali budowlę. W końcu r. 1940 część z nich zabrano do pracy w hotelu niemieckim przy ul. Królewieckiej, ale inne zostały do 1943. Jedna z sióstr — Modesta Stasiak przetrwała tu przez cały okres okupacji. Zaraz po opuszczeniu Włocławka przez Niemców (19 I 1945) zakonnice wróciły (na kilka lat) na to miejsce, pracując już nie w Związku Młodzieży, który nie został wskrzeszony, ale u szybko zmieniających się również kościelnych gospodarzy: Kurii Diecezjalnej, mającej tu rezydencję w kwietniu i maju 1945 r., przy internacie dla uczniów szkół średnich (świeckich) oraz w Diec. Centrali Caritas.

2. Skład osobowy (imiona są zakonne). Od 20 IX 1938 **przełożoną** domu była s. Władysława **Szymańska**, jednocz. czwarta radna zgromadzenia, ur. 26 III 1898, śluby wiecz. 25 III 1927. Razem z nią pracowało 5 sióstr.

W roku wybuchu wojny urząd przełożonej sprawowała już s. Beata **Latawiec**, jednak nie wiem, czy zmiana na tym stanowisku nastąpiła przed czy też po 1 IX 1939. Dość że s. Szymańska odeszła stąd na przełożoną bardziej eksponowanego domu zak. do Poznania. Po usunięciu przez Niemców w dn. 11 XI 1939 dużej liczby zakonnice z Domu Macierzystego (przy ul. Orlej 9), niektóre z nich przybyły właśnie na Seminaryjską 7. W następstwie tego w 2 poł. listopada 1939 r. znajdowało się tu aż 11 sióstr: wspom. przełoż. B. Latawiec, Balbina Dębowska, Imelda Dudzińska, Maria Janasiak, Lidia Kaftańska, Alojza Kapuścińska, Alfonsa Kmieciówna, Tekla Kołton, Józefa Kucińska, Modesta Stasiak, Agata Zalewska. Dudzińska była później więziona, a Zalewska znalazła się w obozie pracy w Bojanowie.

W końcu r. 1940 przemiesiono z domu przy ul. Seminaryjskiej część sióstr do pracy fizycznej w **hotelu** przy ul. Królewieckiej. Jakkolwiek sio-

stry tam zamieszkały, była to tylko placówka pracy, a nie nowy dom zak. Kierowniczką personelu fizycznego została s. Kapuścińska, a pozostałe dwie to s. Dudzińska i Kmiecówna. Z czasem dołączono do nich, przeważnie z Domu Głównego i filii na Glinkach, siostry: Józefę Ambroziak, Cherubinę Sadowską, Hugonę Sleszyńską i Klarę Zielińską. Kierownicze udało się ponadto zameldować tutaj do pracy (pewnie w r. 1942) s. Klementynę Sulkowską, przełożoną z Sompolna, która zbiegła stamtąd przed aresztowaniem. Przy siostrach Wspólnej Pracy ukrywała się w tym hotelu służebniczka pleszewska imieniem Brygida, przypuszcz. z Aleksandrowa Kuj. W kwietniu 1944 r. usunięto s. Kapuścińską z przełożenia w hotelu niemieckim, kierując ją do pracy w centrali miejskiej organizacji Hitlerjugend, znajdującej się w klasztorze Reformatów, a na jej miejsce postawiono s. J. Ambroziak. Wymienione zakonnice pracowały w tym hotelu do ucieczki Niemców z Włocławka.

W r. 1943 **wyrzucono** pozostałe zakonnice z filii przy ul. Seminaryjskiej 7 za wyjątkiem s. Stasiak zatrudnionej u Niemca sędziego. Przełożona B. Latawiec i s. Kaftańska poszły do pracy do proboszcza parafii niemieckiej przy kościele klasztornym Reformatów, a reszta się rozproszyła. Pierwsze dni w wyzwolonym Włocławku okazały się niemal tragiczne dla poniewieranych zakonnice. Beata i Lidia, poczytane w klasztorze przez żołnierzy zwycięskiej armii za Niemki, były ciągnione na rozstrzelanie. To samo groziło na ul. Seminaryjskiej siostrze Modeście i Alojzie, która przybiegła dotąd z klasztoru, ażeby uratować coś z rzeczy diecezjalnych, zgromadzenia i może z okupacyjnych.

Siostra **Kapuścińska** była od końca stycznia 1945 r. aż do 12 X 1948 przełożoną domu zak. przy ul. Seminaryjskiej 7, doprowadzając wraz z innymi do jego funkcjonalności i wydajnego działania do nowych, powojennych zadań. Pozostałe zakonnice tego domu, szybko się zmieniające, to: Ksawera Głogowska, następczyni s. Alojzy na przełożeniu, Władysława Grzywacz, Konstancja Malinowska, Anna Pakulska, Marcela Perzyńska, Modesta Stasiak, Benedykta Stefańska, Franciszka Tomczak i Eugenia Wolna. Spośród zakonnice, które w tym domu zastała wojna, po r. 1945 przebywały w nim tylko s. Kapuścińska i Stasiak.

3. Kaplica półpubliczna, poświęc. w r. 1938 przez bpa Radońskiego pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus, służyła tak diecezjalnym przedstawicielom młodzieży, jak też siostrze. Do 7 XI 1939 msze św. w niej jawnie odprawiano; do 6 IX tr. czynił to — jakby kapelan ks. kan. Stefan **Pietruszka**, prezes Kat. Stow. Młodzieży, a po jego wyjeździe za granicę ktoś inny. Od poł. listopada 1939 do r. 1943 zakonnice utrzymywały kaplicę w ukryciu. Odprawiał w niej sporadycznie kamilianin Józef Boratyn, a od końca r. 1941 częściej ks. Antoni **Kiszkurno** jun., o którym będzie wyczerpująco

pod par. Golina (w dek. konińskim). Wznowiona w lutym 1945 r. kaplica służyła zarówno siostronom, jak też przedstawicielom instytucji zainstalowanych w tym gmachu. Kapelanowali jej przygodnie księża interesujący się tym ośrodkiem, najpierw chyba ks. dr Władysław Szafranski, kanclerz Kurii Diec. i wizytator nauki religii. Późną już tylko informacją będzie, że 27 VIII 1946 odprawiał tu mszę św. na zakończenie jednego roku kursu katechetek bp sufr. Korszyński⁶⁸. Kaplica istniała po wojnie ok. 10 lat.

Siostry zatrudnione przez Niemców w hotelu przy ul. Królewieckiej urządziły sobie tam własną katakumbową **kaplicę**. Funkcjonowała ona w l. 1941—1944. Odprawiali w niej od czasu do czasu, mocno konspiracyjnie, znani już kapucyn Laurenty Drewnowski i ks. Kiszkurno. Zakonnice przechowywały tam Sanctissimum w małej drewnianej kasetce, którą s. Alojza zabrała sobie na pamiątkę z mieszkania ks. Pietruszki, po jego wyjeździe. Przed kilku dniami przyjąłem ze wzruszeniem z jej rąk owe sfatygowane pudełko-cyborium, z którym łączy się tyle rzewnych wspomnień z tamtych trudnych dni, do należynej renowacji.

5. **Życie religijne i zakonne** tego podzielonego warunkami niewoli domu, a w kilka lat po zakończeniu wojny zupełnie zniesionego, nie tylko należycie funkcjonowało, ale także pałało gorliwością pierwszych chrześcijan. Uwidoczniło się to m.in. w utrzymywaniu dwóch podziemnych kaplic. Czynna pobożność sióstr rozczłonkowanej placówki spletała się wewnętrznie z pomocą duszpasterską niesioną otwartym w czasie okupacji kościołem Włocławka oraz z miłosierdziem świadczonym ukrywającym się kapłanom, zakonnicom i wiernym⁶⁹.

2. PARAFIA SERCA JEZUSOWEGO WE WŁOCŁAWKU

Parafia założona w r. 1935. Od początku znajduje się w administracji kapłanów Zgrom. Małego Dzieła Boskiej Opatrzności (Orionistów).

§ 1. PION DIECEZJALNY

Źródło zasadnicze. *Materiał do Rocznika 1949* z 18 I tr. dostarcz. przez admin. par. Franciszka Gościńskiego, t. 1, k. 18.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 229 (Serca Jezusowego z l. 1935—1939); AKDW: Akta par. Serca Jez. od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 60—61; *Rocznik 1939*, s. 43—44; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 69—70.

⁶⁸ Kron. Diec. Włocł., r. 41: 1947, s. 21.

⁶⁹ Do całości punktu o tym domu zak. — informacja s. Alojzy Kapuścińskiej z Lublina i wiadomości autora.

1. Kościół parafialny pt. Najśw. Serca Jezusowego przy ul. Leśnej 1 (na Glinkach), murowany, tymczasowy, zbud. i poświęcony w r. 1935 przez bpa Radońskiego. Jakkolwiek w 1 poł. 1940 r. pracował przy nim Włoch ks. Mario (Marian) Zanatta, a po nim tolerowany przez władze niemieckie kanonik Karol Schwartz, kościół zamknięto w lipcu 1941 r.⁷⁰ Wystawiony z pustaków i nie konserwowany w ciągu całej okupacji, znaczne ucierpiał od warunków atmosferycznych. Po zakończeniu wojny odrestaurowany dzięki staraniom wspom. ks. Gościńskiego. Dwa boczne ołtarze świątyni, odbudowane po ewent. zniszczeniach wojennych, albo też nowe konsekrował 22 IV 1946 bp Radoński⁷¹.

1a. Zakrystia. Po zamknięciu kościoła w lipcu 1941 r., albo też dopiero po likwidacji istniejącego przy nim Zakładu Dobroczynnego pw. św. Józefa Cottolengo, zwanego tu zwykle Małe Kottolengo, w dn. 28 IV 1942, zawartość zakrystii została bądź zniszczona i rozproszona, bądź częściowo przeniesiona przez kan. Schwartz'a do kościoła par. św. Jana (we Włocławku) względnie przez ks. Zanattę do kaplicy XX. Orionistów w Zagrodniczy (par. Izbica Kuj.).

1b. Dzwonnica. Nie pamiętam dobrze, czy opisywana parafia posiadała przed r. 1939 dzwon umieszczony w jakiejś dzwonnicy, czy na wieżycie kościoła. W każdym razie podczas wojny został on zabrany przez Niemców. W dn. 6 XI 1949 (w dziesiątą rocznicę aresztowania miejscowych duszpasterzy) bp Radoński konsekrował tutaj 3 dzwony⁷², zawieszane potem na drewnianej dzwonnicy. Trudno powiedzieć, w jakiej mierze pochodziły one z przydziału rewindykacyjnego, a w jakim z zakupu.

1c. Cmentarz grzebalny był wspólny dla wszystkich trzech parafii m. Włocławka i powiedziano o nim przy par. św. Jana.

2. Kaplice w parafii. Przed r. 1939 istniały kaplice mszalne tylko w domach zakonnych, o których będzie mowa w § 2.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Przed wybuchem wojny na terenie parafii znajdowało się 8 krzyży (przydrożnych) i 4 figury świętych. O kapliczkach nie posiadam danych. W okresie okupacji wróg wszystko to zniszczył za wyjątkiem 1 krzyża. Po zakończeniu działań wojennych (przed 18 I 1949) obiekty te zostały przywrócone.

---

⁷⁰ B. Majdak: *Dzieje Zgromadzenia Ks. Ks. Orionistów w Polsce 1923—1945*, Warszawa 1976 (cyt. Majdak: *Dzieje Zgrom. Orionistów*) s. 97—99, 166—167.

⁷¹ Kron. Diec. Włocł., r. 40: 1946, s. 110.

⁷² Kron. Diec. Włocł., r. 44. 1950, s. 7.

4. Duchowieństwo parafialne:

Administrator par. — od r. 1935 (pierwszy) ks. Henryk **Demrych**, orionista, ur. 13 X 1904 w Łodzi, złożył śluby zak. 21 VI 1928, wyśw. na kapłana 29 VI 1928. We wrześniu 1938 r. wyjechał do Włoch (Tortona), ażeby oczyścić się przed swoim generałem (ks. Orione) z poczynionych przeciwko niemu zarzutów przez bpa Radońskiego (spowodowanych przez osobę trzecią). W dn. 29 IX 1938 jego zastępcą został ks. Zygmunt Florczak, o którym zaraz niżej. Na wieść o rozpoczęciu się wojny wrócił do Polski i pewnie na przeł. września i października 1939 r. przybył do Włocławka oraz zamieszkał w domu zak., ale rządów nie przejął. Mimo to ogół duchowieństwa i parafian uważał go w dalszym ciągu za proboszcza. Areszt. z większością kapłanów diec. we Włocławku 7 XI 1939, przebywał w miejsc. więzieniu, w obozach przejśc. w Łądzie i Szczegliźnie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W czasie wojny mocno nadwerężył zdrowie oraz utracił jakieś mienie i książki. Po powrocie jesienią 1946 r. z Zachodu (NRF) mianowany — ciągle jako zakonnik — 18 XI admin. par. Błenna. W r. 1950 opuścił tut. diecezję, a potem w 1976 zmarł jako kapłan świecki na stanowisku admin. par. Trąbin w Diec. Płockiej. Cześć jego pamięci! ⁷³.

Ks. Z. **Florczak**, orionista, ur. w r. 1904, śl. zak. w 1933, wyśw. w 1935, we Włocławku od 1938. Od końca września 1938 r. zastępował administratora par. Ponieważ dotychczasowy wikariusz par. (od 1937) ks. Franciszek **Podgórski**, orionista, ur. w r. 1907, śl. zak. i święc. w 1935, w czerwcu 1939 r. został przeniesiony na dyrektora domu zak. do Łązniewa pod Warszawą, wojna zastała ks. Florczaka samego w parafii. Na szczęście (dla tut. duszpasterstwa) powrócił z Włoch ks. Demrych i nieco wcześniej, bo w 1 poł. września 1939 r., przybył do Włocławka (wycofujący się przed wojskiem niemieckim) ze Zduńskiej Woli prefekt tamt. Małego Seminarium Duch. Orionistów ks. Franciszek **Drzewiecki**, o którym będzie szerzej pod wymien. miastem. Ponieważ parafia nie posiadała wtedy urzędowego wikariusza, bp Kozal zamianował nim 11 X 1939 ks. Drzewieckiego. Ks. Florczak nie został uwięziony w dn. 7 XI 1939 razem z Demrychem i Drzewieckim. Był już widocznie chory i nawet gestapo nie miało odwagi go prześladować. Zm. 27 I 1940 we Włocławku jako pośrednia ofiara wojny. Cześć jego pamięci! ⁷⁴.

⁷³ Rocznik 1938, s. 60; Kron. Diec. Włocł., r. 40: 1946, s. 179; Korszyński: *Jasne promienie*, wg wykazu osób; Szoldrski: *Martyrologium duchowieństwa*, s. 76; Majdak: *Dzieje Zgrom. Orionistów*, wg indeksu, zwł. s. 143;— ADW· AKDW, zak. I, 11, szczeg. k. 283—286; AKDW· Akta Orionistów od r. 1945, bez sygn.; AKDW, pers. ks. Demrycha z l. 1946—1950, bez sygn.;— Postać znana autorowi.

⁷⁴ Rocznik 1939, s. 180; Majdak: *Dzieje Zgrom. Orionistów*, wg ind., zwł. s. 141, 142;— ADW· AKDW, zak. I, 11.

Pozostali kapłani pracujący przy tym kościele w okresie okupacji będą omówieni w p. 6 i 8.

Po wyparciu Niemców z Włocławka tymcz. admin. parafii został 20 II 1945 z ramienia Kurii Diec. kapucyn Laurenty **Drewnowski**, zasłużony dla duszpasterstwa okupacyjnego we Włocławku, sprawujący jednocz. równorz. stanowisko w miejsc. parafii św. Stanisława⁷⁵. Skoro zaś przybyli tu Orioniści, rządcą diecezji prał. Borowski mianował 20 III 1945 admin. parafii ich kapłana Franciszka **Gościńskiego**, który już od 4 III tr. pracował przy tym kościele⁷⁶. Ale dokumentu zwalniającego o. Drewnowskiego z tego beneficjum nie napotkałem w Archiwum Kurii Diec. Pierwszym powojennym wikariuszem tej parafii był dopiero od 25 III 1947 orionista Kazimierz Wójcik. Natomiast już od 15 VII 1945 był zatrudniony przy tym kościele (pewnie częściowo jako zakrystian) brat. zak. Jan Wojtczak, ur. w r. 1911, śl. zak. w 1938.

4a. Plebania. Parafia nie miała własnej plebanii. Duszpasterze od początku zajmowali prawie całe skrzydło, przypuszcz. piętrowe, gmachu Sióstr Orionistek, przylegające do kościoła, o którym zaraz poniżej. Dlatego losy wojenne dzierżawionego pomieszczenia na plebanię były bardziej podobne do posesji zakonnicy i funkcjonującego w niej tzw. Małego Kottolengo, zupełnie w ciągu wojny nie konserwowanych, aniżeli do kościoła i parafii.

4b. Beneficjum par. trudno tu w krótkości przedstawić. Obszerny plac i ogród przy ul. Leśnej 1/3, wynoszący ok. 2,5 ha, pochodzący z darowizny i zakupu (w l. 1934—1935), w dużej części rychło ogrodzony, był przewidziany na budowę kościoła, pomieszczeń dla zakonników i zakonnicy oraz budowli dobroczynności. I znowu dzieje okupacyjne tak pojętego beneficjum więcej są związane ze zgromadzeniami zak. Orionistów i Orionistek niż z parafią. Ponieważ omówiony kościół był tymczasowy i nie znajdował się w środku podlegającej rozwojowi parafii, tuż przed wybuchem wojny albo zaraz po jej zakończeniu, Orioniści nabyli obszerny plac pod budowę właściwej świątyni par., bodajże przy ul. Żytniej. Po r. 1945 szybko zaczęli gromadzić materiały do tej budowy, lecz na przeszkodzie stały warunki zewnętrzne.

5. Parafianie. Par. Serca Jezusowego, jako (przed wojną) najmłodsza we Włocławku, obejmowała też najuboższe dzielnice miasta, a poza nim domostwa przeważnie rozrzucone po okolicznych lasach i zaroślach. W r. 1939 liczbę parafian szacowano na 5450 osób, a w dn. 28 I 1949 wy-

⁷⁵ AKDW Nominacje księży, nr 13.

⁷⁶ Majdak: *Dzieje Zgrom. Orionistów*, s. 153;— AKDW Nominacje księży, nr 170.

nosiła ona 6000 katolików. Pewnie w grudniu 1939 r. spalili Niemcy dużą połączoną parafię, tzw. Grzywno, gdzie ludność mieszkała w lepiankach, szałasach, a nawet w piwnicach zrobionych z drzewa nakrytego ziemią. Postąpili tak chyba nie tylko na złość Polakom, ale również z pogardy dla warunków mizernego bytowania. Po r. 1945 wygląd części miejskiej tej parafii począł się upodabniać do zamożniejszych terenów Włocławka.

6. Duszpasterstwo ogólne. Po wkroczeniu wojsk niemieckich do Włocławka (14 IX 1939) względnie normalne, chociaż bardzo utrudnione duszpasterstwo prowadził chory ks. Florczak, wspomagany przez księży Demrycha i Drzewieckiego. Po aresztowaniu obydwóch 7 XI 1939 ks. Florczak znowu sam został w parafii. Od jego śmierci w dn. 27 I 1940 do sierpnia tr. odwiedzał od czasu do czasu, przeważnie w niedziele, tut. kościół w celach duszpasterskich dyrektor najbliższego domu zak. Orionistów z Izbicy Kuj. ks. M. **Zanatta**. Kiedy zaś z jakichkolwiek względów nie mógł sam tu przyjechać, przysyłał stamtąd ks. Józefa **Burzyńskiego**, oronistę albo ks. Franciszka **Ligenę**, prob. par. Kleczew, który w latach wojny w Zagrodnicy szukał dla siebie bezpieczniejszego miejsca pobytu ⁷⁷.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało w parafii, w oparciu o miejsc. kościół, 9 bractw i stowarzyszeń religijnych: Apostolstwo Modlitwy, Bractwo Straży Honorowej Najśw. Serca Jezusowego, Chór Parafialny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Koło Ministrantów, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary. Wszystkie one nie mogły istnieć, a tymbardziej pracować w czasie okupacji. Po zakończeniu wojny wskrzeszono (do 18 I 1949) Apost. Modlitwy, Chór Par., Koło Ministr. oraz założono Żywy Różaniec (40 kólek).

8. Duszpasterstwo dozwolone dla Polaków. Wydaje się, że władze niemieckie, wypuszczając w maju 1940 r. ks. kan. Karola Schwartz'a z Łądu do Włocławka, nie zamierzały tworzyć przy kościele Serca Jezusowego drugiego punktu duszpasterskiego dla ludności polskiej. Przemawia za tym zarówno praktyka niepozwalania na dwa takie kościoły w jednym mieście, jak też fakt początkowego przebywania tegoż kapłana (razem z ks. I. Zięciakiem) przy kościele par. św. Jana. W każdym razie w sierpniu 1940 r. rozpoczął on tutaj swoją działalność. Można przypuszczać, że z własnej gorliwości wyjednał sobie u władz okupacyjnych to przesunięcie. Zamieszkał w pokoju dawnego administratora parafii i jak mógł prowadził duszpasterstwo niedzielne. Jednak w lipcu 1941 r. Niemcy odwołali to zezwolenie i zamknęli kościół. Od tego czasu aż do likwidacji w dn. 28 IV 1942

⁷⁷ Majdak: *Dzieje Zgrom. Orionistów*, s. 141, 142, 166.

domu zak. Orionistek oraz instytucji Małe Kottolengo ks. **Schwartz** odprawił w ukryciu, już to w kaplicy półpubl. zakonnic, już w pokoju sąsiadującym z jego mieszkaniem, zamienionym na prowizoryczną kaplicę. Przebywając w tym gmachu dbał także materialnie o dobroczynny zakład ⁷⁸.

W końcu kwietnia 1942 r. wspom. kanonik odszedł na dawne miejsce przy kościele par. św. Jana. Mimo to, przynajmniej czas jawnej jego pracy na tym posterunku trzeba uważać za dłuższy epizod istnienia przy kościele par. Serca Jezusowego duszpasterstwa okupacyjnego dla polskiej ludności katolickiej, co potwierdza prowadzenie przez niego akt metrykalnych. W rzeczy samej — prawie wszystkie **księgi metrykalne** tego kościoła z czasu okupacji, zarówno spisywane przez Orionistów, jak też kan. Schwartz'a, zachowały się w tut. archiwum parafialnym ⁷⁹ i mogą stanowić podstawę do szczegółowego artykułu w poruszonym przedmiocie.

9. Miłosierdzie chrześcijańskie świadczone w tej parafii uwidoczniło się jakby pośrednio, lecz wybitnie w działalności dobroczynno-charytatywnej prowadzonej przez wrocławskich orionistów i orionistki, o czym będzie niżej przy ich domach zak.

11. Zbiory kulturalne. Archiwum młodej parafii składało się w znacznej części z akt metrykalnych i niemal w całości ocalało. Zabezpieczenie metryk przy likwidacji przez Niemców w kwietniu 1942 r. instytucji orionistowskich wypadnie przypisać raczej ks. Zanacie (Włochowi) z Izbicy Kuj. aniżeli kan. Schwartz'owi. **Biblioteka** parafialna w r. 1939 była właściwie jeszcze w stadium początkowym. Jednak liczyła ok. 500 tomów przeważnie literatury beletrystycznej. W czasie okupacji uległa zniszczeniu lub rozproszeniu.

12. Domy zakonne w ogólności. Na terenie parafii znajdowały się następujące domy zak.: Orionistów, Sług Maryi, Orionistek i Siostr Wspólnej Pracy. Dzieje wojenne wszystkich czterech przedstawiam zaraz poniżej ⁸⁰.

§ 2. PION ZAKONNY

1. DOM ZAK. KSIEŻY ORIONISTÓW

Nazwa urzędowa. Małe Dzieło Boskiej Opatrzności — Parvum Opus Divinae Providentiae.

Nazwa skrócona i popularna: Orioniści.

⁷⁸ Majdak: *Dzieje Zgrom. Orionistów*, s. 166—167.

⁷⁹ Rocznik 1978, s. 67.

⁸⁰ Wiadomości autora do całego opisu par. Serca Jezusowego.

Początek i cel zgromadzenia. Założone w r. 1903 we Włoszech (Tortona). Główne cele zewnętrzne — duszpasterstwo, prowadzenie zakładów wychowawczych i dobroczynnych.

Początek i cel domu wrocławskiego. Powstał w l. 1934/35. Cele wewnętrzne: prowadzenie parafii (Serca Jezusowego) oraz Zakładu Dobroczynnego pw. św. Józefa Cottolengo.

Źródło zasadnicze. *Material do Rocznika 1949* z 18 I tr. — jak pod parafią (Serca Jezusowego).

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. I, 11 (Orionistów i Orionistek z l. 1923—1939); AKDW: Akta Orionistów od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 197, 279; *Rocznik 1939*, s. 180; *Rocznik 1949*, s. 285—286.

1. Dom zakonny we Wrocławku przy ul. Leśnej 1. Na ten temat powiedziałem częściowo pod parafią w p. 4a. Przed r. 1939 oraz w okresie okupacji prawie ci sami kapłani oriońscy pracowali w duszpasterstwie parafialnym i w zakładzie dobroczynnym, mieszkając w części gmachu przylegającej do kościoła. Przy nich mieli swoje pokoje bracia laicy.

2. Skład osobowy. Przed rozpoczęciem wojny i w 1 fazie okresu okupacji (do 27 I 1940) 4 kapłanów przebywało urzędowo w tym domu, chociaż jednocześnie największa ich liczba stanowiła trzech: Henryk Demrych, Zygmunt Florczak, Franciszek Podgórski i Franciszek Drzewiecki. Trzej pierwsi byli zatrudnieni zarówno w parafii, jak też w zakładzie, Drzewiecki — tylko w duszpasterstwie. **Dyrektorami** zakładu byli po sobie **Demrych** i **Florczak**. O dziejach wojennych wszystkich mówiłem w 4 p. opisu parafialnego.

Przed wybuchem wojny i potem — do 28 IV 1942 przebywało tu również 3 braci zak., lecz ani akta Kurii Diec. dotycz. Orionistów, ani *Roczniki Diec. Włocł.* i co dziwniejsze — także ks. Majdak (*Dzieje Zgrom. Orionistów*) nie podają ich imion i nazwisk. W przeciwieństwie do braci, siostry orionistki zawsze posiadają w tych przekazach imiona i nazwiska; Z owych braci zak. jeden mógł pracować przy kościele, a dwóch w zakładzie dobroczynnym.

W r. 1945 przy Małym Kottolengo figurowali: znany ks. Marian Zannatta, pewnie jako dyrektor, ur. 8 IX 1909, wyśw. w 1932, przybył do Wrocławka 1 II 1945; ks. Józef Kusz i 5 kleryków. Braci nie było. Alumni wchodzący w skład tego domu zak. studiowali w miejsc. Wyższym Seminarium Duch. Byli to przypuszcz. Jan Borowiec, Stanisław Jarnuszewski, Henryk Kardas i Jan Małuszyński⁸¹. Do nin. domu wchodziłi oczywiście członkowie zgromadzenia przedstawieni odnośnie tego czasu powyżej pod parafią.

⁸¹ *Rocznik 1949*, s. 54.

5. **Życie religijne i zakonne** kapłanów i braci tego domu znajdowało się w okresie okupacji na poziomie. Sprzyjała temu tak gorliwość synów ks. Orione, jak również trzymanie się tychże, w miarę możliwości, w łączności.

8. **Miłosierdzie chrześcijańskie.** Chęć podjęcia akcji dobroczynnej i charytatywnej skierowała Orionistów do Włocławka nie w mniejszej mierze, aniżeli pragnienie zaangażowania się we właściwe duszpasterstwo. W następstwie tego powstał tu w r. 1935 Zakład Dobroczynny pw. św. Józefa Cottolengo, nazywany krócej Małe Kottolengo albo Dom Boskiej Opatrzności przy parafii Najśw. Serca Pana Jezusa. Podopiecznymi były kobiety potrzebujące pomocy: stare, chore i biedne — wśród nich dawne dobrodziejki zgromadzenia, pensjonariuszki i zdane pod każdym względem na łaskę losu. Przed rozpoczęciem się wojny mieszkało ich w głównej, frontowej części tut. dwupiętrowego gmachu, obok sióstr zakonnych, ok. 60. Instytucją administrował ks. Demrych, a po nim ks. Florczak przy pomocy ks. Podgórskiego, sióstr i braci zak.

Po śmierci ks. Florczaka 27 I 1940 zarząd zakładu praktycznie spoczął w rękach przełożonej sióstr Marii Lorety Janiakówny, wspomaganej moralnie i materialnie przez dyrektora (zakonnej) Kolonii Rolniczej w Izbicy Kuj. ks. Zanattę. W dn. 28 IV 1942 Niemcy bądź udusili gazem, bądź pozabijali wszystkie niewiasty domu opiekuńczego i pogrzebali w jednym dole w pobliskim lesie. Obszerny gmach z zabudowaniami gospodarskim i ogrodem stał się ośrodkiem jednego z miejskich oddziałów Hitlerjugend. Nie pomogły zażalenia obydwu orionistów włoskiego pochodzenia: ks. Błażeja Marabotto, pierwszego prowincjała polskiego i ks. Zanatty, kierowane do niemieckich władz kościelnych i państwowych. S. Loreta z trzema współsiostrami dotarła z Włocławka do Warszawy, bracia wyjechali do Izbicy Placówka nie tylko przestała istnieć, lecz także podczas opuszczania jej przez zaborców a przejmowania przez wojsko zwycięskie została bardzo zdemolowana⁸².

Wskrzyszony na pocz. 1945 r. zakład znajdował się w dalszym ciągu pod dualistycznym zarządem Orionistów i Orionistek i stanowił specjalną instytucję wychowawczą tylko dla dziewcząt. W dn. 22 IV 1946 bierzmował sieroty z Kottolengo w kaplicy sióstr bp Radoński⁸³. W r. 1950 instytucja przeszła pod zarząd Zrzesz. Katolików Świeckich Caritas, które kieruje nią — jako Domem Dziecka przez te same zakonnice.

Losy wojenne tego zakładu zdecydowałem się **umieścić** przy Orionistach, chociaż po r. 1945 Orionistki z różnych względów rościły do niego pretensje. Sprawa uprawnień obydwóch gałęzi zgromadzenia w tym

⁸² Majdak: *Dzieje Zgrom. Orionistów*, s. 100—101, 141, 151.

⁸³ Kron. Diec. Włocł., r. 40: 1946, s. 110.

względnie jest zawiłą i nie należy do mego tematu. Położenie jej przy pierwszym, a nie trzecim domu zak. w tej parafii uznałem za pożyteczniejsze dla czytelnika.

10. Zbiory kulturalne. W roku wybuchu wojny Orionści zatrudnieni przy parafii tudzież zakładzie dobroczynnym posiadali **księgozbiór** liczący ok. 1000 tomów druków teologicznych (ascetyka, homiletyka) i beletrystycznych. Tragiczne skutki wojny, jakie stały się udziałem tego domu zak., spowodowały zniszczenie oraz rozproszenie zasobu bibliotecznego⁸⁴.

2. DOM ZAK. SŁUG MARYI

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sług Najśw. Maryi Panny Trzeciego Zakonu Św. Franciszka z Asyżu — Congregatio Servorum Beate Mariae Virginis Tertii Ordinis S. Francisci de Poenitentia. Bezhabitowe.

Nazwa popularna: Bracia Św. Józefa.

Początek i cel zgromadzenia. Założone w r. 1883 w Królestwie Pol. Główny cel zewnętrzny — bezpłatne szkolenie zawodowe rzemieślników chrześcijańskich, zwłaszcza sierot i pochodzących z biednych rodzin.

Początek i cel domu wrocławskiego. Powstał przed r. 1907. Cele — jak całego zgromadzenia.

Źródło zasadnicze. Udział w *Materiale do Rocznika 1949* przysł. przez placówkę tego domu zak. istniejącą przy katedrze (w par. św. Jana).

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. I, 20 (Sług Maryi z l. 1920—1939); AKDW: Akta Sług Maryi od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 60; *Rocznik 1939*, s. 44; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 288.

1. Dom zakonny we Wrocławku — na Glinkach przy ul. Leśnej 24, murowany, piętrowy, zapoczątk. przed r. 1907, stale rozbud. Przed r. 1939 obejmował cele mieszkalne, sale dydaktyczne, salę rekreacyjną, kaplicę itp. Ważniejsze działy albo warsztaty rzemieślnicze to: piekarnia, ślusarnia, ogrodnictwo. Ze względu na swój charakter usługowy dom zak. przetrwał trudny okres okupacji, pracując zasadniczo dla nowej władzy, ale nade wszystko wspomagając sprawę polską. Atoli wojna pośrednio była przyczyną jego likwidacji. Mianowicie w zmienionych po r. 1945 warunkach polityczno-społecznych nie mógł funkcjonować jako dotychczasowy, w wyniku czego w r. 1949 posesja i zakłady zostały przejęte na skarb państwa.

1a. Zabudowania gospodarskie częściowo łączyły się z warsztatami rzemieślniczymi. Ich losy wojenne i późniejsze jak pod 1.

⁸⁴ Wiadomości autora do całego punktu o Orionistach.

1b. Ogród wynoszący ok. 8 morgów ziemi obejmował dział cieplarniany dawniejszego i nowszego typu oraz obszar warzywniczy i sadowy. Jak inne zakłady — także ogrodnictwo przynosiło tej społeczności znaczne dochody. Jego dzieje okupacyjne i dalsze podobne są do spraw całego domu zak. opisanego pod 1.

2. Skład osobowy. Przed rozpoczęciem wojny **przełożonym** domu był brat Leonard **Litwiński**. **Braci** po ślubach wieczystych było tu przeszło 30, po ślubach czasowych ok. 12 i ok. 9 tzw. braci probantów, razem ok. 50 osób zakonnych. Luźno byli związani z domem zak. uczniowie — w liczbie kilkudziesięciu oraz świeccy majstrowie i czeladnicy, będący przeważnie dawniejszymi wychowankami — w liczbie kilkunastu. W okresie okupacji ilość zakonników skurczyła się w mniejszym stopniu aniżeli świeckich, szereg uczniów. Po zakończeniu działań wojennych sprawy personalne i zawodowe wracały do poprzedniego stanu. Po upaństwowieniu domu i zakładów placówka zakonna jako taka zaczęła zanikać. Gloria victis!

3. Kaplica publiczna pw. św. Józefa, poświęc. w r. 1907. Kaplica w nowym gmachu była obszerna. Z tego powodu, że do r. 1935 w tamtej części Włocławka nie było kościoła, owej kaplicy półpubl. nadano charakter publicznej. Okupacja nie spowodowała większych szkód materialnych dla wystroju kaplicy i dla zawartości jej zakrystii, albowiem bracia zdążyli cenniejsze rzeczy ukryć. Zresztą samą kaplicę musieli mocno maskować i zewnętrznie obrócić na zwykłą salę. Po wyparciu Niemców z Włocławka, jak wszystkó, również kaplica doznała właściwej opieki. W dn. 15 XII 1946 odprawiał w niej mszę św. z okazji jakiejś uroczystości tego domu zak. bp sufr. Korszyński⁸⁵. Po przejściu wszystkiego na skarb państwa także kaplica przestała istnieć.

Kaplica braci zazwyczaj miewała stałego **kapelana**. Od r. 1935 był nim gorliwy i energiczny ks. Stanisław **Tywonek**, przedstawiony w cz. A, który w początkach okupacji przeważnie z tego domu zak. duszpasterzował ostrożnie w kilku kościołach do poł. 1940 r. Na przeł. 1940/41 r. ukrywał się częściowo w tym domu neoprezb. Kazimierz Woźniak, również omówiony, w ogólnej cz. tych materiałów, który czasem odprawiał w nin. kaplicy. W dalszych latach okupacji miał tu ważniejszą ostoję czynny na różnych odcinkach tajnego duszpasterstwa we Włocławku kapucyn Laurenty Drewnowski. Pierwszym kapelanem powojennym został mianowany 20 IV 1945 znany skądinąd szamb. Józef **Leśnik**⁸⁶.

5. Życie religijne i zakonne stało na wystarczającym poziomie, a har-

⁸⁵ Kron. Diec. Włocł., r. 41: 1947, s. 23.

⁸⁶ AKDW. Nominacje księży, nr 356.

towały je ciężkie warunki okupacyjne i podtrzymywało wspólne przebywanie braci.

6. Pomoc w duszpasterstwie. Tutejszy dom zak., który tak przed wybuchem wojny, jak również po jej zakończeniu świadczył okolicznym kościołom i duchowieństwu różnorakie usługi, tym bardziej przychodził z pomocą jawnemu i ukrytemu duszpasterstwu we Włocławku w latach okupacji. Liczny, wystarczający sobie materialnie, a przede wszystkim położony na peryferiach miasta dom zak. posiadał wszystkie dane, żeby stać się oparciem dla wspomnianych, a może również innych kapłanów.

7. Duszpasterstwo specjalne. Przy kaplicy św. Józefa istniało i działało przed r. 1939 Bractwo III Zakonu Św. Franciszka, patrona zgromadzenia, skupiające członków nie tylko spośród zakonników. W okresie okupacji niemal zaprzestało zewnętrznej działalności. Odrodzone w r. 1945, niedługo na zewnątrz funkcjonowało.

8—9. Miłosierdzie chrześcijańskie i oświata pozakapliczna. Obydwie te akcje Słudzy Maryi wykonywali w powiązaniu ze sobą, prowadząc szkołę rzemieślniczo-wychowawczą dla biednej młodzieży męskiej. Wypadnie zapisać na plus tej instytucji zakonnej, że łącząc w swej gestii cele duchowne i świeckie, stosunkowo łatwiej niż inne mogła się utrzymać przy życiu i działaniu podczas srogiej okupacji.

10. Zbiory kulturalne. Przed r. 1939 istniały w nin. domu zak. 2 paralelne biblioteki — wewnętrzną dla braci, charakteru bardziej religijnego (ok. 400 tomów) oraz zewnętrzną dla uczniów i pracowników świeckich — beletrystyczna i podręcznikowa (ok. 600 t.). W czasie okupacji obydwie zostały znacznie rozproszone, a po upaństwowieniu zakładów częściowo uprywatnione, w większości zaś podzielone między instytucję zakonną i świecką⁸⁷.

3. DOM ZAK. SIÓSTR ORIONISTEK

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sióstr Małych Misjonarek Miłosierdzia — Congregatio Parvarum Sororum Missionariorum Caritatis.

Nazwa skrócona i popularna: Orionistki.

Początek i cel zgromadzenia. Założone w r. 1915 we Włoszech (Tortona). Główny cel zewnętrzny — służba Chrystusowi i Kościołowi w najbardziej potrzebujących braciach.

Początek i cel domu włocławskiego. Otwarty w l. 1934/35. Praca w Za-

---

⁸⁷ Wiadomości autora do całego punktu o Sługach Maryi.

kładzie Dobroczynnym pw. Św. Józefa Cottolengo (przy par. Serca Jezusowego).

Źródło zasadnicze. Udział w *Materiale do Rocznika 1949* z 18 I tr. — jak pod parafią (Serca Jezusowego).

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. I, 11 (Orionistów i Orionistek z l. 1923—1939); AKDW: Akta Orionistek od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1939*, s. 194; *Rocznik 1949*, s. 292.

1. Dom zakonny i Nowicjat we Włocławku przy ul. Leśnej 1/3. Oprócz tego, co powiedziałem o tej posesji pod par. Serca Jezusowego i Orionistami, tutaj wypadnie zaznaczyć, że przed r. 1939 oraz w czasie okupacji, kiedy obydwie gałęzie zak. ks. Orione bardziej harmonijnie ze sobą współpracowały w zakładzie dobroczynnym, nie było wiadomo, do której z nich należy owa własność (plac, budowle, ogród). Po r. 1945 Orionistki przedstawiły do niej swoje uprawnienia, po czym, na ile wiem, zostały spłacone przez Orionistów. Przed 31 VIII 1945 zakonnice przenieśli swój nowicjat z Włocławka do Zduńskiej Woli.

2. Skład osobowy. W dn. 25 XI 1938 **przełożoną** domu była od r. 1935 lub 1936 s. Maria Loreta (imiona u wszystkich są zakonne) **Janiakówna**, ur. w 1892, śluby złożyła w 1931. Obok niej pracowały tu **3 siostry**: Maria Magdalena Andrzejewska, ur. w r. 1886, śluby i we Włocławku od 1938; Maria Kunegunda Marczak, ur. w r. 1901, śluby w 1930, we Włocławku od 1937; Maria Hiacenta Sztukówna, ur. w r. 1892, śluby w 1933, we Włocławku od 1938. W końcu r. 1938 s. Sztuka została przełoż. domu zak. w Kaliszu, a na jej miejsce przysłano do Włocławka, po 23 I 1939, inną, nie znaną mi z imienia i nazwiska. Potem, pewnie już w czasie okupacji, zabrano stąd do Izbicy Kuj. (Zagrodnicy) s. Andrzejewską. Akta Kurii Diec. nie zawierają wykazu **nowicjuszek** tego zgromadzenia.

Po likwidacji przez Niemców Małego Kottolengo 28 IV 1942 zakonnice włocławskie dotarły do domu Orionistów w Warszawie⁸⁸. S. Kazimiera (imię chrz.) **Marczak** areszt. w Warszawie 3 VIII 1944, w czasie powstania, przebywała w obozach przejśc. Bietigheim i Sontheim, skąd zwol. w grudniu tr.⁸⁹.

Wczesną wiosną 1945 r. Orionistki powróciły do Włocławka, tym razem do pracy nad dziewczętami.

3. Kaplica półpubliczna sióstr została otwarta w r. 1935, chociaż pozwolenie na nią otrzymano już w 1934. W dn. 28 IV 1942 została zniesiona przez Niemców, a po ich wyparciu z Włocławka (19 I 1945) przywrócona. Nie wiadomo jakie przedmioty z wystroju kaplicy udało się

⁸⁸ Majdak: *Dzieje Zgrom. Orionistów*, s. 141, 151.

⁸⁹ Szoldrski. *Martyrologium duchowieństwa*, s. 364.

zakonnicom uratować. Przed wojną i w 1 poł. okresu okupacji korzystały z niej również podopieczne niewiasty z Kottolengo, a po r. 1945 dziewczynki z zakładu wychowawczego. Obszerna i ładnie urządzona kaplica służyła także szerszym celom; np. w 1 poł. lipca 1948 r. odprawiały w niej rekolekcje sodaliski z różnych stron Polski, do których przemawiał 11 VII tr. bp sufr. Korszyński⁹⁰. Tak przed, jak też po wojnie odprawiał w niej mszę św. zazwyczaj orionista.

3a. Zakrystia. Podobnie zostaje do zbadania, jakie obiekty ewent. uratowały siostry w kwietniu 1942 r. z kaplicznej zakrystii oraz gdzie je ulokowały.

5. Życie religijne i zakonne. Poziom życia zakonnego Orionistek był znany. Trudne warunki okupacyjne i wspólne przebywanie dodawały temu życiu gorliwości. Także kobiety mieszkające w Małym Kottolengo zarówno z własnej woli, jak też zachęcane przez siostry wiodły godne życie chrześcijańskie. W dn. 12 III 1942 w Zakładzie św. Józefa obchodzono cicho i rzewnie drugą rocznicę śmierci założyciela obu zgromadzeń ks. Orione. W kaplicy instytucji i zarazem sióstr przemawiał przyjaciel obydwu zgromadzeń ks. Franciszek Ligenza przybyły z Zagrodniczy. Wiele niewiast przystąpiło z tej okazji do skaramentów świętych. Ale wtedy nie przeczuwano, że będzie to zaopatrzenie niejednej z nich na drogę do wieczności⁹¹. W wyzwolonej ojczyźnie na własne oczy oglądałem kwitnące życie religijne w specjalnym zakładzie wychowawczym dla dziewcząt.

6. Pomoc w duszpasterstwie. Orionistki mieszkające przy kościele parafialnym, w którym kierownictwo dusz było zwierzone ich duchowym współbraciom, chętnie pomagały kapłanom w pracy. Co więcej, nawet osobiście jakoś pełniły to duszpasterstwo — czy to kiedy po śmierci ks. Florczaka (27 I 1940) kościół i zakład dobroczynny w ciągu 7 miesięcy były pozbawione stałej opieki kapłańskiej, czym tym bardziej odmawiając codziennie z niewiastami i dziewczętami pacierze oraz pouczając i zachęcając je do praktykowania życia sakramentalnego.

8—9. Miłosierdzie chrześcijańskie i oświata pozakapliczna. Owocna i połączona z poświęceniami praca zakonnicy przed wojną oraz w latach okupacji wśród starych i chorych kobiet, a po zakończeniu działań wojennych nad upośledzonymi dziewczętami została wystarczająco uwzględniona w p. 8 pod Orionistami. Praca charytatywna nad częściowo niedorozwiniętą młodzieżą posiadała w sobie aspekt również oświatowy.

⁹⁰ Kron. Diec. Włock., r. 42: 1948, s. 303.

⁹¹ Majdak. *Dzieje Zgrom. Orionistów*, s. 150—151.

10. Zbiory kulturalne. Pod zarządem tych zakonnic znajdowała się przed wybuchem wojny i podczas pierwszej fazy okupacji **biblioteka** treści ascetycznej i beletrystycznej (ok. 1000 tomów), służąca tak siostron, jak też inteligentniejszym pensjonariuszkom. Niezbyt łatwo obecnie ustalić, czy należała do zgromadzenia, czy też do instytucji charytatywnej. Po 28 IV 1942 została zniszczona i rozproszona ⁹².

4. DOM ZAK. SIÓSTR OD NIEPOKALANEJ MARYI

Nazwy oraz **początek i cel zgromadzenia** — jak w par. św. Jana pod Domem Głównym (nr 9).

Początek i cel domu niniejszego. Filia założona w r. 1930. Główne powody powstania — umieszczenie nowicjatu i zorganizowanie ośrodka wypoczynkowego.

Źródła zasadnicze. Partycypacja w *Ankiecie strat wojennych* i *Materiały do Rocznika 1949* przysł. w grudniu 1946 i styczniu 1949 r. przez Dom Macierzysty

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. II, 18 (Sióstr Wspólnej Pracy z l. 1920—1939); AKDW: Akta Sióstr Wspólnej Pracy od r 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 284; *Rocznik 1939*, s. 186; *Rocznik 1949*, s. 70, 300.

1. Dom zakonny we Włocławku (na Glinkach) przy ul. Leśnej 2, **Nowicjat**. Przed rozpoczęciem się wojny sześciomorgowa posesja, obwiedziona częściowo parkanem, posiadała willę z r. 1918, stanowiącą pomieszczenie dla ochronki i trzypiętrowy dom murowany z ok. 1928 r., przewidziany początkowo na letnisko sióstr, lecz szybko obrócony na nowicjat, szkołę dokształcającą dla własnych członkiń oraz sale dla diecezjalnych imprez religijno-społecznych. W r. 1942 cała posesja została skonfiskowana przez Niemców, a siostry w większości wywiezione do obozu pracy w Bojanowie lub rozproszone. W czasie okupacji domy nie były konserwowane, w następstwie czego doznały pewnych szkód. W końcu stycznia 1945 r. zakonnice stopniowo obejmowały swoją własność, doprowadzając z wolna wszystko do porządku, używalności i rentowności.

1a—b. Zabudowania gospodarskie i ogród. Budynki gospodarcze były niewielkie, lecz ogród, liczący prawie 6 morgów: owocowy, warzywniczy i kwiatowy, posiadający kilka cieplarni i przeszło 200 okien inspekcyjnych, stale się rozwijał i w r. 1939 przynosił zgromadzeniu znaczny dochód. Władze okupacyjne zabrały go w r. 1942, a potem w pewnym stopniu zdewastowały. W r. 1945 został odzyskany.

⁹² Wiadomości autora do całego punktu o Orionistkach.

2. **Skład osobowy.** Nie jestem w stanie podać spisu zakonnice i nowicjuszek przebywających w tym domu w r. 1939. W dn. 15 XI 1938 **przełożoną** domu — od 20 VIII 1935 była s. Maria **Zielińska**, ur. 27 VIII 1890, złożyła śluby wiecz. 24 XII 1922, jednocz. **mistrzynie** nowicjatu. Równocz. dom liczył 18 profesek i 31 nowicjuszek, razem 50. Po wybuchu wojny, może w listopadzie 1939 r., zarząd zgromadzenia zezwolił nowicjuszkom na rozjechanie się do rodzin. Prawie wszystkie z tego skorzystały. Po zakończeniu działań wojennych większość z nich wróciła do zgromadzenia. Imion i nazwisk sióstr wywiezionych z tej filii do Bojanowa proszę szukać w p. 2 opisu Domu Głównego.

3. **Kaplica półpubliczna.** Otwarto ją w r. 1930. Mimo tylu zakonnice, zwłaszcza nowicjuszek, dom ten nie miał przed r. 1939 stałego **kapelana**. Pochodziło to nie tyle z braku księży, ile z niezamożności tego zgromadzenia (jako że na utrzymanie kapelana muszą pracować mniej więcej 3 zakonnice). Obsługiwał więc kaplicę sióstr **orionista** z pobliskiego kościoła par. i zakładu dobroczynnego. W r. 1942, razem z domem zak., także kaplica została zamknięta. Z powodu nagłego zajęcia posesji, siostry zdążyły mało co uratować z wystroju kaplicy i zawartości jej zakrystii. Po ustąpieniu Niemców z Włocławka zakonnice odnowiły swoje oratorium, w którym odprowadzały kapelani przygodni. Pierwszym urzędowym kapelanem został w 2 poł. maja 1946 r. ks. Leon **Dankowski**. W dn. 2 VII 1947 celebrował w kaplicy mszę św. i przyjmował od zakonnice śluby bp sufr. **Korszyński**, a 11 VII tr. spełniał podobne funkcje bp ord. **Radoński**⁹³.

5. **Życie religijne i zakonne.** Praktyki pobożne tego domu były zawsze na poziomie. Gorliwości zakonnej sprzyjało istnienie tutaj nowicjatu, którego członkiniom trzeba było dawać dobry przykład, a ponadto srogie warunki okupacyjne i wspólne przebywanie sióstr. Zakonnice dbały również o religijne wychowanie dzieci z miejscowej ochronki. Także niewiasty z przytułku prowadzonego przez siostry, o którym zaraz będzie wzmianka, wiodły życie pobożne. Dowiedziawszy się zaś po 28 IV 1942 o zagładzie staruszek z pobliskiego Kottolengo XX. Orionistów, również same zaczęły myśleć o zbliżającej się wieczności.

6—7. **Pomoc w duszpasterstwie** ogólnym i specjalnym. Dom zak. przy ul. Leśnej niósł przed r. 1939 pomoc w duszpasterstwie ogólnym na podobieństwo innych filii tego zgromadzenia. Jemu jednak przypadł szczególny udział w spomaganiu duszpasterstwa stanowego i specjalnego. Tutaj bowiem, w gmachu głównym, odbywały się co roku rekolekcje zamknięte dla wiejskiej młodzieży męskiej i żeńskiej (osobno). Tu także używano pomieszczenia dla zebrań, a nawet zabaw Kat. Stow. Młodzieży

⁹³ Kron. Diec. Włocł., r. 41. 1947, s. 220, 273.

Męskiej i Żeńskiej z miasta. Owe akcje zakończyły się nagle po wybuchu wojny, tym bardziej że zakonnice same zostały w r. 1942 wyrzucone ze swej własności. Po r. 1945 do tych imprez nie powrócono.

8. Miłosierdzie chrześcijańskie. Po rozjechaniu się nowicjuszek późną jesienią 1939 r. do swoich rodzin, w głównym budynku tego domu zak. zrobiło się dość dużo wolnego miejsca. Skorzystał z tego zarząd zgromadzenia i przeniósł podopieczne niewiasty przytułku znajdującego się przy ul. Orlej 9 na ul. Leśną 2. Uważano bowiem, iż w tym domu będą dla nich nie tylko zdrowsze warunki klimatyczne, ale również miejsce znacznie bezpieczniejsze, jako że tzw. Glinki leżały na krańcu miasta. Ale i tutaj trafił nieprzyjaciel. W dn. 5 VIII 1942 wywiózł on stąd wszystkie 25 kobiet do obozu zagłady w Chełmnie n. Nerem, gdzie zostały uduszone w komorze gazowej. Oprawcy dołączyli do staruszek chorą zakonnicej tuł. domu Stanisławę **Dziobiak**, ur. 10 I 1898, której śmierć mogła nastąpić 6 VIII 1942⁹⁴.

9. Oświata pozakapliczna. Już przed r. 1932 prowadziły zakonnice nin. domu **ochronkę** dla dzieci tej biednej części Włocławka. Byli to chłopcy i dziewczęta, w r. 1939 w liczbie ok. 60. Ochronka mieściła się w ładnej, parterowej willi. W następstwie wojny funkcjonowała tylko do r. 1940. Wskrzyszona przez siostry w r. 1945, po kilku latach została przejęta na przedszkole świeckie.

Ważniejszym ośrodkiem oświatowym dla zgromadzenia, a tym samym dla społeczeństwa była **szkoła doksztalająca** w zakresie 6 klas gimnazjalnych czyli tzw. małej matury, przeznaczona dla jego członkiń, ulokowana w dużym gmachu tego domu zak. Założono ją ok. r. 1938 dla zdolniejszych absolwentek szkół powszechnych i częściowo zawodowych. Przed wybuchem wojny liczyła kilkanaście uczennic. Lekcje prowadzili przeważnie nauczyciele świeccy, zatrudnieni w szkolnictwie średnim. Okupacja położyła tamę tej pięknej, jak na lata międzywojenne, inicjatywie oświatowej. Szkoła skończyła swój żywot w r. 1940. W zmienionych warunkach powojennych zgromadzenie nie wznowiło tej szkoły. Po pierwsze, że coraz więcej postulantek zaczęło się zgłaszać do niego z pełnym wykształceniem średnim, a po wtóre, że same zakonnice, pomimo trudności, uzyskiwały (najczęściej ogólnokształcące) świadectwa dojrzałości.

10. Zbiory kulturalne. Duża liczba sióstr tego domu, będącego nadto ośrodkiem nowicjackim i szkolnym zgromadzenia, postulowała założenia tu znacniejszego księgozbioru o charakterze religijnym, podręcznikowym i beletrystycznym. Powstała z takich potrzeb **biblioteka**, licząca w r. 1939 od 1500 do 2000 tomów, stała się w przeważającej mierze łupem zamachu

⁹⁴ Szołdrski. *Martyrologium duchowieństwa*, s. 345.

hitlerowskiego, dokonanego na wspom. dom zak. w sierpniu 1942. Nie wiele ksiązek udało się wtenczas uratować.

11. Inne. W pojemnym gmachu zgromadzenia miała też przed wojną, w sezonie letnim, oparcie uboższa inteligencja wrocławska, zwłaszcza nauczycielstwo, mogące wolne dni wakacyjne spędzać najwygodniej w pobliskich lasach. Opłaty za **wynajęte pokoje** były bardzo niskie. Akcja usługowa siostr ustała w okresie okupacji. Po wojnie z różnych względów zaprzestano tych ułatwień, tym więcej że pojawiły się jeszcze tańsze formy wywczasów⁹⁵.

3. PARAFIA ŚW. STANISŁAWA WE WŁOCŁAWKU

Parafia erygowana w r. 1922.

§ 1. PION DIECEZJALNY

Źródła zasadnicze. *Material do Rocznika 1949* z 19 I tr. przysł. przez prob. dra Piotra Zwierza, t. 1, k. 17; AKDW: Odbudowa zniszczonych kościołów, bez sygn.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 228 (św. Stanisława z l. 1922—1939); AKDW: Akta par. św. Stanisława od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 61—62; *Rocznik 1939*, s. 44; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 69.

1. Kościół parafialny pt. św. Stanisława Biskupa, murowany, imponujący, nie dokończony. Budowę rozpoczęto w r. 1924 staraniem prob. Józefa Straszewskiego; do r. 1936 kościół w połowie wykończono, i po poświęc. przez bpa Radońskiego, przeniesiono tu odprawianie nabożeństw z tymcz. kaplicy publ. z r. 1922. Po aresztowaniu proboszcza 7 XI 1939 kościół zamknięto i przeznaczono na rozebranie. Dzięki życzliwości dyrekcji Fabryki Cykorii Ferdynanda Bohma, która potrafiła uzyskać świątynię od władz okupacyjnych na skład plantowanej cykorii i wyłoków buraczanych, udało się uratować ją od tego nieszczęścia. Jednak nie nakryte w większości mury budowli ucierpiały od warunków atmosferycznych podczas długiej okupacji. Ponadto materiał budowlany zgromadzony już na dokończenie kościoła: cegła, wapno, cement, drzewo, dachówka, szacowane w styczniu 1949 r. na 7 000 000 zł, zabrały władze niemieckie. Dzieła budowy dokończono po r. 1945 star. prob. Zwierza. Świątynię konsek. 26 X 1958 bp Antoni Pawłowski⁹⁶.

⁹⁵ Wiadomości autora do całego punktu o tym domu zak.

⁹⁶ *Odezwa do mieszkańców Wrocławka i okolicy*, „Ład Boży”, r. 3: 1947, nr 33, s. 6, L. Jezierski. *Opis techniczny budowy kościoła par. pw. św. Stanisława we*

1a. Zakrystia. Nie określona bliżej zawartość zakrystii została bądź zniszczona, bądź zrabowana i rozproszona.

1b. Dzwonnica drewniana uległa zburzeniu, a 2 dzwony wiszące na niej wywieźli Niemcy. Po wojnie, w l. 1947—1948, zaopatrzył wystarczająco parafię w dzwony ks. dziekan Zwierz, który z ramienia Kurii Diec. zajmował się ich rewindykacją.

1c. Cmentarz grzebalny był wspólny dla wszystkich trzech parafii wrocławskich. Powiedziałem o nim pod par. św. Jana.

1d. Dom parafialny, murowany, obszerny z ok. 1930 r., na stosunki przedwojenne urządzone nowocześnie — z wyświetlaniem filmów, po 7 XI 1939 zajęły władze okupacyjne na cele świeckie. Rewindykowany na pocz. 1945 r., nie spełniał już w parafii tej roli, jaką mu nadał ks. Straszewski.

2. Kaplice na terenie parafii:

2a. Tymczasowa kaplica publiczna na miejscu, zbud. w r. 1922, nazywana również tymcz. kościołem parafialnym; po przeniesieniu z niej w r. 1936 nabożeństw do właściwej świątyni, była przewidziana na przyszłą plebanię. W czasie wojny przejęły ją władze niemieckie na swoje potrzeby. Po zakończeniu działań wojennych, ok. 1949 r., zaczął ją ks. prob. Zwierz przerabiać na obszerną, piętrową plebanię.

2b. Kaplica publiczna w osiedlu **Wieniec Zdrój**, wystawiona przed r. 1938 głównie nakładem prał. Stanisława Pruskiego, o którym zaraz będzie mowa, w stylu zakopiańskim — jako że stała w lesie. Istniała pw. Serca Jezusowego albo św. Józefa. Odprawiał w niej fundator, kapłani-kuracjusze, a w nabożeństwach uczestniczyli nieliczni mieszkańcy stali oraz kuracjusze. W okresie okupacji zburzyli kaplicę barbarzyńsko Niemcy. Po r. 1945 nie została odbudowana.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Nie wiadomo ile ich było przed r. 1939 na obszarze parafii, ani też jaką liczbę zniszczono w latach okupacji. W każdym razie 19 I 1949 proboszcz podał, że od r. 1945 do tego czasu wystawiono tu 7 krzyży i figur.

4. Duchowieństwo parafialne:

Proboszcz — od r. 1922 (pierwszy) ks. Józef **Straszewski**, ur. 18 I 1885 we Włocławku, wyśw. 18 VI 1911; w roku wybuchu wojny nadto konsultor Kurii Diec. i kanonik hon. kaliski. Widocznie uchodził przed armią nie-

---

Włocławku, „Kron. Diec. Włocł.,” t. 43: 1960, s. 329—331, Kron. Diec. Włocł., t. 48: 1965, s. 283; *Pięćdziesięciolecie parafii św. Stanisława we Włocławku*, „Kron. Diec. Włocł.,” t. 55: 1972, s. 278—279.

miecką w 1 poł. września 1939 r. i nie powrócił do 20 IX 1939, skoro tego dnia biskup Kozal mianował tymcz. administratorem jego parafii ks. dra Ignacego Rudzińskiego, ojca duch. Seminarium Wyższego. Areszt. we Włocławku 7 XI 1939, przebywał w miejsc. więzieniu, w obozach przejściowych w Łądzie i Inowrocławiu, w więzieniach w Poznaniu, Berlinie, Halle, Weimarze, Norymberdze, wreszcie w obozie konc. Dachau, skąd wywieziony na śmierć w transp. inwalidów z 12 VII 1942. Duszpasterz, który lubił książkę teologiczną i zabrał ją do więzienia (sam z niej korzystałem); kapłan, który nie żalił się, kiedy go lżono, bito i maltretowano, natomiast w obozach martwił się tym, czy mu nie zburzą nieukończonego kościoła — dzieła jego życia! W latach wojny utracił mienie, książki (ok. 1000 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ⁹⁷.

Wikariusz — od r. 1938 ks. Władysław **Sieпка**, ur. 16 III 1905 we wsi Tarnowa pow. koniński, wyśw. 18 VI 1933. Pewnie po aresztowaniu kolegi — ks. pref. Jankowskiego (21 X 1939) uszedł do rodzinnej parafii Tuliszków, gdzie ukrywał się przed wrogiem w bardzo ciężkich warunkach. Wskutek tego zapadł na gruźlicę, na którą zmarł 4 V 1946, pośrednio jako ofiara wojny. W czasie okupacji utracił mienie i książki (ok. 500 t.) pozostawione we Włocławku. W l. 1945—1946, jako niezdolny do pracy, nie miał przydziału duszpasterskiego ⁹⁸.

Prob. Straszewski, który od 21 X 1939 był sam jeden w tak dużej parafii, 23 X tr. otrzymał z nominacji bpa Kozala tymcz. **wikariusza** w osobie ks. mgra Tadeusza **Szmidt'a**. Jednak niedługo cieszył się pomocą zdolnego kapłana, albowiem już 30 X tr. wspom. wikariusz gen. skierował go na tymcz. administratora do kilku parafii w dek. lipnowskim, pozbawionych 24 X swoich duszpasterzy ⁹⁹.

Pierwszym powojennym (tymcz.) **administratorem** par. św. Stanisława był znany nam z tajnego duszpasterzowania na gruncie włocławskim kapucyn Laurenty **Drewnowski**. Mianował go na to stanowisko rządcą diecezji prał. Borowski 20 II 1945, zatem dopiero w miesiąc po wyparciu Niemców z Włocławka. Ponieważ dla braku duchowieństwa tenże ojciec zajmował równocześnie także samo stanowisko w drugiej parafii włocławskiej — Serca Jezusowego ¹⁰⁰, odrodzone duszpasterstwo w tut. kościele powoli się roz-

⁹⁷ Rocznik 1939 wg spisu; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 141—142; Korszyński: *Jasne promienie*, wg wykazu; Kron. Diec. Włocł., t. 55 1972, s. 279; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW AKDW, pers. 325 (Straszewskiego); AKDW, pers. ks. Rudzińskiego, bez sygn.

⁹⁸ Rocznik 1939, s. 44; Ks. Władysław Sieпка, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 40 1946, s. 88;— ADW. AKDW, pers. 303 (Sieпки).

⁹⁹ AKDW, pers. ks. Szmidt'a, bez sygn.

¹⁰⁰ AKDW. Nominacje księży, nr 13.

wiżało. W celu jego uaktywnienia został mianowany 26 II 1945 **wikariuszem** omawianej parafii ks. Kazimierz **Zakrzewski**, który obok tego pełnił tymcz. pieczę duchowną na prawach proboszczowskich w rodzinnej par. Kowal¹⁰¹. Sytuację radykalnie poprawiła 11 IV 1945 nominacja na **admin.** par. św. Stanisława (i dziekana włocł.) ks. lic. Piotra **Zwierza**¹⁰², o którym szerzej będzie pod par. Błaszki (w dek. kaliskim połud.). O. Drewnowski został zwolniony z admin. tej parafii 16 IV 1945¹⁰³.

Od r. 1930 mieszkał jako **emeryt** na terenie parafii — w Wieńcu Zdroju prałat archidiakon kaliski Stanisław **Pruski**, b. skarbnik Kurii Diec. i prob. w Radziejowie, ur. 9 XI 1867 w osadzie Jeżów pow. rawski, wyśw. 25 III 1890. Należał kiedyś do inicjatorów otwarcia zdrojowiska w Wieńcu, gdzie posiadał willę i fundował wspom. kaplicę publ., w której odprawiał. Z powodu wieku, złego stanu zdrowia i ustronia, w którym przebywał, nie został uwięziony przez Niemców. Zmarł przypuszcz. w Wieńcu w r. 1940¹⁰⁴.

4a. Plebania. W roku wybuchu wojny parafia nie posiadała właściwej plebanii. Księża mieszkali w b. tymcz. kaplicy publ. i w domu katolickim. Obydwa budynki przejęli w czasie okupacji Niemcy. Po wojnie (ok. r. 1949) staraniem ks. dziek. Zwierza przebudowano wspom. kaplicę na piętrową plebanię.

4b. Beneficjum par. Przed r. 1939 probostwo posiadało ponad 2 ha ziemi. W skład jej wchodziły place pod kościołem i zabudowaniami oraz ogród owocowo-warzywny. Całość była oparkaniona. W latach wojny wszystko to zabrały władze okupacyjne. W r. 1945 własność wróciła do parafii.

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia się wojny liczbę parafian określono na 16000. W ciągu okupacji wyludnienie w różny sposób dosięgło ok. 1/4 części wiernych, gdyż 19 I 1949 ilość parafian szacowano na 12—13000.

6. Duszpasterstwo ogólne. Po 1 IX 1939 w parafii pracowali księża Straszewski, Siepka, Jankowski, później Rudziński i Szmidt. Po areszt. 7 XI 1939 prob. Straszewskiego także kościół został zamknięty. W następstwie tego duszpasterstwo w parafii ustało. Jednak wierni, którzy nadal zamieszkiwali we Włocławku i okolicy, mogli uczęszczać na msze

¹⁰¹ AKDW Nominacje księży, nr 62.

¹⁰² AKDW. Nominacje księży, nr 288.

¹⁰³ AKDW: Nominacje księży, nr 325.

¹⁰⁴ Rocznik 1939 wg spisu; *Kapłani Diecezji Włocławskiej, którzy oddali swe życie za Kościół i Naród w latach wojny 1939—1945*, Włocławek 1946 (odb. z Kron. Diec. Włocł., r. 39: 1945, s. 42—48), (cyt. *Kapłani, którzy oddali życie*) s. 8;— ADW: AKDW, pers. 272 (Pruskiego).

niedzielne do klasztoru Reformatów (przynajmniej do 26 VIII 1940), a potem do kościoła par. św. Jana i okresowo Serca Jezusowego, w których odbywały się nabożeństwa dla Polaków. Tam również przyjmowali sakramenty św.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i funkcjonowało, w oparciu o kościoł par., 9 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Apostolstwo Modlitwy, Caritas, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Parafialny Zarząd Akcji Katolickiej, Żywy Różaniec. W okresie okupacji musiały one zaprzestać zewnętrznej działalności. Po r. 1945 wskrzeszono z nich tylko Par. Oddział Caritas i Żywy Różaniec oraz rychło założono Koło Ministrantów i Sodalicję Mariańską.

10. Oświata pozakościelna i katecheci. W roku wybuchu wojny na obszarze parafii znajdowały się 2 wyznaniowe szkoły powszechne. Religii nauczał w nich ks. Antoni **Jankowski** — od r. 1936 **prefekt** etat., ur. 17 XII 1909 w m. Koło, wyśw. 17 VI 1934, w parafii także wikariusz pomocniczy. We wrześniu 1939 r. szkoły nie rozpoczęły swej działalności. Według świadectwa rodziców ks. J-go był on kapelanem rez. Wojsk Pol. (skrót WP) w kampanii wrześniowej. Areszt. z miejsc. nauczycielstwem we Włocławku 21 X 1939, był więziony w tut. kinie Stońce, a potem wysłany do obozu przejśc. Rudau. Po 3 tygodniach przewiez. po podobnego obozu w Grossmischen pod Królewcem, gdzie zginął na pocz. 1940 r. W następstwie wojny utracił mienie i książki (ok. 500 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹⁰⁵.

Nie jestem w stanie podać imienia i nazwiska **katechetki**, która obok ks. Jankowskiego nauczala religii w szkołach położonych w tej parafii.

Przed wybuchem wojny istniało przy miejsc. kościele **przedszkole parafialne** o nie wiadomej liczbie dzieci. W latach okupacji przestało ono funkcjonować, a po r. 1945 nie doczekało się wznowienia.

11. Zbiory kulturalne. Spośród **archiwum** parafialnego zachowały się prawie wszystkie księgi metrykalne, tylko nie wiadomo gdzie. **Biblioteka** parafialna, licząca w r. 1939 ok. 1000 tomów, uległa podczas okupacji zniszczeniu i rozproszeniu.

12. Domy zakonne w ogólności. Na obszarze par. św. Stanisława znajdował się tylko 1 dom zak. — Siostr Miłosierdzia ¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Rocznik 1939 wg spisu; Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 50; Jacewicz, Woś: *Martyrologum duchowieństwa*, I, IV wg ind.,— ADW AKDW, pers. 105 (Jankowskiego).

¹⁰⁶ Wiadomości autora do całego opisu par. św. Stanisława.

§ 2. PION ZAKONNY

DOM ZAK. SIÓSTR MIŁOSIERDZIA

Nazwy oraz **początek i cel zgromadzenia** — jak w par. św. Jana (nr 5).

Początek i cel domu wienieckiego. Otwarty w r. 1930 jako ośrodek kuracyjno-wypoczynkowy dla sióstr.

Ponieważ nin. dom zakonny nie pełnił w diecezji określonych funkcji, a tylko był przez władzę duch. dozwolony, tak się złożyło, iż nie posiada we Włocławku do r. 1945 dokumentacji aktowej (w Archiwum Kurii Diec. dotycz. Szarytek), ani drukowanej w *Rocznikach Diec. Włocł.* do 1957. Nie objęły go również moje dawniejsze materiały.

Bezpośrednio przed wojną 1939 r. i zaraz po niej bywało w tym domu zak. od 5 do 8 sióstr, przeważnie starsuszek i chorych. W dn. 12 VII 1940 zakonnice zostały usunięte przez władze okupacyjne z zajmowanego domu i wywiezione do Warszawy. Budynek przeszedł w ręce niemieckie. Do swojej willi powróciły 16 II 1945¹⁰⁷.

Przed r. 1939 Szarytki nie posiadały własnej kaplicy, lecz tylko w jednym z pokoi oratorium modlitewne. Korzystały zaś z nabożeństw odprawianych głównie przez prał. Pruskiego w omówionej wyżej kaplicy publ. Po zakończeniu działań wojennych, kiedy zabrakło zwykłej kaplicy, urządziły w swoim domu **kaplicę półpubliczną**. Z powodu braku kapelana i środków na jego utrzymanie msze w niej bywały rzadko. (Pierwszym kapelanem w domu Sióstr Miłosierdzia w Wieńcu Zdroju został dopiero w r. 1953 ks. Andrzej Amrogowicz z b. Archidiec. Lwowskiej, b. admin. par. Kłóbka¹⁰⁸. Z powodu potrzeb duszpasterskich kaplicy tej nadano wkrótce charakter publicznej i posiada tyt. św. Józefa)¹⁰⁹.

4. PARAFIA BIAŁOTARSK

Przed wybuchem wojny: Województwo Warszawskie, Powiat Gostyniński.

W okresie okupacji: Regierungsbezirk Hohensalza, Kreis Waldrode.

Białotarsk, wieś; kiedyś może miasto. Parafia założona na przeł. XII/XIII w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych z grudnia 1946 r.*, t. 1, k. 7—9; *Materiał do Rocznika 1949 z 13 XII 1948*, t. 1, k. 19—21. Obydwie dokumentacje wyk. prob. Ignacy Bronszewski.

¹⁰⁷ Jurczak: *Zgrom. Sióstr Miłosierdzia*, s. 201.

¹⁰⁸ *Rocznik 1957*, s. 40, 311, *Rocznik 1978*, s. 66, 426.

¹⁰⁹ Wiadomości autora do całego punktu o nin. domu zak.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 5 (Białotarsk z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Białotarsk od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 62—63; *Rocznik 1939*, s. 45; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 70—71.

1. Kościół parafialny pt. Przemienienia Pańskiego z l. 1902—1923, murowany, monumentalny, doznał uszkodzeń w dachu i oknach podczas działań wojennych w poł. września 1939 r. Potem — po uwięzieniu proboszcza stał zamknięty od 7 III 1941 do 1 II 1945. W tym okresie utracił znaczną część wystroju wewnętrznego. chorągwie, baldachim, żyrandol, 12 lichtarzy. Jednocześnie z wieży kościelnej Niemcy zabrali dzwony. Uszkodzony i nie konserwowany w ciągu całej okupacji, ucierpiał później od warunków atmosferycznych. Uszkodzenia naprawiano w r. 1945 i nast. W dn. 11 X 1947 bp sufr. Korszyński konsekrował tutaj 2 dzwony, pewnie nowe, pochodzące z zakupu ¹¹⁰.

1a. Zakrystia kościoła utraciła w czasie nieobecności proboszcza 2 monstrancje, 2 kielichy, ornaty, kapy, bieliznę i księgi liturgiczne.

1d. Dom parafialny, murowany przejęły władze okupacyjne. W r. 1945 został odzyskany.

2. Kościoły i kaplice w parafii:

2a. Kościół drewniany z końca XVIII w. pw. Znal. i Podwyż. Krzyża św., do r. 1923 parafialny, stojący na cmentarzu grzebalnym (kiedyś również kościelnym) rozebrali w r. 1943 Niemcy. Z otrzymanych w ten sposób materiałów zbudowali barak mieszkalny. Pozostawione przez nich resztki budulca obrócił po r. 1945 proboszcz na cele gospodarcze beneficjum. Ocalały ze starego kościoła drewniany krzyż (z wielkiego ołtarza) umieszczono po wojnie w bocznej nawie obecnej świątyni.

2b. Kaplica półpubliczna — dworska w majątku Zygmunta Mirosławskiego we wsi **Czarne**, z pocz. XX w., została przez Niemców zamknięta, a po r. 1945 zlikwidowana przez czynniki zewnętrzne.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W okresie okupacji zniszczono 12 krzyży przydrożnych we wsiach (po jednym w każdej): Białotarsk, Czarne, Dąbrówka, Dębowo, Dzianków (jakie to brzmienie wyszło z dawniejszej nazwy Diakonowo i z jeszcze starszej Archidiakonowo!), Gulewo, Kanibród, Piotrów, Siemiany, Wąwał, Zakrzewo, Zawada. W r. 1948 na terenie parafii było tylko 8 krzyży. Nie wiadomo, które z tamtych odbudowano.— Kapliczek względnie figur Matki Boskiej zniszczono na obszarze parafii 6 (też po jednej) w miejscowościach: Dąbrówka, Dziankówek (kiedyś tak samo Diakonówek i Archidiakonówek), Górki, Patrówek,

¹¹⁰ Kron. Diec. Włocł., r. 42: 1948, s. 20.

Piotrów, Wąwał. W dn. 13 XII 1948 było ich w parafii tylko 4 — znowu nie mogą podać, ile ocalałych z zawieruchy wojennej, a ile nowych.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1934 ks. Ignacy **Bronszewski**, ur. 14 I 1894 we wsi Przespolew pow. kaliski, wyśw. 14 VI 1925. Areszt. 7 III 1941, zbiegł z aresztu względnie z obozu przejśc. (nazwa nieczytelna), a potem przez 3 tygodnie ukrywał się we Włocławku — na Glinkach u Braci pw. Sługi Maryi. Z kolei przeszedł granicę Gen. Gubernatorstwa i przybył do Warszawy. Tu zamieszkał w domu (dziedzica) Z. Mirosławskiego, swojego parafianina, a odprawiał w kościele misjonarskim św. Krzyża. W l. 1942—1943 był wikariuszem par. Łabunie w pow. zamojskim (Diec. Lubelska), w l. 1944—1945 wik. par. Prazmów w pow. grójcekim (Archidiec. Warszawska). W dn. 1 lub 4 II 1945 powrócił na przedwojenne stanowisko. W okresie okupacji utracił znaczne mienie i książki (ok. 500 tomów). W dn. 6 III tr. Kuria Diec. powierzyła mu nadto tymcz. administrację par. Lubień Kuj. i Wola Pierowa (pracował tu ok. 2 tygodni), a 8 III 1945 jeszcze par. Kłotno (do 27 III). Od 2 VI 1969 mieszka pryw. jako emeryt (po odejściu z Malanowa) w Ciechocinku, ul. Traugutta 44a¹¹¹.

4a. Plebania — po wysiedleniu proboszcza została zajęta przez Niemców. Na pocz. lutego 1945 r. ks. Bronszewski objął ją w posiadanie.

4b. Beneficjum par. Również budynki gospodarskie i 3 ha ziemi plebańskiej przeszły w marcu 1941 r. w ręce niemieckie. Odzyskał je proboszcz w r. 1945, ale był moralnie zmuszony do wydzierżawienia jakiegoś budynku dla mleczarni.

5. Parafianie. W r. 1939 liczbę parafian szacowano na 4550. W czasie okupacji wysiedlono z obszaru parafii ok. 900 rodzin, z których do końca 1946 wróciło ok. 750. W obozach niemieckich zginęło 19 osób, „na wolności” 3; 25 osób straciło dach nad głową, 15 żyło po r. 1945 z powodu wojny w kalectwie. W następstwie wojny 1 małżeństwo się rozpadło, 2 (do r. 1948) nie wzięły ślubu kośc. W dn. 13 XII 1948 parafia miała 3550 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 7 III 1941 odprawiał nabożeństwa, w trudnych warunkach, ks. Bronszewski. Po zamknięciu kościoła niektórzy z pozostałych na miejscu parafian udawali się na msze niedzielne odprawiane dla ludności polskiej we Włocławku (kościół par. św. Jana i częściowo Serca Jezusowego) — 30 km oraz do Gostynina (Diec. Płocka) — 15 km. Tam przystępowali do sakramentów św., zawierali śluby kościelne,

¹¹¹ Rocznik 1939, s. 45, Spis kapłanów 1945, s. 4; Rocznik 1978 wg spisu; Druk. literatura martyrologiczna nie wspomina o aresztowaniu Bronszewskiego;— AKDW: Nominacje księży, nr 106, 112, 215, AKDW, pers. ks. Bronszewskiego, bez sygn.;— Osoba znana autorowi.

chrzcili dzieci. W wyniku wojny ok. 300 osób odwykło od praktyk religijnych.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało w oparciu o kościół par. 12 bractw i stowarzyszeń religijnych: Apostolstwo Modlitwy (140 członków), Bractwo Przemienienia Pańskiego, Chór Parafialny (25 czł.), Katolickie Stowarzyszenie Kobiet (65), Kat. Stow. Mężów (30), Kat. Stow. Młodzieży Męskiej (50), Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej (100), Koło Ministrantów, Krucjata Eucharystyczna (300), Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary (200), Trzeci Zakon Św. Franciszka (40), Żywy Różaniec. W okresie okupacji prawie wszystkie musiały zawiesić działalność zewnętrzną, a niektóre zupełnie zanikły. Przed 13 XII 1948 wskrzeszono Bractwo Przem. Pańskiego (37 czł.) i Trzeci Zakon (27) oraz założono nowe: Caritas i w r. 1947 Bractwo Trzeźwości (297 czł.).

10. Oświata pozakościelna. Przed wybuchem wojny istniały i funkcjonowały na terytorium parafii 3 wyznaniowe szkoły powszechne: 5-klasowe we wsiach Białotarsk i Kanibród oraz 3-klasowa w Czernem. Religii nauczali w nich nauczyciele świeccy. W latach wojny szkoły przestały działać. Z tej przyczyny w r. 1945 liczone tu ok. 150 analfabetów. Jeden nauczyciel zginął w obozie konc. Po zakończeniu działań wojennych przybyło w parafii szkół i podniosła się ilość klas. Od r. 1945 proboszcz w szkole nie tylko uczył religii, lecz także pewnych przedmiotów świeckich.

Przed r. 1939 istniała przy kościele w Białotarsku **ochronka** dla ok. 30 dzieci. W czasie okupacji była ona zamknięta, a w r. 1945 nie została wznowiona.

11. Zbiory kulturalne. Z **archiwum** parafialnego ocalały akta metrykalne od r. 1831, z których najstarsze sprowadzono potem do Archiwum Diec., oraz kopiańsz, zw. przez proboszcza kroniką parafii, od 1660. Natomiast **Biblioteka** Kat. Stow. Młodzieży, przeważnie beletrystyczna, licząca w r. 1939 ok. 300 t., podczas okupacji została zniszczona¹¹².

5. PARAFIA CHOCEŃ

Chocień, osada. Parafia erygowana w XIII w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z 11 I 1947, t. 1, k. 10; *Materiał do Rocznika 1949* z 18 XI 1948, t. 1, k. 22—24. Oba przekazy przysł. admin. par. Bronisław Babinowski (z Diec. Pińskiej); AKDW: Odbudowa zniszczonych kościołów, bez sygn.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 36 (Chocień z l. 1920—1939);

¹¹² Wiadomości autora do całego opisu par. Białotarsk.

AKDW: Akta par. Chocień od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 63—64; *Rocznik 1939*, s. 45; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 71.

1. Kościół parafialny pt. św. Idziego Opata z l. 1889—1910, murowany, został zamknięty po aresztowaniu proboszcza 26 VIII 1940. W r. 1941 Niemcy wysadzili świątynię w powietrze, a następnie doszczętnie ją rozebrali. Z otrzymanego tak lepszego materiału zbudowali 2 domy, a gruz rozsypali na drogi. Rozumie się, że cały wystrój kościoła został wtedy zniszczony. Dzwony przedtem zdjęto z wieży i zabrano. W r. 1948 były tu znowu 2 dzwony, zawieszane na drewnianej dzwonnicy. W innej pracy wyjaśnię, czy są to dzwony nowo ufundowane, czy też pochodzące z rewindykacji. W l. 1945—1946, star. ks. Babinowskiego (który tu nastąpił 6 VI 1945) a nakł. parafian, wybudowano kościół tymczasowy (estetyczny drewniany barak), poświęc. (przez tegoż kapłana) pw. św. Andrzeja Boboli.

1a. Zakrystia. Zawartość zakrystii, przypuszcz. dość zasobna, została równocześnie zrabowana, zniszczona i rozproszona.

1d. Dom parafialny, murowany z salą teatralną, z l. 1910—1914, został przez władze okupacyjne częściowo rozebrany, a w części przebudowany. Po r. 1945 uległ pożarowi.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W każdej wsi, a było ich na terenie parafii ok. 25, znajdował się przed r. 1939 jakiś krzyż przydrożny, kapliczka czy figura. W okresie okupacji wszystkie zniszczono; także krzyż misyjny stojący przed kościołem od 1926 r. Po zakończeniu działań wojennych prawie wszystkie te obiekty odbudowano.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1934 ks. Bogdan **Majakowski**, ur. 14 III 1885 w Piotrkowie Tryb., wyśw. 29 VI 1909. Areszt. w Choceniu 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wywiez. na śmierć w transp. inwalidów 18 V 1942. Z obozów pisywał dozwolone listy do siostry — organiściny Stańczakowej z Włocławka (ul. Kilińskiego 11). W latach wojny utracił mienie, książki (ok. 750 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Bogą i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹¹³.

W dn. 28 II 1945 administratorem parafii mianowano ks. Konstantego **Okurowskiego**, powierzając mu również pieczę duch. nad sąsiednią par. Grabkowo ^{113a}. Zasadnicza informacja o nim będzie pod par. Lipno.

¹¹³ *Rocznik 1939*, s. 45, Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 98—99; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW. AKDW, pers. 202 (Majakowskiego).

^{113a} AKDW Nominacje księży, nr 81.

4a. Plebania ocalała z zawieruchy wojennej, ale organistówkę zburzono. Podczas okupacji na plebanii mieszkali Niemcy. Po wyparciu wroga z granic diecezji plebania wróciła do właściciela.

4b. Beneficjum par., składające się w r. 1939 z ziemi liczącej 4,665 ha i z budynków gospodarczych, przeszło w r. 1940 w ręce niemieckie. W r. 1948 podano, że do parafii należy 12 morgów gruntów, wliczając do całości cmentarze kościelny i grzebalny.

5. Parafianie. W r. 1939 zapisano, iż parafia posiada 3640 katolików. Z liczby ok. 896 rodzin zamieszkujących obszar parafii w latach okupacji wysiedlono ok. 30%, z których do 11 I 1947 miało powrócić tylko 5%. „Na wolności” zginęło 20 osób, w obozach niemieckich 10, kalekami zostało 10; na skutek wojny 20 rodzin straciło dach nad głową. Na terytorium parafii okupant dokonywał krwawych (drobniejszych) **egzekucji**. W dn. 18 XI 1948 liczbę parafian szacowano na 3617 osób.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 26 VIII 1940 pracował tu, w trudnych okolicznościach, miejscowy proboszcz. Po jego uwięzieniu kościół zamknięto, a od r. 1941 nie istniał. Pozostali na miejscu i gorliwsi wyznawcy uczęszczali później na nabożeństwa do sąsiedniej par. Grabkowo — 7 km. Po areszt. 6 X 1941 admin. tamt. parafii, ks. Michała Szwabińskiego, udawali się na msze niedzielne dla Polaków do Włocławka — ok. 20 km (do kościoła par. św. Jana i czasowo do Serca Jezusowego). Tam też przystępowali do sakramentów św., zawierali śluby małżeńskie, chrzcili dzieci. W ciągu okupacji rozeszło się 20 rodzin, do 11 I 1947 25 małżeństw nie posiadało ślubu kośc. Z powodu wojny odwykło od praktyk relig. ok. 20% parafian.

Do daty aresztowania prob. Mijakowskiego władze okupacyjne wydały następ. **zarządzenia** przeciw kultowi: ograniczono czas odprawiania nabożeństw; pasterka powinna się odbywać o godz. 6 rano, a nie o północy; zabroniono śpiewu w kościele, odprawiania pogrzebów z księdzem, urządzania procesji na cmentarz w dzień Wszystkich Świętych.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało w parafii, w oparciu o tut. kościół i duszpasterza, 7 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Św. Idziego, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W okresie okupacji musiały one zawiesić swoją zewn. działalność, a niektóre po wojnie nie odżyły. Po r. 1945 wskrzeszono Trzeci Zakon oraz założono Caritas, Chór Parafialny i Koło Ministrantów.

10. Oświata pozakościelna. W roku wybuchu wojny na obszarze pa-

rafii istniały i funkcjonowały 2 wyznaniowe szkoły powszechne w miejscowościach: Chocień 7-oddziałowa (12 klas) i Szczytno 4-oddz. Religii nauczali w nich nauczyciele świeccy. W okresie okupacji nie istniały szkoły dla dzieci polskich; natomiast dla niemieckich była w Choceniu.

11. Zbiory kulturalne. Z **archiwum** parafialnego zaginęła w czasie wojny kronika prowadzona od r. 1831 (może to była księga rozporządzeń władz duchownych i świeckich?). W Archiwum Diec. zachowują się księgi metrykalne tej parafii od r. 1782. Nie wiadomo, czy istniały od nich starsze na miejscu, które również mogły zaginąć. Ocalały tam metryki dopiero od r. 1884. Ale **Biblioteka** Kat. Stow. Młodzieży, licząca w r. 1939 ok. 200 t. treści przeważnie beletrystycznej, uległa podczas wojny zniszczeniu i rozproszeniu ¹¹⁴.

6. PARAFIA CHODECZ

Chodecz, niegdyś także Chocz, miasto. Parafia założona na przeł. XII/XIII w.

Źródło zasadnicze. *Materiał do Rocznika 1949* z 17 I 1949, dostarcz. przez admin. par. mgra Adama Danielewicza, t. 1, k. 25.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 38 (Chodecz z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Chodecz od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 64—65; *Rocznik 1939*, s. 46; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 71—72.

1. Kościół parafialny pt. św. Dominika Kapłana, murowany z l. 1848—1850, stał zamknięty od 26 VIII 1940. W czasie wojny nie konserwowany, ucierpiał od warunków atmosferycznych. Wielki ołtarz musiał ulec zniszczeniu względnie dezolacji, skoro 22 VII 1947 bp Radoński konsekrował na jego miejsce nowy ¹¹⁵. Wystrój wewnętrzny świątyni doznał w ciągu okupacji poważnych zniszczeń. Od r. 1945 przeprowadzano przy kościele remonty i sprawiano do niego nowe rzeczy.

1a. Zakrystia kościoła doznała podczas wojny znacznych szkód. Dokładnymi danymi w tym przedmiocie, z powodu niesubordynacji administratora parafii, nie rozporządzam.

2. Kaplice na terenie parafii. **Kaplica** publiczna pt. św. Jakuba Apostoła na **cmentarzu** grzebalnym, murowana z 1 poł. XIX w., nie konserwowana w ciągu całej okupacji, również ucierpiała w swoim stanie.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych zostały w dużej mierze zniszczone na całym obszarze parafii. W r. 1945 wystawiono na ich miejsce i po-

¹¹⁴ Wiadomości autora do całego opisu par. Chocień.

¹¹⁵ Kron. Diec. Włocł., r. 41 1947, s. 220.

święcono 47 krzyży przydrożnych oraz 5 figur. (W r. 1939 parafia obejmowała ok. 70 miejscowości).

4. Duchowieństwo parafialne — **proboszcz** od r. 1926 ks. Wincenty **Kwieciński**, ur. 13 IX 1874 we wsi Januszowice pow. miechowski, wyśw. 12 VI 1898; w roku rozpoczęcia wojny nadto kanonik hon. kaliski, czł. Rady Administracyjnej (Kurii), czł. Zarz. Bratniej Pomocy Duchowieństwa. Wyjechał dobrowolnie lub przymusowo do Generalgouvernement przed ogólną branką duchowieństwa wiejskiego w tej okolicy (26 VIII 1940) i zmarł w r. 1944 pewnie w Warszawie. W okresie okupacji utracił mienie, książki (ok. 750 tomów); wojna też pośrednio była dlań przyczyną śmierci ¹¹⁶.

Wikariusze kolejno po sobie następujący: Ks. Henryk **Kornacki** — od r. 1938, ur. 4 VI 1908 w m. Złoczew pow. sieradzki, wyśw. 17 VI 1934, mgr teol. w r. 1939. W czasie kampanii wrześniowej kapelan (w randze majora) 25 dywizji piechoty WP, odznacz. na polu walki Krzyż. Virtuti Militari. W dn. 29 IX 1939 dostał się do niewoli niemieckiej, a następn. przebywał w obozach jeniec. w Łowiczu, Prenzlau, Rottenburg; w obozach konc. Buchenwald i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. W latach wojny utracił mienie, książki (ok. 1000 t.) i mocno nadwerżył zdrowie. Po r. 1945 pracował w duszpasterstwie polonij. w Anglii. Zm. w Londynie 19 I 1956. Cześć jego pamięci! ¹¹⁷.

Po Kornackim, na przestrz. 11 X 1939 — 6 I 1940, wikariuszem w Chodczu był ks. Adam **Danielewicz**, opisany wyżej pod par. św. Jana we Włocławku. Po jego wyjeździe do Gen. Guberni prał. Kuliński (przypuszcz. w porozumieniu z uwięzionym bpem Kozalem) mianował wikariuszem ks. Bronisława **Dombrowicza**. Aresztowano go na tym stanowisku 26 VIII 1940 i przez obóz przejśc. w Szczeglinie odesłano do obozu konc. w Sachsenhausen. Obszerniej o nim będzie pod jego pierwszą placówką wojenną — par. Giżyce (w dek. kaliskim połudn.).

Po wyparciu Niemców z granic diecezji duszpasterzował w Chodczu jako tymcz. admin. ks. **Danielewicz**, który od jesieni 1945 r. był wik.-zast. administratora prał. Bolesława **Kunki**, także już znanego.

4a. Plebania oraz wikariatka-organistówka zostały zajęte po 26 VIII 1940 przez władze okupacyjne. Nie konserwowane w ciągu wojny, znacz-

¹¹⁶ Rocznik 1939 wg spisu; Kapłani, którzy oddali życie, s. 6;— ADW AKDW, pers. 176 (Kwiecińskiego);— Postać znana autorowi.

¹¹⁷ Rocznik 1939, s. 46; Korszyński. *Jasne promienie*, wg wykazu; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind. (błęd. miesiąc święceń i przydział wikariatu — Kalisz, par. św. Mikołaja); Obszerny życiorys K-go, w dużej mierze wojenny, pióra jego przyjaciela, ks. prał. Aleksandra Woźnego z Poznania, posiad. w maszynopisie;— ADW AKDW, pers. 140 (Kornackiego);— Postać znana autorowi.

nie ucierpiały w swoim stanie. Odzyskano je na pocz. r. 1945. Za zgodą Kurii Diec. z 11 VI 1945 ks. Danielewicz wydzierżawił dom przeznaczony dla wikariusza i organisty miejsc. posterunkowi Milicji Obyw. z terminem do 31 XII tr.¹¹⁸. Dokumentacja z 17 I 1949 informuje, że dzierżawca nadal korzysta z budynku.

4b. Beneficjum par. Oprócz budowli wymien. pod 4a w skład beneficjum par. wchodziło w r. 1939 4 ha ziemi ornej i zabudowania gospodarskie. W latach okupacji służyły one ludności niemieckiej. W owym czasie budynki uległy pewnej dewastacji. Wróciły do właściciela w r. 1945. Na pocz. 1949 r. administrator parafii podał, że obszar gruntu benef. wynosi tylko 3 ha.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny liczbę katolików w parafii szacowano na 8200 osób. W latach okupacji wiele rodzin wysiedlono, a pewną ilość pozbawiono wolności osobistej. W r. 1945 większość wysiedlonych powróciła. W dn. 17 I 1949 zapisano, że parafia posiada ok. 8000 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 26 VIII 1940 pracowali tu w trudnych warunkach okupacyjnych wspom. księża Kwieciński, Danielewicz i Dombrowicz. Później kościół był zamknięty, a gorliwi parafianie (z tych, którzy pozostali na miejscu) uczęszczali do bliższych kościołów par., np. do Grabkowa — 12 km, którego admin. Michał Szwabiński pozostawał „na wolności” do 6 X 1941, a potem do Włocławka — 30 km (gdzie był czynny dla Polaków kościół par. św. Jana i częściowo Serca Jezusowego).

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało w parafii, w oparciu o kościół i duszpasterzy, 7 następujących bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Św. Dominika, Br. Św. Józefa, Br. Trójcy Świętej, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Trzeci Zakon Św. Franciszka i Żywy Różaniec. W okresie okupacji zawiesiły one swoją działalność, a niektóre wygasły. Po wojnie wskrzeszono bractwa Św. Józefa, Świętej Trójcy i Różańcowe oraz założono Koło Ministrantów i Par. Oddział Caritas.

9. Miłosierdzie chrześcijańskie. W r. 1939 istniał i funkcjonował w Chodczu (od dawna) pod zarządem kościoła **Dom Starców**. W okresie okupacji musiał zaprzestać swojej działalności, a budynek uległ poważnej dewastacji. Instytucję reaktywowano w r. 1945 i dom odnowiono (wtedy) kosztem 85000 zł.

10. Oświata pozakościelna. Przed rozpoczęciem wojny na terytorium parafii istniało i funkcjonowało 6 powszechnych szkół wyznaniowych: 7-klasowe w Chodczu oraz we wsiach Cety i Zalesie, 5-kl. w miejsc. Psary

¹¹⁸ AKDW. Księga korespondencji, nr 261.

i Pyszkowo, wreszcie 4-kl. we wsi Nowiny. W szkole znajdującej się w Chodczu religii nauczał ks. wikariusz, a w pozostałych katechetka nieetat. i nauczyciele świeccy. Po 1 IX 1939 dzieci polskie zostały pozbawione kształcenia się.

11. Zbiory kulturalne. W Archiwum Diec. i Parafialnym zachowują się akta metrykalne Chodcza od r. 1687. Wydaje się przeto, że na miejscu nie było poważniejszych ubytków w zasobie archiwalnym. Atoli **biblioteka** parafialna, licząca w r. 1939 kilkaset tomów książek treści przeważnie beletrystycznej, w okresie okupacji uległa zniszczeniu względnie rozproszeniu ¹¹⁹.

7. PARAFIA GRABKOWO

Grabkowo, wieś. Parafia erygowana na przeł. XIII/XIV w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych z grudnia 1946 r.*, t. 1, k. 11—13; *Material do Rocznika 1949 z 10 I 1949*, t. 1, k. 26—27. Obie dokumentacje wyk. admin. par. Józef Orzełowski.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 72 (Grabkowo z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Grabkowo od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 65—66; *Rocznik 1939*, s. 46; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 72—73.

1. Kościół parafialny pt. św. Marii Magdaleny, murowany z końca XV w., rozbud. w r. 1889, stał zamknięty przez władze niemieckie od 6 X 1941 do lutego 1945 r. W tym czasie zdjęto z wieży kościelnej i wywieziono 3 dzwony, z wnętrza świątyni zabrano krzyż procesyjny, 3 krzyże ołtarzowe, 14 lichtarzy. Kościół, nie konserwowany w ciągu całej okupacji, ucierpiał od zmian atmosferycznych. Od r. 1945 przeprowadzano przy nim konieczne remonty.

1a. Zakrystia kościoła utraciła w latach wojny kielich, monstrancję, puszkę, kustodię, 5 ornatów białych, 4 czerwonych i fioletowych, 2 zielone i czarne, po 2 kapy z każdego koloru; baldachim, 4 chorągwie, 4 sztandary, bieliznę i księgi liturgiczne.

2. Kaplice w parafii. **Kaplica** publiczna pw. Najśw. Maryi P. na **cmentarzu** grzebalnym, murowana z r. 1865, nie konserwowana podczas okupacji, poważnie ucierpiała od niepogody.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W latach wojny zniszczyli Niemcy na terytorium parafii: 15 **krzyży** przydrożnych — 6 w samym Grabkowie, 5 we wsi Wilkowice, po 1 w miejsc. Czerniewiczki, Dąbrówka, Dziardonice i Kępka Szlachecka; 2 **figury** w Grabkowie — Serca Je-

¹¹⁹ Wiadomości autora do całego opisu par. Chodecz.

zuszowego przed kościołem i M.B. Królowej Korony Polskiej we wsi; 8 **kapliczek** — 2 w miejsc. Czerniewice oraz po 1 we wsiach Dąbrówka A czyli Połajewska, Dąbrówka B, Gięcielewo, Grabkowo, Strzały, Wilkowice; razem 25 obiektów sakralnych. Po zakończeniu działań wojennych przystąpiono do masowej odbudowy wymienionych rzeczy.

4. Duchowieństwo — administrator par. od r. 1934 ks. Michał **Szwabiński**, ur. 8 IX 1901 w Nadrenii, wyśw. 29 VI 1924 we Włocławku, w roku wybuchu wojny także czł. Zarz. Bratniej Pomocy Duchowieństwa, odzn. Zł. Krzyż. Zasługi. Areszt. w Grabkowie 6 X 1941, przebywał w obozie przejści. w Łądzie i w obozie konc. Dachau, skąd wywiez. na śmierć w transp. inwalidów z 28 V albo 12 VIII 1942. Z Dachau kierował zezwoloną korespondencją do siostrzenicy Haliny Gwiazdowej (której adresu nie dosłał mi ks. Orzełowski). W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 1000 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹²⁰.

Od 28 II do 23 IV 1945 pracę duszpasterską w Grabkowie prowadził (dorywczo) ks. Konstanty **Okurowski**, admin. sąsiedniej par. Chocień ¹²¹. Po nim (od 23 IV 1945) był tu (tymcz.) admin. par. w ciągu kilku lat ks. Józef Tomasz **Orzełowski** z Archidiec. Wileńskiej ¹²², za którego nastąpiła powojenna odnowa materialna i moralna parafii.

4a. Plebania i organistówka, obydwie murowane, przeszły w czasie wojny na użytek niemiecki i doznały pewnej dewastacji. W r. 1945 oba budynki wróciły do rąk beneficjanta. W r. 1947 dobudowano do organistówki (star. ks. Orzełowskiego i czynem społecznym młodzieży) obszerną (14×6 m) salę, zastępującą **dom katolicki**.

4b. Beneficjum par. Poza wymien. budowlemi w r. 1939 do beneficjum plebańskiego należało 3,36 ha ziemi ornej i 6,72 ha gruntu dzierżawionego oraz zabudowania gospodarskie. Po aresztowaniu ks. Szwabińskiego wszystko to dostało się w ręce niemieckie. W dn. 10 I 1949 administrator par. posiadał ten sam areal.

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia wojny parafia liczyła 2964 katolików. Podczas okupacji wysiedlono 107 rodzin, z których do pocz. 1949 r. tylko 1 nie wróciła. W obozach niemieckich zginęło 18 osób, „na wolności” 7. Dach nad głową utraciły 4 osoby. W dn. 10 I 1949 ilość wiernych w parafii szacowano na 2760 osób.

¹²⁰ Rocznik 1939 wg spisu; Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 148; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind. (błęd. miejsce urodz. — Szczytnik pow. gnieźnieński);— ADW AKDW, pers. 340 (Szwabińskiego).

¹²¹ AKDW. Nominacje księży, nr 81, 360.

¹²² Spis kapłanów 1945, s. 4;— AKDW: Nominacje księży, nr 361.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do czasu swego aresztowania (6 X 1941) ks. Szwabiński odprawiał nabożeństwa w kościele, **ograniczone** do niedziel i świąt, a w one dni do godz. 12. Po jego uwięzieniu tylko najgorliwsi spośród pozostałych na obszarze parafii udawali się, od czasu do czasu, na msze niedzielne do Włocławka — ok. 20 km. W okresie okupacji rozwiodły się 2 małżeństwa, natomiast aż ok. 100 rodzin odwykło od uczęszczania do kościoła.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało na terenie parafii, w oparciu o kościół i duszpasterza, 7 następujących bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Opieki Św. Józefa, Chór Parafialny, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Trzeci Zakon Św. Franciszka i Żywy Różaniec. W czasie okupacji musiały one zaprzestać zewnętrznej działalności. W następstwie wojny niektóre z nich upadły. W r. 1946 ks. Orzełowski wskrzesił tylko Żywy Różaniec (24 kółka dla czterech stanów) oraz założył Apostolstwo Modlitwy (127 członków) i Caritas.

10. Oświata pozakościelna. W roku wybuchu wojny w parafii istniały i funkcjonowały 2 powszechne szkoły wyznaniowe: w Grabkowie 7-oddziałowa i w Wilkowicach 6-oddz. W Grabkowie nauczał religii administrator par., a w Wilkowicach nauczyciel świecki. Po 1 IX 1939 nie rozpoczęto jawnego nauczania dla dzieci polskich, a katechizacja ograniczyła się do kościoła i domów. Obok proboszcza-katechety zginęło w obozach niemieckich 3 nauczycieli.

Istniejące przed wojną w Czerniewicach wyznaniowe **przedszkole** również zostało zamknięte w czasie okupacji.

11. Zbiory kulturalne. W archiwum parafialnym ocalały różne akta z XIX w., w diecezjalnym zaś metryki tej instytucji od r. 1808. Nie wiadomo czy oraz ile zniszczało archiwaliów na miejscu w Grabkowie. **Biblioteka** parafialna, posiadająca w 1939 r. 1200 książek głównie treści religijnej i beletrystycznej, uległa w latach wojny rozproszeniu i zagubieniu¹²³.

8. PARAFIA KŁOTNO

Kłotno, wieś. Parafia założona w 2 poł. XIV w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z 13 I 1947, t. 1, k. 14—16; *Materiał do Rocznika 1949* z 23 XI 1948, t. 1, k. 28—32. Oba przekazy dostarcz. admin. par. Józef Garncarek, eksorionista.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 98 (Kłotno z l. 1920—1939);

¹²³ Wiadomości autora do całego opisu par. Grabkowo.

AKDW: Akta par. Kłotno od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 66; *Rocznik 1939*, s. 47; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 73.

1. Kościół parafialny pt. Trójcy Świętej, murowany z l. 1878—1881, był w okresie 26 VIII 1940—1 II 1945 punktem zsypu zboża dla okolicy. Z powodu braku konserwacji w ciągu całej wojny, wiatry zawaliły dach na kościele, w następstwie czego sufit świątyni został mocno uszkodzony. W r. 1945 zastano w kościele gołe ściany i ołtarze. Cały wewnętrzny wystrój świątyni został przez Niemców zniszczony. Stopniowo naprawiano szkody wyrządzone przez okupanta i nabywano konieczne rzeczy do odprawiania nabożeństw.

1a. Zakrystia kościoła postradała wtedy monstrancję, 3 kielichy, 2 puszki, wszystkie aparaty liturgiczne, bieliznę i księgi. Kosztowniejsze rzeczy zrabowano, inne poniszczono.

1b. Dzwonnica. Dach na murowanej dzwonnicy również zerwały wichry; poprawiano go po zakończeniu działań wojennych. Z dzwonnicy spuścili Niemcy 3 dzwony i wywieźli. W innej pracy podam, czy istniejące obecnie 2 dzwony w parafii pochodzą z powojennego zakupu, czy też z rewindykacji.

1c. Cmentarz grzebalny. Niemcy także zabrali materiał zgromadzony przez proboszcza i parafian przed rozpoczęciem wojny na oparkanie tegoż cmentarza.

2. Kaplice na terenie parafii:

2a. Kaplica publiczna, znajdująca się na **cmentarzu** grzebalnym, drewniana i nie konserwowana w ciągu całej wojny, uległa znacznej dezolacji. Wprawdzie przetrwała ona czas okupacji, ale obecnie od wielu lat nie istnieje.

2b. Kaplica półpubliczna w pałacu rodz. Kretkowskich we wsi **Baruchowo** została przez nieprzyjaciela zdewastowana. Jej wystrój wewnętrzny i zawartość zakrystii rozkradziono i zniszczono.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Okupanci zniszczyli krzyż misyjny stojący przed kościołem od r. 1920, a nadto w różnych wsiach parafii 8 **krzyży** przydrożnych. Nie wiadomo jak miała się sprawa z odbudową ich po r. 1945, a to dlatego, iż źródło z 23 XI 1948 informuje tylko, że na obszarze parafii istniało (wtedy) 17 krzyży. W tymże okresie czasu Niemcy zburzyli 11 **kapliczek** w obrębie parafii. Posiadany przeze mnie przekaz zawiera wzmiankę jedynie o 2 zburzonych **figurach** w samym Kłotnie: Serca Pana Jezusa, która stała przed kościołem i została po wojnie odbudowana, oraz św. Tekli, patronki parafii, zniszczonej we wsi

i po r. 1945 nie przywróconej. Statua św. Tekli była zabytkowa i pochodziła przynajmniej z XVIII w.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1935 ks. Józef **Połatyński**, ur. 20 II 1882 (miejscowości nie odszukałem), wyśw. 10 IV 1905. Areszt. w Kłotnie 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejści. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, gdzie zmarł już 11 albo 12 II 1941. Urzędową korespondencję z obozów przysyłał do krewnej Stanisławy Drzewieckiej w Kłotnie, która posiadała (13 I 1947) również dokument jego śmierci. W następstwie wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹²⁴.

Po wyrzuceniu Niemców z granic diecezji prał. Borowski powierzył 8 III 1945 opiekę duszpasterską nad parafią prob. Ignacemu **Bronszewskiemu** z sąsiedniego Białotarska (do 27 III tr.) ¹²⁵. Pierwszym powojennym admin. parafii był tu od 27 III 1945 ks. Feliks **Rzyśko** z Archidiec. Warszawskiej, który opuścił Kłotno już w styczniu 1946 r. ¹²⁶.

4a. Plebania i organistówka, obydwie murowane, przeszły w czasie okupacji w ręce niemieckie. W r. 1945 odzyskano je w stanie podniszczonym.

4b. Beneficjum par., składające się poza wymien. budowlami z 3,3 ha ziemi ornej, leżącej przy kościele, i z 8,4 ha gruntu dzierżawionego we wsi Kurowo, a także z zabudowań gospodarskich proboszcza i organisty, również objęli Niemcy. Po wyparciu zaborcy z okolicy wszystko odzyskano, jednak w stanie zdewastowanym.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny parafia posiadała 2530 katolików. W latach okupacji wysiedlono 232 rodziny — wszystkie powróciły do 13 I 1947. W obozach niemieckich zginęło 18 osób, „na wolności” 35, kalekami zostało 30; dach nad głową utraciło 8 rodzin. W dn. 23 XI 1948 liczbę parafian szacowano na 2452 względnie 2498 osób.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do dnia swojego uwięzienia (26 VIII 1940) prob. Połatyński prowadził, w trudnych warunkach, duszpasterstwo po dawnemu w kościele. Potem — aż do lutego 1945 w parafii nie było nabożeństw. Najgorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się w większe święta do Włocławka i Gostynina (Diec. Płocka) — w obu

¹²⁴ Rocznik 1939, s. 47; Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 123; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW: AKDW, pers. 267 (Połatyńskiego).

¹²⁵ AKDW: Nominacje księży, nr 112, 215.

¹²⁶ Spis kapłanów 1945, s. 4; Kron. Diec. Włocł., r. 40: 1946, s. 16;— AKDW: Nominacje księży, nr 214.